

اوزبکستان س. س. د. فن لر آکادемیاسи، ا. س. پوشکین نامیدаگى
قىل و ادبىيات انسىتىقى و آبورىحان بىرونى نامیداگى شرق شوناسلىك از

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУГИ ВА
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

مۇمۇن كاشغىرى

تۈركى سوزىرىدىوانى

اوج توماپىك

توم II

ترجيمان و نشرگا طېارلاوچى
فييلولو گىيە فن لرى كاندидاتى

صالح مطاييف

اوزبکستان م. م. ر. فن لر آکادемىيىسى نشر ياتى
قىشكىندىن ۱۹۶۳ يىل

МАХМУД КОШФАРИЙ

ТУРКИЙ СҮЗЛАР ДЕВОНИ
(ДЕВОНУ ЛУФОТИТ ТУРК)

УЧ ТОМЛИК

II ТОМ

Таржимон ва нашрда тай-~~и~~-ловчи
филология фанлари жандидати
С. М. МУТАЛЛОВ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ – 1963

СУЗ БОШИ ҮРНИДА

Редколлегия аҳзолари:

ва Ўзбекистон Фанлар академияларининг корреспондент аъзоси; профессор А. К. БОРОВКОВ, филология фанлари доктори Ф. А. АБДУРАҲМОНОВ (масъул муҳаррир), филология фанлари кандидатлари У. И. ҚАРИМОВ, А. М. ШЧЕРБАК.

«Девону луготит турк»нинг бу томида асосан феъллар изохланган. Шунинг билан бирга, унда феъл қоидалари, феълларнинг ясалиши, феъл боблари, феъл турлари ва бошқалар мукаммал тушунтирилган. Шунинг учун бу том ўзига хос алоҳида аҳамиятга эгадир.

Биз ўз таржимамиизда девоннинг хижрий 1333 йилда Истамбулда босилган босма нусхасига асосландик. Ҳолбуки таржимада энг ишончли қўлёзмага асосланиш зарур эди. Бироқ бу қимматли ёдгорликнинг бизгача етиб келган ягона қўлёзма нусхаси Истамбулда сақланиб, биз ундан фойдалана олмаганимиз учун шу босма нусхага асосланишга мажбур бўлдик. Асарнинг босма нусхасида кўп хатоларга йўл қўйилган. Шунинг учун биз ўз таржимамиизда бу масалага алоҳида эътибор бердик ва ҳар қандай кичик бир хатога ҳам изоҳ бера бордик. Биз ўз ишимиизда бу нуқсондан маълум даражада қутулиш учун Истамбулда қўлёзма асосида қилинган таржима текстига систематик равишда солиши тира бордик.

Биз ўз таржимамиизда туркий текстларга эмас, балки Маҳмуд Кошғарийнинг арабча изоҳларига асосландик. Ол нэнди тапді гапининг таржимаси «Ул нарсани топди» бўлиши керак эди. Биз бу гапни, «Ўйўқолган нарсани топди» деб таржима қилдик. Чунки Маҳмуд Кошғарий бу гапни ^{وَجَدَ الشَّيْءَ الْمُنْتَهَى إِلَيْهِ أَنَّهُ مَوْلَانَا} деб изоҳланган. Биз бу гапда туркий текстда бўлмаган «йўқолган» сўзини ана шу Маҳмуд Кошғарий изоҳи асосида ортиридик. Таржимада бундай ҳолатлар тез-тез учраб туради.

Шунингдек сўзлар имлосида ҳам биз оригиналга асосландик. Чунончи, Маҳмуд Кошғарий ўзининг махсус принципига мувофиқ, ўтган замон феълини изоҳлайди-да, келаси замон феъли ва масдар формаларининг мисолини унинг намунаси сифатида кўрсатиб боради. Ана шу масдар ва келаси замон феъллари орасига ўринсиз нуқта қўйилади. Биз ҳам буни айнан сақладик. Баъзан қўшиб, баъзан айириб ёзилган сўзларда ҳам асли сақланди.

Таржимамизда айрим сўзларга изоҳ бера боришини икки жиҳатдан муносиб кўрдик. Биринчидан, девондаги кўпчилик сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида мавжуд бўлса ҳам, баъзилари фақат айрим диалектларда ёки қадимги классик адабиётларда сақланниб қолган. Масалан, ўраб боғлаш маъносидаги *турмакламак* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида кам учраса-да, бу сўз диалектларда барқарордир, чунки, Тошкентнинг баъзи районларида, Сузоқ, Андижон, Ойимқишилоқ ва бошқа жойларда бу сўз тўла сақланган. Чунончи: *Сочини тўрмаклаб олибди, этагини тўрмаклаб қўйибди* каби. Қўшнининг куёвга унашиб қўйган ўн саккиз яшар қизи сочини турмаклаб, билагини шимариб, айвонни супуар эди (Насриддин афанди латифалари, Т., 1960, 44-бет). Бундай сўзларнинг, бир тарафдан, маъноси кўпчиликка номаълум бўлса, иккичидан, бу хил сўзларнинг талаффузи ва имлоси ноаниқдир. Бу хил сўзларнинг маъносини, талаффуз ва имлосини аниқлашда бирдан-бир осон ва тўғри йўл шу хил сўзларнинг диалектларда бирор осон ва тўғри йўл шу хил сўзларнинг мисолларини бериб изоҳлашдир. Бинобарин, биз шу усулни қўлладик. Масалан, бу сўз Навоий асарларида ҳам қўлланади. Бу сўзниг имло ва талаффузи ҳам қатъийдир.

Заъфдин ўргамчи доминга йиқилгоч чирманиб,
Ул чибиндек турмади ҳар ён танимни айланиб.

Демак, бу хил изоҳ ишимизга зарурий аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир.

Иккинчидан, девон материалларини ҳозирги тилга ҳар томонлама пухта қиёс қилиб текшириш каби муҳим вазифа ҳануз очиқ қолмоқда. Бу ҳол (девон устида жиддий иш олиб борилмаслик) баъзан қўпол хатоларга сабаб бўлмоқда. Баъзи кишилар уни бир тарафлама юзаки ўрганиш билан нотғри хulosалар чиқармоқдалар. Баъзилар бу асарни ўйғурча деб ҳукм чиқарсалар. (Броккељман), бошқалар туркманча ва бошқача деб тахмин қилаётирлар.

Девонни бирор тилга нисбат бериш учун уни морфологик, диалектологик, лексик, грамматик томондан қиёсий текшириб, пухта хulosалар чиқариш керак. Бу хил иш ҳануз ишланмаган, лекин тилшунос олимларимизнинг кечикиришлари мумкин бўлмаган актуал вазифаларидан биридир.

Бизнинг бу изоҳларимиз ана шу муҳим вазифанинг бир томонини аниқлашга ёрдам беради. Масалан, «Девону луготит турк»-да изоҳланган *ийғамоқ*, *сихтамоқ* сўзлари ҳозирги тилимизгача тўла сақланган сўзлардандир. Лекин бу сўзларни қўллашда маътӯла сақланган сўзлардандир. Чунончи, *сихтамоқ* сўзини Маҳмуд лум фарқлар ҳам юзага келган. Чунончи, *сихтамоқ* синоними каби изоҳлаган. *Kiisi қамуғ Кошғарий* *ийғамоқ*нинг синоними каби изоҳлаган.

сихтамоқ— ҳамма одамлар йиғлашиди. (К. II т., 166-бет). *Сиҳтамоқ* сўзи ҳозирги тилда қаттиқ *ийғамоқ* маъносидадир. Бу сўз маъносидаги бундай ўзгариш Навоий давридаёқ бошланган эди. Бу сўз Навоийда ҳам шу маънода қўлланган эди.

Йиглатти мени демайки, *сихтатти* мени

(*Навоий, Муҳокаматул лугатайн*, 20-бет).

Шунинг билан бирга Маҳмуд Кошғарий бу сўзни ғлик варианти ҳам бор деб изоҳ берган. Бу вариант ҳам ҳозирги ўзбек тилида барқарордир. *Ииги-сиги* дегандаги каби. Бу хил изоҳлар синонимлар тарихи, сўз маъноси устида ишлаётган тилшунос олимларнинг диққатини девонга жалб қилиш учун ҳам муҳим бўлганидек, девондаги сўзларнинг етиб келиши ҳақида баъзи намуналар сифатида ҳам муҳимдир.

С. МУТАЛЛИБОВ

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ СОЛИМ¹ ФЕЪЛЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФИЛАР БОБИ

Қул тәңрігә тап-
тап ді — топинди. Құл тәңрігә тап-
ді² — банда худога топинди, ибодат қилди. Ал³
ханақа тапді⁴ — у хонга хизмат қилди.
Бошқаларга ҳам шундай⁵. Ал⁶ ол нәні
тапді — у йүқолған нарсани топди. Табар⁷. Тәмак⁸) та-
пар, тапмақ).

тәпді — тепди **آل قلن تَبْدِي** ол қулған тәпді — у қулинни тепди. **تَسَارِ تَبْمَاك** (тәппар, тәпмәк).

جىبدى — чапдї — секин урди. **اًلْ آنَى جِيقْ بِيرْلَا جَبْدِي** ол ат-
нї чىбїк бирлә чапдї — у отни чивиқ билан секингина
урди. **تَتْ بَيْنِ جُمْقَ [۴]** чумақ тат бојнїн чап-
дї — мусулмон-кофирнинг бўйнига урди⁵ (уйгурча).

¹ Таркибидаги ҳамзасында ҳарфларидан бирортаси бўлмаган, бирор ҳарфи ҳам икки марта тақрорланмаган сўзлар „солим феъллар“ деб аталади.

• Ҳозир жонли тилде *топинмоқ* шаклида қўлланадиган сўз шу ўзакдандир.

³ Башқа гапларда ҳам шу маңнода ишлатилади дейилмоқчи.

• Бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор.

• Аслида бу гапнинг таржимаси *үйғур чумақ бўйнига урди бўлиши керак* эди. Лекин биз Маҳмуд Кошфарийнинг изоҳига кўра таржима қилдик.

— сабді — ўтказди. **یېجى يكنا سبىدى** jíčí jígná саб-
ді — тикувчи нинага ип киритди, ўтказди.

Аَغْلَانِغْ يَيْلْ قَبْدِي оғланға жәл қапді —
бала бошига ел (жин яра) тегди. Түн ва түнгі
үхшаш нарсаларни шамол құзғотишига ҳам бу
сүз күлланади. (قىماق، قىماق қапар, қапмақ).

قُبْدِي қопді — оёққа турди. **آر يقارو قُبْدِي** әр жоқару қопді — одам жойидан турди, оёққа босди. **(قُبار)**

تُبَسِيْ قَبْدَى تُوبى قبدى қопар, қопмақ).
қоп дї — турди, құзғолди. қопар, қопмақ).
дї — шамол турди, құзғолди. қопар, қопмақ).

قُبْدَى қопмақ).

سجتىم саchtىм — сочдим. **من يبار سجتىم** мэн јпар саchtىм—
мен ипор ва бошқаларни сочдим.

Бошқаси ҳам шундай. (قَجْمَاقْ) қачар,
қачмақ).

قُجْدِي құчді — қучди, құчоқлади ۱۰۰ مَنِي قُجْدِي құчар, құчмақ).

كَجْتِي кәчті — кечди, ўтди. **آئِ كُونْ كَجْتِي** aj, күн кәчті — ой, кун ўтди.

کجتى қىچتى — кىچى 3р ارسوق كجتى سuw كىچتى —
одам سув кечди. Бoшқаларга ҳам шундай. كجار.
كجماڭى كىچاپ, كىچمäк).

Бошқаларга нисбатан ҳам шундай. **كُجَارْ. كِجِمَاكْ** (кочар, кочмәк).

Нутқни ёқимли қилиш учун охир қаттиқ ҳарфлар билан битган ўзаклардан ясалган ўтган замон феъли қўшимчасидаги д ни т га алмаштириш тўғрироқдир. П, ч, қ, к ҳарфлари қаттиқ ҳарфлардир. Булардан бошқа ҳарфларда ўтган замон феъл қўшимчасини д билан ёзиш ҳам муносиброқдир. Шеърда шундай келган:

تُنْلَا بِلا كُجَالْمِ
يَمِر سُقْنَ كَجَالْمِ
تَرْنُكُوكْ سُقْنَ إِجَالْمِ
يُقْغَا يَغِي اُفْلَسُونْ

Tūnlā bilā kōchālīm
Jamar suwīn kōchālīm
Tərñkūk sūqñ ījālīm
Jywra jaři uwulsun

Кечаси билан кўчайлик. Ямар сувини кечайлик, бу бир водийдир. Қайнаб чиқаётган сувини ичайлик. Бизга итоат қилмайдиган душман парча-парча бўлсин.

بَرْدِي барді — ол آڭكا بَرْدِي ол ۶wrä барді — уйга борди. Бошқаларга ҳам шундай. (بَرْرِيرْ. بَرْمَاقْ) барір, бармақ).

بَرْدِي бурді — ол يَنْجَقْ آغْزِي بَرْدِي ол юнчуқ ағзі бурді — яъни ёнчиқ — тўрванинг бошини — оғзини бурди. Иштонбог ва шунга ўхшаган бошқаларни буриш учун ҳам шу сўз қўлланади.

(بَرْمَاكْ) бўрар, бўрмәк).

بَرْدِي бурді — йіпар бурді — мушк

ҳиди чиқди, бурқиради, гуркуради. Шунингдек ҳар бир хушбўй нарсанинг ҳиди чиқишига ҳам бу сўз қўлланади. (بُرْاْرْ بُرْمَاقْ) бурді — кўтарилиди, чиқди. сувнинг буғи чиқди, сувнинг буғи кўтарилиди. Бошқаси ҳам шундай. (بُرْمَاقْ) бурар, бурмақ).

تُرْدِي турді — турди. ۶ر юқару турді — одам тикка турди, тиккайди. (تُرْرِ تُرْمَاقْ) турур, турмақ).

تُرْدِي турді — ёғди, пайдо бўлди. туман турді — туман пайдо бўлди. (تُرْرِ تُرْمَاقْ) турур, турмақ).

تُرْرِ турур — ўтган замон формаси ва масдар шакли йўқ, келажак замон феълидир. У сила маънисидадир. ۶ل نَاشْ تُرْرِ ол таш турур — у тошдир. ۶ل قُشْ تُرْرِ ол қуш турур — у қушдир. Бу сила⁶ — тамомловчидир. Арабча يَبْغِي ярашади деган сўзга тўғри келади. Унинг ҳам ўтган замон ва масдар формаси йўқдир.

تُرْدِي турді — тугди, ўради. (تُرْدِي تُرْدِي)

⁶ Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўз ҳақидаги изоҳида бир оз аниқсизлик бор. Унда бир тарафдан ўтган замон ва масдар формаси бўлмаган, келаси замон феъли деб изоҳланса, иккинчидан *сила* деб ҳам уқтирилган. Лекин *силага* тамомловчи тарзида маъно берилган. Ҳақиқатда ҳам, бу сўз шу текстда *сила* — тамомловчи маъносидадир. Шунинг учун буни арабча феъли жомид га қиёс қилиш ҳам қуладисиздир.

⁷ Бу сўз *үраб тугмоқ* маъносида Навоийда ҳам учрайди:

Заъфдин ўргамчи домига йиқилғоч чирманиб,
Ул чибиндек турмади ҳар ён танимни айланиб.

— у китобни ўраб тугди, ўради. Бошқаларга ҳам шундай. تۇرماڭ (تۇرماق, түрмäк) түрпäр,

Сөрді — сабр қилди. **سَرْدِي** اُل سَرْدِی ол сөрді — у бир ишда сабр қилди. **سَرْمَاكْ** سَرْمَاكْ (сәрпәр, сәрмәк).

سُردى сүрді — ҳайдади, чоптирди [суреб кетди маъно-
сида құлланади]. **أَتْ سُردى** ол ат сүрді — у от-
ни чоптирди. Бошқаси ҳам шундай.

خان سوین قردى қурدى — түплади. خان қурدى — шоҳ аскарини түплади, тартибга солди. جواج قردى ҳан јувај қурді — хон чодир қурди, ёйди قوار. قرماق қурап, қурмак).

— қірді — қирди. А́р ییرک قردى. ёр жәріг қірді —
киши ерни қирди. Бошқаси ҳам шундай (قرار. قرماق) —
қіrap, қіrmaқ).

қурді — қурди. әр یا قُرْدِي әр یا قُرْدِي — одам
әй қурди [отишга ҳозирлади] қуар. قُرْمَاق (қурмақ).

كَرْدِي — кәрді — керди, чүзди **أَرْبَبْ كَرْدِي** — әрбап кәрді — одам уни керди, чүзди. Бошқаси ҳам шундай.

كُردى بىك يۇل كُردى бېگ јол
көрді — одам амир учун йўлни кенгайтирди. Но-
таниш одам ўтмасин учун, кузатиш жойларига
одамлар қўйишидир. Амир душмандан қўрққанда,
бу иш қилинади.

كَرْدِي к ё р д i — вовиллади. إِتْ كَرْدِي it kërdi — ит волллади (қарлуқча). كَرْمَاكْ كёрәр, кёрмäк).

Мақолда шундай келган: يُوْزُكَا كُرْمَا آرَذِمْ ٰلَّا jy়zgā кормä, әрзäm тilä — юзига қarama, фазилатини (илмини, ахлоқини) иста (тила).

کِرْدِى **كىردى** — кирди. اُل آڭقا كىردى ол ۋەگە كىردى — يۇڭىغا كىردى. بىشىقагا ҳام شۇندай. كىرمۇك (كىرۇپ, كىرمەك).

б зди — безди, титради.  р тум-
лїғдїн б зді⁹ — одам совуқдан безди, титради.
Бошқаси ҳам шундай. ( зр.  змк¹⁰) б ззар, б зм к).

بۇزدى — бузди. ئۇ آڭ بۇزدى оل ئىۋ بۇزدى — يۇرى بۇزدى. بوشقا سىخانداي. بۇزار، بۇزماك).

Тәзди[ْ] тәзди[ْ] — қочди. Қиек[ْ] тәзди[ْ] кәjік тәзди[ْ] — кийик
қочди. Башқаси ҳам шүндай. (Тәзар[ْ]. Тәзмәк[ْ]) (Тәзәр, тәзмәк).

8 Навоийда ҳам бу сўз айни маънода қўлланган:

Тарки ишқ этдим, мени ишқ аҳли хайлидин сўрунг,
Циқмасам таъну жафо тоши бошимга ёғдурунг.

⁹ Ҳозирги тилда *юрак олдирмоқ, тоқатсизланмоқ, эзилмоқ* маңноларыда құлланадиган *безилламоқ, безмоқ* сүзи ана шу үзакдан бўлса керак.

سْزْدِي тұзда — тузди, тузатди. **بَكْ أَيْلَنْ تَرْزَدِي** бәк айлан тәрзді түзді — амир вилоятини қурди. **تُرْمَاكْ** түзәр, түзмәк).

تَرْزَدِي тұзда — текислади, түғрилади. **أَلْ يَيْرِكْ تَرْزَدِي** ол жөргі түзді — у ерни текислади. Башқаси ҳам шундай. **تُرْمَاكْ** түзәр, түзмәк).

تَرْزَدِي тізді — тиэди. **أَلْ يَنْجُو تَرْزَدِي** ол жінжү тізді — у марваридни тиэди. Бирор сүз түзса, шеър ёсса ҳам, **تُرْمَاكْ** ол сөз тізді дейилади. **تِزَارْ** түзар, тіэмәк).

جَرْدِي чіжді — пастланди; типирчилади. **يَغِرْلَغَ أَتْ جَرْدِي** яғірліг ат чіжді — яғир от миниш олдіда орқасини аяб типирчилади, пастланди. Ҳар бир яғир ҳайвон ҳам юқ ортмоқчи бұлганда шундай қиласы. Бу сүз икки жағ орасидаги ; — ж билан талаффуз этилади **جَرْأَرْ جَرْمَاقْ** (жәрар, жәрмак).

جَرْدِي чөжді — чүзди. **أَرْأَعْتِ بْ جَرْدِي** урагут жіп чөжді — хотин ипни чүзди. Құй ычаги, арқон каби тортиб чүзиш мумкин бұлган ҳар бир нарсага ҳам бу сүз құлланади. Бу сүз ҳам икки жағ орасидаги **جَرْأَرْ جَرْمَاقْ** чөжәр, чөжмәк).

سْزْدِي сұзді — сұзди, тинитди. **أَلْ سُوفْ سْزْدِي** ол сув сұзді — у сув сұзди, сувни тинитди. Башқаси ҳам шундай. **سْزْمَاكْ** сұзар, сұzmäk).

سْزْدِي сізді — әриди, **يَاغْ سْزْدِي** яғ сізді¹⁰ — ёғ әриди. Башқаси ҳам шундай.

سْزْدِي сізді — тиғ урди. **كُونْ سْزْدِي** күн сізді¹¹ — күн тиғ урди, күн күринди. **سُكَلْ سْزْدِي** сөгәл сізді — қасал озды, заифлаши.

قَزْدِي қазді — қазиди. **أَرَّ أَرَقْ قَزْدِي** ёр ариқ қазді — одам ариқ қазиди. Башқаси ҳам шундай. **أَتْ قَزْدِي** ат қазді — от сувлуғини чайнаб олдинги иккі оёқлари билан [турган жойида] ер қазиди. **قَزَارْ** (қазар, қазмақ).

كَزْدِي кәзді — қазиди. **أَلْ يَيْرِكْ كَزْدِي** ол жөргі кәзді — ерни қазиб, айланиб юрди. **كَزْمَاكْ** кәзәр, кәзмәк).

بَسْدِي басді — қора босди, босинқиради, уйқусиради. **أَنِي بُرْتَ بَسْدِي** ані бурт басді — уни [күкрагини ерга босиб ётиш натижасыда] қора босди, босинқиради.

بَسْدِي басді — қаҳр қилди. **بَكْ أَيْلَنْ بَسْدِي** бәк айлан басді — амир халқа қора босгандай қаҳр қилди.

بَسْدِي басді — босди. **بَكْنِي يَغِي بَسْدِي** бәкні яғи басді — бекни кечаси душман босди. Башқаси ҳам шундай.

بَسْدِي басді — босди. **أَرَقِيزْغَ بَسْدِي** ёр қізіғ басді — одам қызни босди, устига чиқди.

¹⁰ Бу сүзни Басим Аталай ёзма нұсхада **سْزْدِي** сізді деб изоҳ берган. (Қ. Деңгел. II том, 9-бет).

بَسْدِي بَسْدِي — босди **اَتْ كَيْكُنِي بَسْدِي** іт кәјікні басді — ит кийикни босди, босиб олди, йиқитди. (بَسَار). (بَسَار بَسْمَاقْ) басар, басмақ).

بَسْدِي بَسْدِي — ётқизіб урди. **اَرْ قَلْنَ بَسْدِي** әр қулін **بَسْدِي** бүсді — киши қулинни роса урди (بَسَار بَسْمَاقْ) бүсар, бүсмәк).

بَسْدِي بَسْدِي — писди, бекинди. **بَكْ يَعِيقَا بَسْدِي** бәр жағында — пусді — амир душманни пойлаб, пистирмага бекинди. (بَسَار بَسْمَاقْ) пусар, пусмақ).

قَسْدِي قَسْدِي — қусди. **اَرْ قَسْدِي** әр қусді — одам қусди. Башқаси ҳам шундай. (قَسَار قَسْمَاقْ) қусар, қусмақ).

قَسْدِي قَسْدِي — қусди, айниди, бузилди. **بَذْغُ قَسْدِي** бузуғ қусді — бүек айниди.

قَسْدِي قَسْدِي — қисди. **قَبْغَ اَرْكَ اَذَاقْنَ قَسْدِي** қапуғ әріг азақиң қісді¹² — эшик одамнинг оёғини қисди. Шунингдек, ҳар бир нарсаны бирор нарса қисишига ҳам бу сүз құлланади. (أَلْ آنْكَ تُونْلَقْنَ قَسْدِي) ол аниң тонлуқиң қісді — уннинг кийимлигидан қисиб қолди. Ҳар бир нарсанынг расмий ҳолидан күримсиз ҳолга келтирилишига ҳам бу сүз құлланади. (قَسَار قَسْمَاقْ) қисар, қисмақ).

¹² Басим Аталай изохига күра, бу гап ёзма нусхада **قَبْغَ اَنْكَ اَذَاقْنَ قَسْدِي** шаклида бўлиб, таржимон буни арабча текстга мослаб тузатган. Бизнингча, арабча текстни қўлъемдагига мослаб таржима қилиш яна яхши ва тўғри бўлар эди. Арабча ибора **رِجَلُ اللَّهِ** дир, шунинг учун „эшик у одамнинг оёғини қисди“ дейилиши яхши эди. (Қ. „Девон“, II том, 11-бет).

كَسْدِي كَسْدِي — кесди. **اَلْ يَعَاجْ كَسْدِي** ол јіғач кәсді — у ёғоч кесди. (كَسْمَاكْ) кәсар, кәсмәк). Мақолда шундай келган: **اَزْ كَسْ تَمَرْ** ўјғур јіғач узун кәс, тәмүр қїсқа¹³ кәс — ёғоч кессанг, узун кес, темир кессанг, қисқа кес, чунки темирни чўзса бўлади.

Уларнинг бир жарчиси бор, ҳар кун уларга (шу ҳил ҳикматли сўзларни) эшиттириб ўргатади*.

كَسْدِي كَسْدِي — койиди, хафа бўлди, юз ўғирди. (أَلْ آنْدَنْ كَسْدِي) ол андін кәсді — у ундан койиди, юз ўғирди (ўғузча). (كَسْمَاكْ) кәсар, кәсмәк).

بَشْدِم بَشْدِم — пишдим, ғамгин бўлдим, сиқилдим. (مَنْ بُو اِيشَدَنْ بَشْدِم) мән бу ўшдін пушдум — мен **بُو اِيشَدَنْ بَشْدِم** пушмазман, пушмақ). Мақолда шундай ишлатилган **أَرْ بَشْمَاسْ** — башмас ор боз қыш тутар. (ايچмас اَر اُرونگْ قَشْ تَتَارْ) Пушмас әр боз қуш тутар, әвмас әр өрүн қуш тутар — ишда сиқилмайдиган одам оқ лочинни ҳам тутади — шошмаган одам энг яхши бозини — лочинни овлайди. Бу мақол ишда кутилган мақсадга етишиш учун шошилмасликка, чидамли бўлишга ундан айтилади.

بَشْدِي بَشْدِي — пишди **اَشْجَ بَشْدِي** ашҷ пешді — қозон етилди — шўрва пишди.

بَشْدِي بَشْدِي — пишди. **جَمِيشْ بَشْدِي** — мева пишди.

قَسْقا قَسْقا — сўзи босма нусхада **قَسْقا** тарзида хато ёзилган, тўғриси. (قَسْقا) буини керак эди.

Фикримизча, бу гап уйғурларга алօқадордир.

پىشىدى — چىزلىرىنىڭ پىشىدى. چىزلىرىنىڭ پىشىدى —
киши қимىز пишитди. Яъни, қимизنى ەتىلтириش
учун пишитди. بىشار بىشماق (پىشار, پىشماق).

ашык ташдї — қозон
ташдї — тошди. آشىح تاشدی

تاشدی — тошди **سوڭ تاشدی** суw ташдї — сув ариқдан ёки идишдан тошди. (تاشار تشماق) ташар, ташмак).

تَشْدِي تушдї ол мәңä тушдї — у менга дуч келди, мени күрди (تُشْمَاقْ تушар, тушмақ).

— одам от-
дан йиқилиб тушди. Отдан тусишига ҳам шу сўз
қўлланади. Ҳар нарсанинг ўз жойидан тушишига
ҳам бу сўз қўлланади. Тешмақ (түшар, түшмәк).

تَكْرُأَ الْبِلْ أَكْرَلْمُ
آنِنْ تَشْبِ يِكْرَالِمْ
أَرْسَلَنْ لَيُو كَرْلَمْ
كُوجِي آنَنْ كَفْلُسُونْ

Тәгрә алїб Әгрәлім

Амтін¹⁴ түшүб жүргөлім

Арсланлају көкпәлім¹⁵

Күчі аңған кәшілсүн.

— аттін сүзи бу ерда чиқыш келишиги функциясынан. Асли отдин бўлиб сингиш — ассимиляция натижасида сўнги д т га айланган. Ассимиляция ишлесин жадор тилида кенг тарқалган эди.

¹⁸ Күкрамак — [баланд овоз билан бақирмоқ, бўкирмоқ демакдир. Махмуд Кошғарий изоҳига кўра, бу сўз дастлаб арслон бақириғига, булут то-

Сөшді — одам отнинг тушовини ечди. Боридан
ецилган ҳар нарсага ҳам бу сүз қўлланади.
(саша, сашмак, сашар, сашмак).

قُشْدَى қошді — ал قُويْقا آجْكُو قُشْدَى — ол қојқа әңгүй қошді — у қүйга әчкини құшоқ қилди. Ҳар бир нарсани башқа бир нарсага құшоқ қилиниши, бир-бириға ҳамроҳ қилинишиға ҳам бу сүз құлланади.

вушыга, түя бўкиришига қўлланган бўлса, сўнгроқ истиора равишда айғирлэр кишинашига ҳам қўлланган. Навоийда бу сўз шундай учрайди:

Фам хазонида түкармен ашқлар тортиб гре

Навбаҳор андоқки ёғқойлар булатлар кўкрашиб.

(„Бадойнүүл васат“, 63-тазал)

Бунда Навоий ўзининг доду фарёдини булутлар бўкиришига ўхшатган. Шу билан бирга бу маъно Навоийда ўкурмак шакли билан ҳам ифодаланган. *Булут янглиғ ўкурмак* („Мұхомматул лугатайн“).

¹⁸ Бу иборадаги *оттиң* сүзи диққат талаб масаладир. Бу сүз бу шаклда чи-
киш келишигі тарзіда, *оттын* функциясынан дегендегідей. Ҳолбуки, М. К. таржимасында
бұл сүз бу гапда чиқиши келишигі функциясында әмбеттес, қаратқыч келишигі
функциясынан дегендегідей. Биз бу сүзинің ҳам үз шаклини сақладык, таржимада ҳам ай-
тып М. К. изохини сақладык.

Бо́сузْ كُنكُلка سَعْدِي. бу сөз көңүлгә сіғді — сіғді — бу сүз күңгілга сиғди, таъсир қилди. Сَعْدِي — сіғді — сиғди. اُونْ قَابْقا سَعْدِي ун қапқа сіғді — ун қопға сиғди. Башқа нарсалар учун ҳам бу сүз күлланади. سَعْغَارْ سِغْمَاقْ (сіғар, сіфмақ).

تَقْهِيدِي تَقْهِيدِي اَلْ آتُكْ سَشَّةٍ تَقْهِيدِي — ол әтіг сішқа тәшді — у гүштни сихға тиізди, сихга тортди. Башқаси ҳам шундай. تَقْمَاكْ تَقْمَاكْ (təwär, təwmäk).

سَعْدِي سَعْدِي اَلْ مَنِي سَعْدِي ол мәні севди — сөвді — севди. اَلْ مَنِي سَعْدِي у мени севли. سَعْمَاقْ سَعْمَاقْ (səwär, səwmäk).

تَيْغَانْ يُكَرْكَنْ تَلْكُو سَعْمَاسْ تайған жүгүргәнні *тілкү сөвмәс — юғурек (чопқир) тозини тулки севмайди. Чунки този тулкини олади. Бу мақолни замондошлари орасыда илмли бўлиб, уларнинг хасад ва душманликларига дучор бўлган кишига айтилади.

قَهْدِي قَهْدِي اَتْ كَيْكَنِي قَهْدِي — ит кейикни қувди — ит кийикни қувди. Орқасидан қувилган ҳар нарсага ҳам бу сүз күлланади. قَهْمَاقْ قَهْمَاقْ (қуввар, қувмақ).

كَفْدِي كَفْدِي اَرْ سُوزْكْ كَفْدِي — чайналиб сүзлади. كَفْدِي — сөзүг кёвді — одам тутилиб, чайналиб сүзлади, асли: تَنْجُونِي كَفْدِي танжуні қевді — луқмани чайналади деган иборадан олингандир. كَفْشَارْ كَفْشَارْ (кеввар, кевмақ).

بَقَدِي بَقَدِي اَلْ مَنِكَا بَقَدِي ол мәнқа бекди — бақді — бақди.

* Бұ сүзнинг ёзилишида аниқсизлик бор.

менга боқди, қаради. (بَقَارٌ بِقَارٌ. **بَقَارٌ**). бақар, бақ-
мақ).

бұқді — буқди. ۱۰۰ آذاقن بُقْدی ол азақін буқ-
ді¹⁷ — у оғини бұқди, йиғиб, буқлаб үтирди.
بُقْرَانْ بُقْمَاقْ (буқар, буқмақ).

تَقْدِي تاқді — боғлади. اَرْ بُرْنَدْ بُتْلُوقَا تَقْدِي тақді — бутлуқта тақді — туя бурнининг юмшоқ жойига бурундуқ тақди, боғлади (ўғузча). Ҳар бир нарсани бирор нарсага боғлашга ҳам бу сўз қўлланади. تَقَارُ تَقْمَاقْ تاқар, тақмақ).

— چَقْدِي — чақді — чақди, әшиттирди. **الْ سُوْزُكْ آيْكْ قُلَا** — ол сөзүг анің қулаққа чақді — у сұзни унинг қулоғига әшиттирди (үғузча). **الْ اَكْيَ كَشَى آرَا جَقْدِي** — ол іккі кіші ара чақді — у икки кишининг орасыны бузди. **الْ اَلْ جَقْمَاقْ جَقْدِي** — ол чақмак¹⁸ чақді — у чақ-

17 Ҳозирги тилда бу сўз *букди* тарзида қўлланади. Қ билан к алмашиниши ўзбек тили тарихида характерли ҳолдир. Чунончи, ҳозирги тилда *буқинмоқ* тарзида қўлланадиган сўз Навоийда *букунди* тарзида учрайди:

Чун меҳр келин каби ёшунди,

Тун ерга күёв каби буқунди.

(„Хамса“).

18 Җақмоқ сүзининг дастлабки маъноси чақмоқтошни уриштириш эди. Сўнг кишиларни бир-бирига чақиш, чақмачақарлик маъносида ҳам қўлланган. Бунда ҳам бирорни бирорга чақиш, ишқаш маъноси бор. Биринчидаги предметни

моқ чақди. **جَقْمَاقُ** (жакмар) чақар, чақмақ). Чақмоқ сүзи ҳам масдар, ҳам исмдир.

Чүкді — отилди, ташланди. قوش جقدي қуш чуқ-
ді — қуш ташланди. (جقار. جقماق) чуқар, чуқ-
мақ). Шеърда шундай келган:

أَرْنُ قَمْغُ آرْتَدِي نانڭلَرُ اذُو

تَّقْهِيرٌ كُرْبَ أُسْنٌ¹⁹ (ث) لَيْوَ أَسْ كَا جُقَارٌ

Эрән қамуғ артаді нәңләр узғы,

Тавар көрүб усунлају өсгә чуқар.

Бойликка тама қилиб, суқланиб кишиларнинг ахлоқи бузилди. Молни күргач, насир қуши [бургут] ўлимтик устига отилгани каби мол устига отилдилар.

جۇڭدى чىڭدى — чиڭدى. آر آفدىن جۇڭدى ۹ر ۹ىدۇنچىڭدى — одам уйдан чиڭدى. Бوشقاسى ҳام шундай. Мақолда шундай келغان:

كُوچ آلمۇن كىرسا تۇرۇ نىڭلۇق تۇن جقار

Күч алдін кірсә төрү түнгіктан чіқар — зулм
эшикдан кирса, инсоф түйнукдан чиқади. (جقار، حمقى، чіқар, чіқмақ).

бир-бирига ишқаш бўлса, иккинчисида бироннинг сўзини бирорга етказиш маъносидиз. Аммо у даврда чақ сўзи *nisi urmoq* маъносига қўлланмаган. Ҳозирги ўзбек тилида 1-маъно тамом йўқолган. Бу ҳол техник тараққиёт талаби асосига юзага келган. Ҳозирги тилда чақмоқ сўзининг энг актив маъноси заҳарли ҳашаротнинг чақишидир. Демак, сўзлар маъносига маълум қонуният асосига ўзгариш юзага келади.

¹⁹ Бу сүз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. Басим Атамалай бунинг түгри варианти деб изоҳ берган (II том, 17-бет).

سُقْدَم سуқдум — киритдим. من آنی آفكا سُقْدَم мән аңи өшгә суқдум — мен уни ва бошқани уйга киритдим. Сопни болтага ўрнатиш каби бир нарсани иккинчисига қаттиқ, маҳкам жойлаштиришга ҳам бу сўз қўлланади..

سُقْدَى соқдї — майдалади. اَرْ-تُوْزُ سُقْدَى өр туз соқдї — эр туз майдалади. Бошқаси ҳам шундай.

سُقْدَى соқдї — чўқиди. قُشْ مَنْكُ سُقْدَى қуш мақ соқдї — қуш донни тेरиб еди.

سُقْدَى соқдї — чақди. آنِيٰ يَلَانْ سُقْدَى анї յїлан соқдї — уни илон чақди (ўғузча). سُقْمَار سُقْمَار соқар, соқмақ).

سُقْدَى сїқдї — сиқди, اَزْم سُقْدَى ол ўзум сїқдї — уузум сиқди. Бошқаларга ҳам шундай (сўмак). سُقْمَار سُقْمَار сїқар, сїқмақ).

بُكْدَى бўқдї — букилди, бўқди. اَلْ مَنِيْ كُرْبُ بُكْدَى ол мәни кўрб бўқдї²⁰ — у мени кўргач, ерга энгашибни кўрёб бўқдї²¹ — у оши бўқилди. اَلْ اَشْدَنْ بُكْدَى ол ашдин бўқдї — у ошига бўкарлик даражада тўйди. Шунингдек بُكْدَى ол таварқа бўқдї — дейилади, яъни унинг кўзи молга ва бошқа нарсага тўлди, тўйди. بُكْدَى бўқар, бўкмак).

²⁰ Басим Аталай бу сўз يَلَانْ шаклида бўлиши тўгри деб яхши изоҳ қилган. (II том, 18-бет).

²¹ Хозирги тилда букилмоқ тарзида қўлланади. Адабий тилда ҳам шундай: Ёр ишқидин букулса қоматим, әрмас ажаб,

Ким бу бир юқурки ҳам бўлмиш аниң остинда қоф. Демак, у даврда букилмоқ ҳам мажхул, ҳам маълум феъл функциясида қўлланган. Айрим сўзлар борасида бу ҳолатни М. К. нинг ўзи ҳам қайд қилинган. Аммо сўнгги даврда бу ҳолат қатъний дифференциация қилинган.

بُكْدَى бўқдї — тўплади, йигди. اَلْ سُوقْغُ بُكْدَى ол суwyf бўқдї — у сувни бўғиб, тўхтатиб қўйди, тўплади. Шунингдек, بُكْ سُوسِنْ بُكْدَى бўг сусін бўқдї — хон аскарини йигди. بُكْماْك (бўқар, бўкмак). Ҳар вақт кўп аскарни сувга ўхшатилишини билиб ол; чунончи, сув оқса سُوفْ اَقْتَى سُوفْ اَقْتَى сув ақтї. дейилади, аскар юрса سُوفْ اَقْتَى سُوفْ اَقْتَى сув ақтї дейилади.

تَكْدِي тёқдї — тўқди. اَغْلَانْ سُوفْ تَكْدِي оғлан сув тёқдї — бола сув тўқди. Мақолда шундай келган: اَرْ-مَكْ اَغْلَانْ سُوفْ تَكْدِي Оғлан сув тёқар улуғ јанї сінур — бола сув тўқади, ундан катталарнинг оёғи тойиб синади. Бу мақол ёшлар қилган камчилик учун катталар заарланишига қаратса айтилади.

تَكْدِي تَكْدِي: اَلْ آفَكَا تَكْدِي ол өшгә тёгдї — дейилади — تَكْير. تَكْمَاْك (тёқдї, тёғмак Мақолда шундай келган: اَرْ-مَكْ اَغْلَانْ آفَكَا تَكْمَاْك өшвәгә тёғмас шошган киши уйига ета олмайди. Чунки у юришда тез чоптириб отини чарчатиб қўяди, сўнг армонда қолади. Ишда шошма-шошарлик қилмасликка ундан айтилган; шеърда шундай келган:

اتْغَلِرْ اَقْتَى اَزْقَى تَكْمَدِي بُوسَافْ اَشَاقْ

Атғалір²² оқнї азақ
Тёғмадї бу saw ушақ

²² Atғalir уқни азақ мисраидаги atғilar феъли отмоқ истайди маъносидадир. Демак, бу шакл истак феълидир. Истак феъли у давр тилида тараққий қилган: ўзакка са аффикси қўшилиб ясалиш билан бирга, феъл ўзагига fa қўшилиб ҳам ясалган. Демак, бу ҳолат қандайдир бирор диалект хусусияти бўлса керак. Ҳар ҳолда бу туркологлар дикқатига лойиқ бир ҳодисадир.

Менга бу маломат етмас әдими, (бунинг устига) бу шўх қиз менга ўқ отмоқ истайди.

Түкди тўғді — тугди. **Ар тўн тўкди** — ёр тўгўн тўғді — эр тугун тугди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. **Тўкар. Тўкмак** (тўгар, тўгмак). Мақолда шундай келган: **Нан тўкманини тишин ызмас**: шин язмас — тил билан боғланган тиш билан ечилас. Бу мақолни ваъдага вафо қилишга ундан айтилади.

Тўкди тікді — тикди, **Ар тўн тўкди** ёр тон тікді — эр тўн тикди²³. **Атған йлан тўкни** атіғ јлан тікді — отни илон чақди. Бошқаси ҳам шундай. Чаён чақса ҳам шундай. **Ар ығағ тўкти** ёр јіғач тікді — эр ёғоч тикди, эр дарахт ўтқазди. Тиккайтириб қўйилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. **Тўкмак** (тўкмак). Мақолда шундай келган: **Тўкмакнинг аномас таламкнинг аломас** Тікмәгінча²⁴ ўнмас, tilämägincä чая болмас — ёкилмагунча — дарахт ўтқазилмагунча, ҳосил унмайди (бирор мақсад кетидан юриб) исталмагунча, топилмайди, қўлга кирмайди. Бу мақол ишда мақсадга етишиш учун тиришмоқ керак деган маънода қўлланади.

²³ Сўнгги даврларда *тиқмоқ* ёлғиз кийимга нисбатангина эмас, жонлиларга ҳам қўлланган:

Билгач ул сўзни хотири поки,
Тикти икки қўлин этиб чоки.

²⁴ Бу сўз **тўкмакнинг** тарзида берилган бўлса ҳам, уни арабча иборага мувофиқ, **тўкмакнинг** тарзида тузилди.

Жўкди чёкді — чекди, нуқта қўйди. **Ол бітік чёкді** — у хатга нуқта қўйди.

Жўкди чёкді — қон олди. **Ол атн жўкди** — у отнинг томиридан қон олди. **Жўкди** чўкёр, чўкмак).

Жўкди чўкді — чўкди (тиз). **Ол бўкка жўкди** ол бўеккә чўкді — у бек олдида тиз чўкди.

Жўкди чўкді — чўкди. **Тэввожи жўкди** чўкді — туя чўкди.

Жўкди чўкді — чўкди, ботди. **Темур сувда жўкди** тёмур сувда чўкді — темир сувда чўкди. Бошқаси ҳам шундай. **Жўкди** чўкёр, чўкмак).

Жўкди чёкді — боғлади. **Ол тўрак багун жўкди** бағин чўкді — у бўғчанинг бўғини боғлади. Бошқаси ҳам шундай. **Жўкди** чўкёр, чўкмак).

Сўкти сўкті — сўкди. **Ол ямағ сўкті** ол ямоқни кийимдан сўқиб бўлди. **Ол ағен сўкти** ол ёшин сўкті — у уйини (чодирини) сўкди (бузди). **Сўкти** ол бўеккә сўкті²⁵ — у бек олдида тиз чўкди. Бошқаси ҳам шундай. **Сўка аллар** сўқа олтур — чўкка тушиб ўтири сўзи ҳам шундан олинган. **Сўкди** сўкёр, сўкмак).

²⁵ С ҳарфининг Ч га алмашиниши тилимизда илгаридан сингиган ҳодиса экани маълум бўлса-да, унинг қадимги варианти ноаниқ эди. Девон материалаларига кўра, с лик варианти қадимги экани аниқланди. Ҳозирги ўзбек тилида кўп сўзларда ҳар икки вариант қўлланиб юради. Соч—чоч, сичкон—чичкон, мусича—мучича ва бошқалар, лекин чўкди, чўкка сўзлари ҳар ерда қатъий билангина қўлланади, сўкди, сўкка вариантлари ҳеч қўлланилмайди. XI асрда бу сўзлар ҳам икки вариантда учрайди.

سُكْتى сікті — сикди. **آرَارَاغْنَى سُكْتى** өр урагутні сікті — өр хотинини жимо қилди. (Скара. Сұмак) сікәр, сікмәк).

بُلْدى болді — топди. **أَلْ يَرْمَاق بُلْدى** ол јармақ болді — у танга топди. Бошқаси ҳам шундай. (Буор. Тұмак) болур, болмақ).

بُلْدى білді — билди, **أَلْ بِلْكُت بُلْدى** ол білік²⁶ білді — у илм, ҳикматни билди. Бошқаси ҳам шундай. (Буор. Тұмак) білір, білмәк). Арғулилар у билан білүр тарзіда таләффус қиласылар, бу бошқалар талаффузига тұғри келмайды.

تَلْدِى тәлді — тешди. **أَرْ تَامْ تَلْدِى** өр там тәлді — өр де- ворни тешди. Бошқаларга ҳам шундай.

تَلْدِى тәлді — қүшди. **أَلْ أَغْلَاقْ سَعْلَقَا تَلْدِى** ол оғлақіғ сағліққа тәлді — у қүзічоқни әмизиш учун совлуқ- қа қүшди. Бу совлуқ қүйнинг сути қамайиб қол- ганда, ёки үлиб, қўзи етим қолганда, кўрилади- ган чорадир. (Тәлір. Тұмак)

أَرْ تَبْقَنِي آذْرِى²⁷ **بَلَّا تَلْدِى** тулді — урди, үйнади. **بَلَّا تَلْدِى** өр табқаны азды. **بَلَّا تَلْدِى** тулді — урди, үйнади.

²⁶ Илм, ҳикмат маъноларидаги билик сўзи ҳозирги жонли тилда кўп уч- рамаса ҳам Навоийда тез учрайди:

Нече вақт анда мақом айлади,
Билик касбига иҳтимом айлади.
(„Хамса“, 432-бет).

Билик аҳлидин анда рой истади.
Борди эса ихтиёр илакдин,
Очилмас иш ул замон биликдин.
(„Хамса“, 122-бет)

²⁷ Бу сўзлар қўлёзмада тұлар. Тұмак әкани ҳақида Басим Аталай изоз берган. (Қ. II, 1, 22-бет).

Әр тоббекні азрі біла тулді — әр коптокни айри билан урди. Бу туркларга хос үйиннинг бир тури бўлиб, үйинчилар үйиннинг олдин ўзидан бошланнишини истаса, у коптокни шундай айри билан уради. Коптокни ким қаттиқ урса, үйин ўша кишидан бошланади (чиллак уриш, (даста) үйинида ҳам тұлді тулді дейилади). (Тұлар, тулмақ.)

تَلْدِى тїлді — узунасига ёрди. **أَرْ يَرْنَادْ تَلْدِى** өр јаріндақ тїлді — одам chartedан қайиш қирқіб олди. Узунасига тилинган ҳар бир нарса учун ҳам бу сўз қўлланади. (Тұлар. Тұмак).

جَلْدِى чалді — чалди.²⁸ **أَلْ آنِي جَلْدِى** ол анї чалді — у уни чалиб йиқитди. **أَلْ سُوْزُكْ مَنْكْ قَلَاقْ جَلْدِى** ол созўг мәнициқ қулаққа чалді — у сўзни менинг қулогимга эшилтириди. Мақолда шундай келган: **جَاسَا بِلْنُور** чақса тұтұнур, чалса білінур — чақмоқ тош чақилса, олов тутади, сўз эшилтиса, мақсалади. **تَوْنُغْ تَاشْ اَزَا جَلْدِى** тонуг таш ўзә чалді — Кир юувучи кийимин тошга урди. Шеърда шундай келган:

اَنِمْ تُوتِبْ قَنْدِى جَلْدِى   اَنْكَ تُوسِنْ قِرا يَلْدِى
بَشْ اَلْ بَقْدِى سَلَدِى   بَغْ اَلْ بَكْلُ بَعْدِى

²⁸ Кўринадики, чалді сўзи илгари кўп маъноли сўзлардан эди. Бу сўз йиқитмоқ, урмоқ, эшиштироқ ва бошқа маъноларда кўлланилар эди. Ҳозирги тилда ҳам бу сўз йиқитмоқ маъносида актив қўллансанда ҳам, эшиштироқ маъносида жуда кам қўлланади. Фақат айрим бирикмалардагина сақланиб қолган. Менинг қулогимга шундай чалинди. Қулогингга танбур чалаяпманма ва бошқа гаплардагина қўлланади, холос.

Жтім тутуб қуәті чалді
Анїң түсін қіра жолді
Башін аліб қузі салді
Богаз²⁹ аліб тұғәл бояді.

Итим (бүрини) тутиб, ерга йиқитди, юнгларини юлди, орқасига ағдарди ва роса томоғидан тишлиб, бүғди (жұлар. қалмақ).

Салді салді — ялтираб күринди. Аль ол мәңца тонін салді — у менга кийими билан ялтираб күринди.

Салді салді — чиқарди. Аль ол мәңә кішідә алтун салді — у менга бир кишидан олтин чиқарди.

Салді салді — түплади. Сув ўғағын салді — сув ёғочни түплади. Башқаларга ҳам шундай. Одам икки құли билан узоқдан ишорат қилишига ҳам бу сүз құлланади. (салар. қалмақ).

Қалді қалді — қолди. Аль қалді — әр кіндін қалді — әр кейинда қолди.
Қалді қалді — қолди. Қолган ва ташланган ҳар бир нарсага ҳам бу сүз құлланади. Мақолда шундай келган: Айл қалді тұру қалмас — шаҳар ташланар, расми ташланмас. Бу мақол одам расмға қараб иш қилишига ундағы айтилади. (қалір. қалмақ).

²⁹ Басим Аталай бу сүз ёзма нусхада босма нусхадагидан фарқлы равишада „екани ұқида изоҳ беріб, босма нусхадагыча олганини күрсатған. (К. II том, 24-бет).

Қолді қолді — сұради. Аль ол мәндін нән қалді³⁰ — у мендан нарса сұради. (қалмақ).

Қалді қалді — қилди. Аль ол иш қалді — одам иш қилди. Аль қізығ қалді — әр қызни жимо қилди. Бу сүз әркак билан хотин алоқаси маъносіда құлланғани учун, үғузлар бир иш қылғанларыда бу сүздан қочиш мақсадыда уни құлламайдылар. Бунинг ўрнида әйтті сүзини құллайдылар. Чунончы әйтті әр йүкүнчәтті — одам намоз үқиди дейділар. Турклар „қалді“ сүзини құллайдылар. (қалмақ). қалур, қолмақ).

Келді келді — келди. Аль ол әфқана қелді — әр кіші келди, (келіп, көмәк). Мақолда уйға келди, шундай келган: бір қарға бірлә қіш көмәс — бир қарға билан қиши келмайды. Бу мақол ишга ёрдам бериши мүлжалланған дүстининг келишини кутишда ҳөвлиқмаслик, сабр қирилб ишлашга ундағы сүзланади.

Күлді күлді — кулди. Аль күлді — одам кулди.

³⁰ Құлмоқ сүзи сүнгги даврлар тилемде XI асрдаги каби шиламак, баянтармак билан биргә күмакчи феъл вазифасыда кенг құлланади. Навоидә сұрапак ва умид құлмоқ маъноларыда ҳам құлланған

Бу лутфки сендин үлди зохир,
Узрүнгни нечук қулоай мен охир.

Әмгаклари бүйнүнгә әрүр фарз,
Узрин құлмоқ санга әрүр қара. („Хамса“)

Бошқаси ҳам шундай. **كُلْمَاكْ** күләр, күлмәк).

Шеърда шундай келган:

كُلْسَا كَشِي آنْمَا آنَكْ أَرْتَرْ كُلْا
بَقْلَ آنَكْرَ آذْكُلْكُنْ آغْزِنْ كُلْا

Kýlcä³¹ кіші әтмә анар ёртәр күлә
Баққіл аңар әзгүлүгүн ағзін күлә

— Кишини ўзингга кулиб қараган ҳолда құрсанг, яъни бирор сенга кулиб бокса, сен унинг юзига күйдирадиган иссиқ кул сочма, сен ҳам кулиб боқ, яъни яхшиликка яхшилик қил, — дейилади.

تمدی тамді — томди. **سُوفْ تَمَدِي** сув тамді — сув томди. Бошқаси ҳам шундай. **تَمَار** тамар, таммақ).

جَمْدِي чөмді — чўмди, шўнғиди. **أَغْلَانْ سَقْدَا جَمْدِي** оғлан сувда чөмді — бола сувга чўмди, шўнғиди. **جَمَّارْ** чўмэр, чўммәқ).

جَمْدِي чөмді — чўмди, шўнғиди. **أَرْدَكْ سَقْقَا حَمْدِي** ёрдәк сувқа³² чөмді — ўрдак сувга жуда ҳам қаттиқ шўнғиди. **جَمَّارْ** чўмэр, чўммәқ).

³¹ — **كُلْسَا** — күlcä сўзи 1-том, 115-бетда **كُلْسَا** кёlcä шаклидадир. Маҳмуд Кошғарий икки хил изоҳ берган. Ҳақиқатдан **кулса**, **кулиб боқса** маъносида 1-вариант тўғри бўлса керак. Иккинчидан, бунда сўз ўйини ҳам бор.

³² Сувга, сувнинг ичига мазманида жўналиш қўшимчасидир. Бу тарзда қўллаш ҳозир жонли тилда қўлланилишига мос келади. Бироқ бу ҳол ҳар ерда тартибли кўринмайди. Баъзан худди шундай гапда ҳозирги ўрин тўлдирувчиси қўшимчasi каби -да қўлланади. **Темар** сувда чўқди, 2-том, 19-бет. Девондаги материаллар жўнални келишиги қўшимчаси учун у вақтларда -ка қатъйлашмагани, баъзан -ка баъзан -да қўллана беришидан далолат беради.

Бу сўзниң масдари -к билан, аввалгисининг масдар формаси -қ билан эди. Ораларидағи маъно фарқи билиниши керак.

قَمْدِي қамді — урди. **أَلْ آنِي قَمْدِي** ол ані қамді — уни шунча қаттиқ урдики, уни ярадор қилди, ҳалок қилди. **قَمَارْ** қамар, қаммақ).

قَمْدِي қумді — тўлқинланди. **سُوفْ قَمْدِي** сув қумді — сув мавжланди. **قَمَارْ** қумар, қуммак).

كَمْدِي кўмді — кўмди. **أَلْ أَلْكَنْيِي كَمْدِي** ол олукні кўмді — у ўликни кўмди. Бошқаси ҳам шундай. **كَمَّارْ** қозмандан кўмді — кўмоч нонни (кулга) кўмди.

بَنْدِي банді³³ — боғланди. **قوْيِي بَنْدِي** қој банді — қўй боғланди. Боеич билан боғланган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. ҳарфи -л билан алмашгандир. **بَانِرْ بَنْمَاقْ** (банер, банмақ).

تَنْدِي тунді — **كُوكْ تَنْدِي** — кўк тунді — ҳаво булуутланди. **قَبْغَ تَنْدِي** қалуг тунді — эшик ёпилди. Тоғ бели қор билан қопланганда **أَرْتَ تَنْدِي** арт тунді дейилади, **تُنُورْ تَنْمَاقْ** тунур, тунар, тунмақ). Бу хил феълларнинг келаси замон формасини ўғуз ва қипчоқлар а унлиси билан тунар шаклида қўллайдилар.

³³ Ўтган замон феъли функциясидаги **بَنْدِي** банді ҳозирги тилимизда **боғлади** тарзила қўлланувчи феълнинг мажхул шаклидир. Бунинг ҳозирги варианти **боғландидир**. Бу феълнинг аниқдик шакли ҳам шу тарздадир. III том, 187 бетда бу сўз **أَلْ آنِي بَادِي** ол атіғ баді тарзинда берилган. Демак бу феъл формаси зирим ўзгариш билан етиб келган.

تىندى تىندى: يغمر تىندى jaғмур тىндى — ёмгир тинди.
ار الغ تىندى ۋەر ۇلۇف تىندى — одام ياخشى دام ئىلدى.

³⁴ Басим Аталај бу гапдаги хайл сүзи арабча экани, шунинг учун янгилиш берилгани хақида изоҳ берган. (Қ. II, 1—28-бет).

³⁵ Бу феълнинг ўтган замон аниқлик шакли *садидир*. (III том, 187-бет.). Демак, бу феъл формаси бизга бир н товуши ортиб етиб келган. Бу ҳодиса ягона ҳодиса эмасдир. Ҳозирги тилда *боғлади* тарзида қўлланувчи феъл „левон“да бади тарзида берилган. III том, 187-бет. Бу феълнинг мажхул шакли (*боғланди*) *банди* тарзида берилган, II том, 23-бет.

36 Тутмоқ сўзи XI аср тилида ушламоқ маъносида, чунончи, ўгрини ушламоқ ва тақдим қилмоқ маъноларида қўлланган бўлса, ҳозирги жонли ўзбек тилида шу маънолар устига сақламоқ, ёпмоқ, қўлламоқ, ёзмоқ, санамоқ, қопламоқ каби қатор маъноларда ҳам қўлланади. Навоийда тақдим қилмоқ:

*Манга тутғилки сүзни күтах эттим,
Тинай бир лаҳза чун манзилга еттим*

Эй сокий манзилга етганим (ишим битганды) шодиёнасыга қадаңи менга тут — тақдым қил.

— ол мән-
аңа әтмäк сунді — у менга нон берди, узатди, тақ-
дим қилди. Бoшқаси ҳам шундай. (Семақ)
сунар, сунмақ).

أغري تشار قندى *o, o, o,* оғрі тауар
қунді — тортиб олди. Шеърда шун-
дай келган:

كِجَّكْ بُلْبْ ياغْنِي يِرْكُو آمَاسْ
آذْ كِرْمَذْبْ قُدْسَا آنِي ايلْهِي قُنَارْ

Кічік болуб жағінің ішінде өмір атқарып келді.

Душман кичик бўлса ҳам, назарга илмаслик яхши эмас, уни назарга илмай, менсимай қўйилса, у шаҳарни сендан тортиб олади. **قۇماق** (قۇماق) кунар, қумак).

*Туттум ул дөгим ўнгарди, дөги хижронни нетай
(„Фавонидул кибар“).*

Фираз қиласы, касалым соғайды, ҳажр-аламини нима қиласай.
Лисобламок маңында:

Эй шаҳ карам айлар чоги тенг *tut* ямону яхши
Ким меҳр нури тенг тушар войрону обод устин
(„Хазоинул маоний“).

Күйүк маъносида:

Қачон ул муҳрани оғзингфа тутсанг,
Уйрсанг ҳар ёну суйини ютсанг
(„Хамса“, 198-бет).

كۇندى — тикланди, түгриланди. يغاچ كىندى ^{جىغاڭ} كىندى — ёғоч тикланди. Бошқаси ҳам шундай.

کندی تسوون آت کندی тосун кёнді — тинди, дам олди. Бадхолликдан ат кёнді — ўйноқи шүх от тинди. Бадхолликдан тузалиб, ўлга тушган ҳар нарсага ҳам бу сүз құлланади. **кінмак** (кінмак).
кёнді, атмаширадылар.

مунді — алжиради, озди. қарі әр мунді — қари одам алжиради, ақлдан озди. Баш-қаси ҳам шундай. (منار, منماق) мунар, мунмак).

‘^оمندى’ — мунди — минди ^{о, о}‘^{أَرْأَتْ مُنْدِي}’ ёр ат мунді — эр от минди. Башқаси ҳам шундай. ^{о, о}‘^{مَنْمَاقْ}’ мунар, мунмақ).

ҚОИДАЛАР, ФЕЪЛЛАРНИНГ ТУСЛАНИШИ ВА СИФАТЛАР БАЁНИ ҲАМДА ҚИЁСЛАНИШ ҮРИНЛАРИ

Тангрининг ёрдами билан айтаман: Феъллар-нинг ясалишида ўтган замон феъли ва буйруқ формаси асосдир, дедим. Чунки ўтган замон феълининг бош ҳарфи мафтуҳ (-а ли) бўлса, келаси замон феъли ҳам, масдар ҳам мафтуҳ (-а ли) бўлади. Унинг бош ҳарфи марфуъ (-ло ли) бўлса, ўтган замон феъли ҳам, масдар ҳам -ло ли бўлади. Ўтган замон феълининг бош ҳарфи -и ли бўлса, улар ҳам -и ли булади. Чунончи, бош ҳарфи -а ли: ^{بردى}барді ўтган замон феълининг келаси замон шакли ҳам -а ли: ^{برىر}барїр, ёки бош ҳарфи -у ли: ^{تردى}турді ўтган замон феълининг келаси замон феъли ҳам -у ли ^{تۇرار}турар дир, масдари ҳам -у ли ^{تۇرمق}турмақдир. ^{جىنجىزلىرى}جىنجىزلىرى ^{تىزدى}тىزدى — марваридни илга тизди, иборасидаги ўтган замон феъли тиздининг биринчи ҳарфи ^تт касра (-и)лик бўлгани учун, унинг келаси замон шакли ҳам касра (-и)ли: ^{تىزار}тىزار дир ва масдарида ҳам -т касра (и)ли: ^{تىزماكى}تىزماكى тизмак дир.

Араб тилида феълларнинг ўтган замон шакли келаси замон ва масдар шаклларидан фарқ қила-ди. Феълнинг ўтган замон шаклидаги биринчи

³⁷ Ҳозир бу сўз жонли тилда *ўтин* тарзида охирги -г ҳарфи туширилаб кўлланади. Маҳмуд Кошгарий изоҳига кўра, бурун товушлари иккига бўлинади: -ж ли бурун товушлари, -г ли бурун товушлари. Буларнинг ҳар бири хам ўртада келиши, охирида келишига кўра, яна иккига бўлинади. ^{o'тиқ} Отун сўзи охири бурун товуши билан битган сўзлардандир. Бундай сўзларнинг кўпларида -г ҳарфининг тушганлиги ҳозирги тилимизда характерлайдир.

ҳарф **قَعْدَةٌ - قَعْدَةٌ** (каъада) тарзида фатха (-а) ли бўлса, келаси замон шаклида у **يَقْعِدُ - يَقْعِدُ** (яқъуду) тарзида сукун (о) ли бўлади. Масдар шаклида **إِسَادٌ - قَعْدَةٌ** (қуъудан) тарзида **قَعْدَةٌ** замма (ئ) билан келади. Ўтган замон феъли -а ли бўлган матара феълининг **مَطَرٌ** ҳарфи, келаси замон феълида **يَمْطَرُ - (يَمْطَرُ)** (јамтуру)да сукун (о) ли, масдари **مُطْرًا** (мутуран)да замма (ئ)ли дир. Демак ўтган замон шаклидаги фатха ва келаси замон шаклидаги сукун масдар шаклида заммага айланади. Ҳарф ортирилган феъл даражаларида ҳам аҳвол шундай. Чунончи, даражалари ўтган замон феълидаги бош ҳарф **أَكْرَمٌ** аkrämда фатҳа — а лик бўлса, **يَكْرِمٌ** jükrim риму келаси замон феълида бош ҳарф **ى** — ј замма **يَسْتَغْفِرُ - يَسْتَغْفِرُ** (астғар) да ҳам худди шундайдир. Араб тилида ҳамма феълларда ҳам ўтган, келаси замон шакллари ва масдарлар бир-бирига мос келмайди. Туркий тилларда бундай эмас. Турк тилларида икки, уч, тўрт, беш ҳарф ва ундан ортиқ ҳарфлик феълларнинг ўтган, келаси замон шакллари ва масдарларининг ҳаммасида мослик бўлади. Ўтган замон феълини асос дейишимда иккинчи далил шуким, ҳарфларнинг такрорланиш хусусияти фақат ўтган замон феълларидагина бўлади. Келаси замон ва масдарда бу хусусият бўлмайди.

Учинчи, ишловчини билдирувчи сифат*

* Ҳаракат маъноси англашилган бундай шакллар ҳозирги замон грамматикасида сифатдош деб номланади.

فَاعِلٌ лар (исми фоиллар) ўғуз, қипчоқ, ямак, яғмо, аргулар ва Суворлардан Пачанаккача бўлган кўчманчилар тилида ўтган замон феълидан тузилади. Чунончи, улар ўтган замон феъли **بُرْدَجِيٌّ** — бардідан **بُرْدَجِيٌّ** бардачӣ тарзида ишловчини англатувчи сифат ясайдилар.

Ўтган замон феъл ясовчи қўшимча **د** билан орасига **تَ-** ч қўшиб, **تَرْدِيٌّ** турдидан **تَرْدَجِيٌّ** турдачӣ қилиб тузадилар. Бутун феълларда қонда шу хилдадир.

Биз юқорида феълларнинг ясалишида буйруқ феъли асос қилиб олинади деганимизнинг боиси шундаки, кўпчилик туркий қабилалар, чунончи, чигиллар ва бошқалар тилида ишловчини билдирувчи сифатлар буйруқдан ясалади. Шу билан **بِيرْغَا** турли мақсадлар билан феълларга қўшилувчи феъл ясовчиларнинг ҳаммаси буйруққа қўшилади. Уларни биз, худо хоҳласа, қўйида баён қиласамиз.

Шуни билини зарурким, феълнинг ўтган замон шакли ҳамма феълларда (феълларнинг ўзак ва негиз шаклларига) **دَ-دِيٌّ** қўшилиб ясалади, ҳеч ерда ўзгармайди. Ўтган замон феълини ясовчи **دَ-دِ**, **-تَ-تِ**, **-جَ-جِ**, **-كَ-كِ** каби тўртта қаттиқ ҳарфлар билан қўшилганда **دَ-دِ**, **تَ-تِ**, **جَ-جِ**, **كَ-كِ** тга алмашади. Чунончи **تَبْتَيٌّ** таптї — тепди, **تَتْيَيٌّ** туттї — олди, **قَجْنَيٌّ** қачтї — қочди, **جَجْنَيٌّ** чўктї — чўқди каби. Ўзидан сўнгги **دَ-دِنِيٌّ**, **تَ-تِنِيٌّ** тга айлантиришда **كَ-خِ** ҳам-к га ўхшайди. Чунончи **أَلَّ مَنْكَأَبْتَيٌّ** ол мәнә бақтї каби.

Будни тга алмаштириш, у ҳарфларнинг маҳржалари қаттиқ бўлгани учундир. Буларнинг асли дир, юқоридаги ҳарфларга қўшилганда -т равишда талаффуз қилиш яхшироқдир. Ҳар қандай феъл бобларида ва феъл турларида ҳам асос шудир.

Келаси замон феъли барча феъл турларида ҳам -р қўшиб ясалади. Ўзак охири -р билан битган сўзларда -р такрорланади. Бири асл -р бўлади, иккинчиси келаси замон феълини ясовчи -р бўлади. Келаси замон феълларидағи -р ҳарфи араб тилида келаси замон феъли белгиси сифатида қўлланувчи -ا, -ت, -ن, -ي ҳарфлари вазифасида-дир. [38]

Агар феъл ўзагида -р бўлмаса, у вақт келаси замон феълининг белгиси сифатида феълга бир -р орттирилади.

Келаси замон феъли ва буйруқ формасини ясаш қоидаси: ўтган замон феълида -д ҳарфидан олдин -р ҳарфи бўлса, у қолдирилиб, ўтган замон феъли қўшимчаси -ді || -ді туширилади, бир -р ҳарфи орттирилади. Буйруқда ҳам қоида шу. Ўтган замон феълини ясайдиган -ді || -ді туширилгач, ўзакдаги -р ҳаракатсиз қолади. Ўзак таркибида бор бўлган ҳарф-

³⁸ Араб тилида-а, -т, -н, -й ҳарфлари келаси замон феълининг белгиси сифатида тури мақсадларда қўлланади, турли функцияларни бажаради. Махмуд Кошғарий бу ерда шуни кўрсатмоқчи. Чунончи: يەخْلُ، تَخْلُ، ادْخَلُ، نَخْلُ феълларнинг функциясидаги ҳар хиллик шу феъллар бошидаги ؛ ، ؑ ، ؒ ؓ ҳарфларидан ҳосил бўлган.

ларга келаси замон феъли қўшимчаси сифатида бир -р кўшилади. Агар ўтган замон феълида ёки буйруқда -р бўлмаса, келаси замон феъли қўшимчаси сифатида ўзак таркибида бўлмаган бир -р ҳарфи орттирилади. Чунончи، بُردى bardə ўтган замон феълида -ді қўшимчасидан олдин -р бордир. Бу феълнинг буйруғи بُر بار бўлиб, қўшимча ташлангач, ўзак охирида -р қолади. Бу -р ўзакнинг ўзида бор ҳарфdir. Шу ўзакдан келаси замон феъли ясаш учун яна бир -р орттирилади: بُر بار кابи. اَل تَرْدِي ol turdī гапидаги تَرْدِي turdī феъли ҳам шундайдир. Бу феълнинг буйруғи جُتُر بўлиб, унинг келаси замон формаси turur бўлади: اَل يَقَارُو تَرْر ol yqaruo turur. Бу феълда иккита -р бор: бирини ўзакнинки, иккинчиси келаси замон феъли қўшимчаси. Ўгузлар ихчамлаштириш учун буларнинг бирини қўп феълларда ташлайдилар. Буйруқ формаларида бўлгани каби келаси замон формасини ҳам бир -р билан қўллайдилар. Бу ҳам яхши эмас, ҳам қоидага хилофdir. Ўзакда -р ҳарфи бўлмаган كَلْدِي kəldi феълининг буйруғи كَلْ kəl дир. Бунинг келаси замон формаси كَلْ kəlip дир. كَلْدِي kəldi эр гапидаги كَلْدِي kəldi кўйді феъли ҳам ўзагида -р ҳарфи йўқ бўлиб, келаси замон феъли ясаш учун -р орттириб (كَلْ كَلْلُور kəllür) тарзида ясалган феълга мисолдир. Ўзакда -р ҳарфи бўлмаган феълларда ўғузлар туркларга әргашадилар. Бу қоида уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва ун-

дан ортиқ ҳарфли феълларнинг ҳаммасида умумийдир.

Туркий тилларда феъллар қурилиши араб ти-
лидаги феъллар тузилишига ўштайды. Чунончи
ўтган замон феълида ^{فعلی}, келаси замон феълида
масдарда ^{فعل} ^{فعلان} шаклидадир. ^{بردی} ^{باردی} сўзи
арабчанинг ^{عقار} ^{حلقی} ва сўзларига мосдир. Келаси
замон феъли ^{بیر} ^{باری} ^{بکر} ^{رجل} сўзи арабча
сўзларига мос ^کелади. ^{برماق} ^{بارماқ} масдари арабча
 ^{الخلخال} ^{القرقار} сўзларига мосдир. Бу тилда мужар-
рад ёки мазид феълларининг ҳаммаси шу хилда-
дир.

Иккى ҳарфлилар деб күрсатылған феълларни талаффузда тұлық, چүзиқ үқилишига асосланып, уч ҳарфлиларга киритиш мүмкін. Чуончى بُردى^o дейиш мүмкін бўлганидек، باردى^o дейиш ҳам мүмкін. Шунингдек توردى^o ҳам، توردى^o ҳам мүмкін-дир³⁹. Бу ҳол фақат ўтган замон феълларидағына воқе бўлиши мүмкіндири. Келаси замон феъли ва масдарларда мүмкін әмас. Бу ҳол исмларда ўзак-нинг аслида бўлмаган چўзиқ унниларни ортти-риш, қисқартиш мүмкін бўлган ҳолатга ўкшайди. Чуончى يغاج^o дейиш ҳам мүмкін، يفج^o дейиш ҳам мүмкін، شنوق^o; дейиш ҳам мүмкін; تېق^o дейиш ҳам мүмкін. Лекин исмларда ҳам, феълларда ҳам шакл-

³⁹ Бу жумла Басим Аталај нұсқасидан олиб қўйилди. Чунки Басим Аталај кўрсагишича, арабча **وَكُلُّكَ يَقَالْ تَرْدِي اَذَاقَمْ فَلْوَقِيلْ** турди жаз **деган** гап тушган. (Қ. II, 1-36-бет).

да қисқалик, айтилишда қаттықлик яхши ва түрдидир.

Масдарлар ҳамма феълларда бир хилдир. Ўзагида -қ, -ғ ҳарфлари бўлган ёки талаффузда тўлиқ айтиладиган сўзларда ^{ماق}(maq) қўшиб ясалади. Ўзагида -к ҳарфи бўлган ёки юмшоқ талаффуз қилинадиган сўзларда ^{ماک}(mäk) қўшиб ясалади.

قلى сўзлар мисоли: اَلْ يَا قَرْدِيْ ол ja қурдї гапидаги қурдї феълининг масдари قَرْمَاقْ қурмақ, келаси замон шакли فَرَارْ қурап бўлади. Бу масдар مَاقْ қўшиб ясалган, чунки сўз ўзагида قَ-كَ бордир. غَلِيْ сўзга мисол: اَلْ سُوتْ سَعْدِيْ اَلْ سُوتْ سَعْدِيْ ол сўт сағдї гапидаги سَعْدِيْ феълининг масдари (ماَقْ билан) سَعْمَاقْ سَعْمَاقْدِيرْ. Чунки бу феъл ўзагида غَلِيْ-فَ ҳарфи бор. سَعْمَاقْ (سَعْمَاقْ, سَعْمَاقْ). Каттиқ талафузли сўзларга мисол: اَرْ بَرْدِيْ әр бардї بَرْمَاقْ بَرْدِيْ бардї феълининг масдари ҳам بَرْمَاقْ بَرْدِيْ бармақдїр, чунки бу феъл қаттиқ талафуз қилинувчи сўзлардандир. (بَرْمَاقْ, بَرْرِ, бармақ).

Турді ҳам шундай, турур, турмақ). Терди көлди күнде сүзга мисол: көлмақ көлмәкдир. Юмшоқ, яъни күнде сүзлар ҳам қаттиқ -к ли кабидир. Чунончи, алمنи ол мәні өгді гапидаги өгді феълининг масдари ҳам ақмак өгмәкдир. Сўзнинг бошида юмшоқ күнде келганда ҳам масдар қаттиқ билин ишлатилади. Чунончи, алтам сурди ёр тәз-

*Им сўрді*⁴⁰ гапидаги سردى سўрді феълининг масдари сўрмак сўрмакдир, чунки бу сўз юмшоқ талафуз қилинувчи сўзлардандин, бекани срди бўг анни сўрді орбетк треди ёр битик тўрди — одам хатни буклади, ўради, гапидаги треди тўрди феъли ҳам юмшоқ талафуз қилинувчи сўзлардан бўлтани учун унинг масдари ҳам тўрмакдир. ол жармақ тёрди — у танга — пул тўплади гапидаги треди тўрді феъли ҳам юмшоқ талафуз қилинувчи тур тўрар феълидир. Бунинг масдари ҳам юмшоқ тўрмак шаклидир. Шунингдек ат срди сўрді — от сурди гапидаги сўрді — сурди феълининг масдари ҳам юмшоқ сўрмак шаклидадир. Бу қоида ҳамма феълларда, ҳар қандай феъл бобларида бир хилда қўлланувчи қатъий қоидадир. Бирор феъл тури бундан четга чиқмайди. Масдарда -мақ ёки -мак қўллашда унинг таркибида қ ёки қ борлитига эътибор берилиб, ана шу мисолларга қиёс қилиб билинади. Булар асосий масдарлар жумласидандир.

Масдарларнинг яна бир тури соф феъл шаклига ишловчи шахс маъносини англатувчи қўшимча қўшиш билан ясалади. Бу хил масдар шаклари отлар туркумидаги сўзлар каби от ўрнида қўлланади. Булар феъл ўзагига қалин сўз-

⁴⁰ Басим Аталай бу сўзларнинг тўғриси сўрмак. Срди. деб изоҳ берган. (К. II, 1—39-бет).

ларда -ки, -фи, юмшоқ товушли сўзларда -ки, -ги қўшимчаларининг қўшилиши билан ясалади. Ўзак буйруқ маъносини англатиши аниқдир. ол барїф бардї — у бора боргунча бирор нарсага тўхтамай тик борди. аниқ анк ашниг қалғи блоклкти. кўлїгї бўлгўйук — унинг иши, феъли маълум.

Скел тенги артқи сўгәл тиниғи артқи — касалнинг нафас олиши ёмон, оғир. Бу гапдаги тиниғи феъли тенди ёр улуғ тинди — киши баланд нафас олди гапидаги тинди тенди феълидан олингандир. Яна менк юрїким нётак — менинг ички холим қандай? сёнин юруқиң нётак — сенинг ички ҳолинг қандай? анк юрїким нётак — унинг ички аҳволи қандай каби. Бу гаплардаги юрїким сўзи юрїдиги юрїдї — юриди феълидан изофа натижасида ясалган масдардир. Юриди ўзагида қ -қ йўқдир. Бу сўздаги қ -қ изофа натижасида ортирилгандир. қ -қ ҳарфига қ -қ қўшилиб масдар ясалувчи сўзларда қўлланади. Бу хил масдарларнинг ясалиш қоидаси ўтган замон феълиданди -д -ді || -ді ташланиши натижасида ҳосил бўлган ўзак — буйруқдир.

Қ -қ бўлмаган сўзлардан бу хил ясама масдар анк юрїким кур к -қ қўшилиб ясалади. аниқ жармақ тўриги кўр — унинг пул тўплашини кўр. Мақолда шундай келган: таз қолкини боркими таз кўлигї боркчига — калнинг келиш жойи (боши-

ни бекитиш учун зарур дўппини сотиб олишга) дўп-
пибуруш дўконидир каби. Бу мақолда ўзига зарур
нарсадан кечган киши ҳақида сўзланади. Бу ибо-
радаги қалкы кёлігі масдарининг асли қалдик кёлдідир.
Бу сўзниң маъноси ўзгартирилиб, масдар ясовчи
к қўшилгандир. Шу мазмунли сўзларда -ғ ўр-
нида -қ қўлланмайди. Фақат ғ қўшилиши мумкин
бўлмаган жойлардагина -қ қўлланади. Бу қ-қ ўт-
ган замон феъл қўшимчаси бўлган დ-д билан
орасига киради ва музоаф масдарга айланади. -к
ҳарфи эса юқорида айтилган сўзларда қўлланади.
анїк بىردىقى بىرمادقى بىر بىر گапидаги бардуқи, бармадуқи
бардуқ, бармадуқ сўзлари барди барди
феълидан ясалган бўлишли, бўлишсиз масдарлар-
дир: Шунингдек تردىقى ترمادقىم بىر мёнин
турдуқим турмадуқим бир — мёнинг тўрганим, тур-
маганим бир иборасидаги турдуқ, турмадуқ сўз-
лари ҳам تردىقى ترمادقىم بىر мёнин
ва бўлишсиз масдарлардир. Бу мисолларда -ғ қўл-
ланишига ўрин йўқ. Чунки تردىقى ترمادقىم
турдуғи дейиш мумкин эмас. Шунинг-
дек منك بىردىقى بىرمадقىم بىر мёнин
бардуқим бардуқи, бармадуқим⁴¹,
каби қўллаш ҳам мумкин эмасдир.
Бу ерғ -ғ нинг ўрни эмасдир. Қалдик қалмадик
анїк кёлдүгі, кёлмадүгі бир — унинг келиш,
кељмаслиги бир гапидаги кёлдүг, кёлмадүг сўз-

⁴¹ Босма нусхада бу (:) белгиси билан аниқсизликка ишорат қилингай. (К. II том, 36-бет). Ҳақиқатда бу ерда ^{o,o} ^{o,o} ^{جَرْدَخْ} сүзиң ҳам ^{مُرْدَقْ} тарзida янглиш ишлатылған.

лари к қүшилиб ясалган масдарлардир ва яна
сәнің қрдкің: қрмадкің. Бир мәдениктердің көр-
мәдүкүң бір — сенинг күришинг, күрмаслигинг
бір деганда ҳам шундай. Бу хил масдарларни
мен исмлар бобида ҳам, феъллар бобида ҳам зикр
қылмайман. Җұның бу ердаги қоиданы ўзлаш-
тирувчиларға бошқа ҳамма ерда бу хил масдар-
ларни тушуниш қишин бўлмайди. Бу қоида ҳамма
сўз турлари: мужаррад ва мазидларда, такрорлан-
ган ҳарфи бор сўзларда, чўзғи ҳарфлари бўлган-
бўлмаган феълларнинг ҳаммасида бир хилда
қатъийдир.

Бу бобнинг (феъл шаклининг) буйруғи икки ҳарфлидир. Шунинг учун бу боб икки ҳарфли деб юритилади: ^обар, ^окэ^л⁴² буйруқ феъллари каби. Кўп турклар буйруқ феълининг тингловчи формасида ^оқ-қ келса ва ёки умуман қаттиқ талаффузли сўзларда ҳамда буйруқ охирида ^оғ-ғ келганда ^оғ-ғи^л, ^оқ-қи^л, юмшоқ сўзларда ва ўзагида ^ок ҳарфи бўлган сўзларда ^ок-кi^л, ^ок-ки^л орттириб қўллайдилар. Бу ҳолда икки ҳарфлилар тўрт ҳарфли, уч ҳарфлилар беш ҳарфли, тўрт ҳарфлилар олти ҳарфли боблардан саналади. Чунончи ^об^ор^оғи^л, ^от^ор^оғи^л, каби. Бу сўзлар қалин бўлгани учун -ғи^л қўшилгандир. Охири -ғ

42 Бор, кел сүзлари араб ёзуви билан ёзилганда, **ж** тарзида иккি
харф билан ёзилади.

* Құләзмада қордекіншік шаклидадир. 387-бет, 14-йүл.

жамыг дейдилар. Тингловчи ёши катта, ҳурматли бўлса (ёлғиз бўлса ҳам), ҳурмат юзасидан кўплик формаси қўлланади: **барїң** барїң дейилади.

Аслида бунинг маъноси *боринглар* демакдир.

Үйуз ва қипчоқлар бирликда **бар**, күпликтә
бәрнек барың дейдилар. Улар күплик құшымчаси
У *täp*||лар ни тушириб қолдирадилар; лар үрнига
тингловчы бирлигіда — іңіз құллайдылар. Ҳурмат
учун бир кишиға ҳам -з ортирадилар, улар ти-
лида бир кишиға нисбатан ҳам күплик устига күп-
лик құлланади.

Шу парчада ҳам келган:

أَفْلَابْ مَنِي قِيمَنْكُزْ
أَبْقَ آيْبْ ةِيْسَنْكُزْ
أَقْرَ كَزْمْ اشْ تَنْكُزْ
تَكْرَا يِرَا قِشْ أَجَارْ

Авлаб мәні қојмаціз
Аjік аjіб қајмаціз
Ақар көзүм уші тәндіз
Тәгрә lүрә қуш учар

Севиклисига айтади: Мени овлаб ўзингизга асир қилганингиздан кейин, хўрлаб ташлаб қўймангиз, ваъдага вафо қилингиз, денгиз сувлари каби кўз ёшларим дарё каби оқаётир [кўз ёшида тузлик (шўрлик) бўлгани учун шундай ўхшатма берилади]. Ахир кўз ёшларим атрофида қушлар учиб юрибди.

Бу ҳол тингловчи формасидагина қўл-

ланади, сўзловчи ва ўзга шаклларда бўлмайди. Чунки ғунали ^н ҳарфи тингловчи шаклига нисбатангина қўлланади. Чунончи, ^{бардің} ^{бардің} ^{келдің} каби. Бу буйруқ шакли әмас, тингловчи ишидан хабар беришдир. Ўтган замон феъли ^{бардің} формаси билан буйруқ формаси ^{бардің} шаклининг бир-бирларидан фарқи аниқ бўлгани учун бу икки форманинг охирида бир хил ғунали ^н ҳарфнинг келиши заарсиздир.

Ўтган замон феълининг қўшимчаси ^{ді} ді сўзловчи, тингловчи, ўзга формаларда ҳар вақт шу равишда ^н-ї ликдир. ^{бардім}, ^{бардің}, ^{барді} ^{барді} ^{барді} каби. ^{бардім}да м ҳарфи иш-ҳаракат сўзловчи томонидан бажарилганини билдирувчи белгидир. ^{бардіңдаги} ^н тингловчининг, ^{барді} ^{барді} даги ^н-ї ўзгани билдирувчи белги (қўшимча)дир.

Турклар хурматли кишиларга нисбатан, гарчи у киши ёлғиз бўлса ҳам, ^{бардің} ^{бардің} из дейдилар. Ҳолбуки ^н ^н из аслида кўпликни билдирувчи қўшимчадир. Ўғузлар буни фақат кўпликда қўллайдилар. ^{бардің} ^{бардің} из ҳаммангиз бордингиз демакдир.

Бу ерда ўғузлар талаффузи қоидага мувофиқ бўлса ҳам, туркларнида ибораторолик, фасоҳат, катта-кичикни фарқ қилиш каби гўзаллик бордир. ^{ді}-ді ҳамма ерда кўрсатганимиздек ^н-ї лик бўлади. Бу қоида ҳар бир феълда ва ҳар бир бўлимда ва ҳамма туркларда умумийдир.

Бу бобда ва бошқа бобларда фоил [ишловчи-ни билдирадаган сифатдош] формаси ҳар хил мақсадлар учун беш хилда қўлланади: феъллардан ясалувчи сўз турлари ҳамма қабилаларда бир хил бўлса ҳам, иш-ҳаракатнинг бажарувчисини билдирувчи сифатдош формаси қабилалар тилида ҳар хилдир. Ҳамма ҳар хил тарзда фарқли қўлловчи биринчи форма ишловчи мазмунини англатувчи фоил формасидир. ^{бардачӣ} — борувчи, ^{турдачӣ} — турувчи каби. Бунда сифатдош ўтган замон феълидан ясалгандир. Ўтган замон феъл шаклини ясовчи ^{ді} қўшимчаси ^д-д билан ^н-ї орасига ^ж-ч ортирилиб ясалади. Бу ўғуз, қипчоқ, яғмо, укроқ, суворин, бажанак, то русларгача бўлганлар тилидадир. Бу қоидага мосдир. Чунки ^{барді} феълида ^д-д ўтган замон феълининг қўшимчасидир. ^н-ї ўзгалик белгисидир. Тингловчи, сўзловчиларда ^н-нинг тушиши шуни кўрсатади. ^{бардің}, ^{бардім} дейилгандаги каби.

Ҳолбуки, ^д-д ўтган замон белгиси бўлгани

учун ҳар бирида ҳам сақланади. Маълум бўлди-
ки, *بردجى*^o бардачі — шаклида *ج*-ч билан *ى-ئى* фо-
ил — ишловчилик қўшимчасидир. Бу *ى-ئى* ўтган за-
мондан хабар берувчи *ى-ئى* эмасдир, демак бу
ئى-ئى нисбат ва сифатни билдирувчидир. *آڭچى*^o *ئەتچى*^o —
қассоб, *آڭچى*^o *ئەتماڭچى*^o — новвой каби.

Исларга *جى* -чі қўшиб, ҳунар эгаси исмлари
ясашда ҳамма қабилалар иттифоқдирлар, бунда
фарқ қилмайдилар. Чунончи *ترغ*^o *tarif*-дон, *ترغى*^o
tarifchi — дон экувчи. *ئۆزكىكى*^o, *ئۆزكىكى*^o *ئۆزكىكى*^o —
этик тикувчи каби бўлиб, уларда исм ясовчи қў-
шимча *بىلەن*^o *يەننى* -чі экани аниқдир.

بردجى^o бардачі — борувчи, *تردجى*^o, *turdach* — ту-
рувчи сўзлари ҳам феълдан ясалган сифатдош фор-
мадир. Юқоридагилар исмлардан ясалган сифат-
дошлардир. Ҳаммасида (исм ва феълларда) бир
хил бўлиши яхши эди.

Бу қоида *ق-كلى*, *ك-لى* қаттиқ талаффуз эти-
лувчи ва бошқа хил сўзларда ҳам бир хил фарқ-
сиздир.

Чигил, қашғар, арғу, барсаған, уйғур ва юқори
Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммаси шу маъ-
нодаги ишловчини билдирувчи сифатдошларни
буйруқдан ясайдилар. Ўтган замон феъли қўшим-
часи ди ўрнига *ك*, *ف* ҳарфлари бор ёки қаттиқ-
талаффуз қилинувчи сўзларда *خ* — бундан бошқа

юмшоқ сўзларда *ك* -*ج* қўшилади. *ك* ва *ئى* ўз
ҳолида қолади. Булар тилида *بىر* — буйруқ.
برغۇچى^o барғучі — ишловчи сифатдошdir. *ئى* тур
буйруғининг сифатдош формаси *турغۇچى*^o *turghuchi*^o
шаклидир, қаттиқ сўзларда *ja* *کورغۇچى*^o⁴³,
تەشار قېغۇچى^o *taшar qieguchi* — молни ўғирловчи,
ئەت سەغەرغۇچى^o *at سەغەرغۇچى*^o — от сүгарувчи,
مەنی اذغۇرجى^o⁴⁴ *məni azgurj* — мени уйгатувчи
каби. Таркибida *خ* -*ف* ҳарфи бўлган икки ҳарфли
сўзларда *خ* -*ف* ҳарфи *ق*-*ك* га айланади. Чунки бун-
дай сўзларда бир хил маҳражли икки бўғиз ҳар-
фи бирлашади. Ҳар иккисини айрим-айрим талаффуз
қилиш оғир бўлгани учун шу оғирликдан қо-
чиб, сингдириб сўзланади. Масалан: *تاغقا آغقوچى*^o
taqqa afquchi ва *قوى سەغۇچى*^o — *koj saguchi* каби.
Буйруқ шаклида ҳам қоида шудир. Буйруқ шакли
охири *خ* -*ف* билан битган сўзларда ҳам *خ* -*ف*, *ق*-*ك*
билан алмаштирилади. Чунки *تاغقا آغقل*^o *taqqa af-
qil* — тоққа чиқ, *سۇت سەغىل*^o *sut sagil* — сут
соғ каби сўзларда ҳам қоида шудир.

⁴³ Арабча текстда *خ* — *ف* сўзи *خ* — *ف* тарзида кетган. Биз *ق* тарзида олиб
таржима қилдик. (Д. л. т. II том. 41-бет).

⁴⁴ Бу сўзда бирон хато борлиги ҳақида босма нусҳада (⁴) белгиси
билан ишорат қилинган. Ҳақиқатан юқоридагиларга мувоғик *اذغۇرجى*^o шак-
лида эмас, *أذغۇرجى*^o шаклида бўлиши керак эди. Басим Аталай бу сўзни
أذغۇرغۇچى^o шаклида олган ва бу ҳақда изоҳ берган. Қўлёзмада *ذغۇچى*^o экан,
292-бет, 5-йўл.

Таркибидаги қарғи бор сўзларда ўтган замон феъли қўшимчаси дурнига юмшоқ گәр қўшилади. Чунончи, *کلکүچи* кўлгўчі ёр — куладиган одам *اڭقا كىرگۈچى* — уйга кирадиган одам каби. Юмшоқ талаффуз қилинадиган сўзларда ҳам шундай. Чунончи, *يَرْمَاق تِيرْكُوْجِي* *jarmaq t̄ir̄k̄oj̄i* — танга — пул тўпловчи, *ات سُرْكُوْجِي* *at s̄ur̄k̄oj̄i* — от ҳайдовчи, чопувчи каби юмшоқ кек қўшилади.

Қоида ўғузлар ва юқорида ўғузлар билан бирга сўзланган қабилалар тилига мувофиқдир. Уларнинг сўзлари олдин кўрсатилган тартибдадир.

Қиз қуда ва куёв қудалар орасидаги совчи маъносидаги *يُرْغُجِي* *juriğçi* ва *تَارِيْقَى* *tarīqī* — деҳқон сўзларида ўғузлар туркларга эргашадилар. Бу сўзларни улар ҳам *يُرْيَدَجِي* *juriydači*, *تَارِيْدَجِي* *tarīdači* демай *يُرْغُجِي* *juriğçi* *تَارِيْقَى* *tarīqī* дейдилар. Ҳамма тилларда ҳам шундай. Бу сифатларни буйруқдан ясаганда, буйруқ охиридаги ҳарф ҳаракатсиз, сокин бўлса, охирги ҳарфга бир унли товушортдирадилар. *بَارْجِي* — борувчи, *تُرْجِي* *turğī* — турувчи каби.

Чунки *бор* буйруғи охирига бирор қўшимча қўшилса, -р ҳаракат белгисини олади. Буйруқлик ҳолидан ўзгаради. Шунинг учун қаттиқ сўзларда

кек, юмшоқ талаффузли сўзларда кек қўшиш зарур бўлган.

Бу хил сифат ҳамма бобларда, ҳамма қабилаларда ҳам бир хил, фарқсиз қўлланилиб келинган. Бу хил сифатларда шу мақсад учун фақат кек, юмшоқ талаффузли сўзларда ҳам қўлланишига мосдир. Чунончи: *نَكْ تُرْغِي* *nak t̄urḡi* таразклики *بُرْكِجِيْكَا* *burk̄j̄ikā* *نَكْ تَازَّ تُرْغِي* *nak taz t̄urḡi* бўркчиға (калининг келадаган жойи дўппифурш дўкони) гапларидаги тургичи сўзлари каби. Баъзан фоил масдарлар билан сифатланади: *رَجُل نَائِم وَرَجُل صَائِم* *rجل نائم وَرَجُل صَائِم* иборалари *رَجُل نُوم وَرَجُل صَوْم* маъноларидадир. Чунончи, қуръон оятида ҳам шундай келган: *فَلَمْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَأْوِكُمْ غُورًا* *fala'm araytum in asabha ma'wakum ḡurā* сўзи маъносидадир. Ҳамма туркий қабилалар тилида фарқ билан қўлланиладиган сифатлар шулардир.

Иккинчи: иш ва ҳаракатнинг кўп марталаб бўлганини, давомли жанини билдирувчи сифат дошdir. Бу сифатларнинг ясалиши ҳамма қабилаларда ва ҳар бир бўлимда бир хил бўлиб, буйруқ шаклиданadir. Буйруқ шакли охирига қаттиқ кек ли сўзларга -ған ва юмшоқ сўзлар охирига -ған қўшилади. Чунончи, кўп марта такрорланувчи иш-ҳаракатни билдирувчи сифат -барған, -бар буйруғидан, -турған эса -тур буйруғидан ясал-

гандир. Масалан: أَلْ أَرْ أَفْكَا بَرْ غَانْ ол ёр ёшгә бар-
ган — у одам уйга күп борадиган. أَلْ أَرْ أَلْ اِيشلارقا تُرْغَانْ ол ёр ол ишларқа турған — у одам иш-
ларга туриб берадиган, турган каби. Шеърда шун-
дай келган:

ترکىي ارب اشقا	تُرْغَانْ أَلْغَ اِشلَقا
قىزتى آرك امدو	تملۇغ قَسْدَرْ قِشلَقا

Турған улуф ёшлақа
Тіркі урууб ашлақа
Тумлуғ қадір қїшлақа
Қоңтى өріг умдуру.

Бир одам ҳақида ачиниб айтади:

У одам улуф ишларга чидам билан түриш бе-
радиган эди. Дастанхони қаттиқ қишиларда очиқ
эди, одамларни ўзининг яхшиликларидан умидвор
қилиб ташлаб кетди.

كَلْكَانْ أَرْ كَلى -к ли сўзлардан ясалган бу сифатдош ол
كُلْگَانْ ёр — күп куладиган одам иборасидаги
كَلْكَانْ „күлгән“ дир. Бу сўзниң буйруқ шакли
كُل бўлиб, бўнинг охирига -кан -ган қўшиб тузил-
гандир. Иш-ҳаракатнинг күп марталаб ишлатилга-
ниви билдирувчи сифатларда غـ، كـ қўшил-
ганидай, ишни ишловчи мазмунини англатувчи сўз-
ларда ҳам غـ، كـ қўшилганни билдирувчи
بارғуци, كـ كـ қўшилганни билдирувчи каби.

Бу арабчадаги فَعَال مُفْعَل сўзларига ўхшайди.
Улар ишнинг күп марталаб қилинганини англатиш
учун شَرَابْ، طَلَاعْ، مَطْعَامْ шаклидаги сўз-
ларни қўлладилар.

Учинчи: бир иш қилинмасдан олдин, уни ба-
жариш орзуисида эканини билдирувчи сифатдир.
Бу сифат феълнинг буйруқ шаклидан ясалмайди⁴⁵,
ўзакнинг охирига қаттиқ сўзларда ва таркибида قـ
қ бўлган сўзларда غـساق fсақ, юмшоқ сўзларда ва
таркибида كـ -ك || -г бўлган сўзларда كـساқ
гсак қўшилиб ясалади.

برـ -бар буйругидан ишни ишлаш, истамоқ
мазмунида ясалган сифат بـغـساقـ барғـсақـдир.

أَلْ أَفْكَا بَرْ غَسَاقْ أَلْ оـلـ ёـشـгـаـقـ оـلـ — у уйга
боришини истовчидир. تُرْمَنْدا tur мунда — шу ер-
да тур, гапидаги тур феълидан шундай мазмун-
даги сифат ясамоқчи бўлинса أَلْ مَنْدَا تُرْغَسَاقْ أَلْ
ол мунда turғـсақ оـлـ — у шу ерда турмоқ истай-
ди, тарзида тузилади. Таркибида كـ к бўлган
сўзлар: كـ أَلْ بَرْ وَ كـساـكـ أَرْدـيـ
эрди — у бу ерга кёлишни истовчи эди. أَلْ أَفْكَا
ولـ كـساـكـ أـلـ оـلـ ёـشـгـаـقـ كـساـكـ أـلـ
أـلـ تـهـارـ تـيرـكـساـكـ أـلـ оـلـ тـاـواـرـ тـәـرـیـگـ
ни истовчидир. أـلـ تـهـارـ تـيرـكـساـكـ أـلـ оـلـ

⁴⁵ Маҳмуд Кошгариининг бу ерда „бу шакл буйруқдан ясалмайди“ дегани
буйруқ охири сокин бўлганда, у ўз ҳолича қолмай, чўзги орттирилиб ясалади-
демакдир.

сäг ол — у мол тўплашни истовчи, тўпламоқчи эди. Бундай сифатлардан шу мазмун ифодалашни истамоқчи бўлинса, исмлардан ҳам тузилади. Бу қоидани яхши эсла.

Исларда ҳам бу маънени англатмоқчи бўлинганда, кишини шу сўз билан тавсиф қилиш мумкин. Чунончи *أَلْ أَرْسَاقْ تَقْرِسَاقْ* — ол ол ёр ол *تَهْوَارْسَاقْ* — у одам молни истовчи, молни дўст тутивчидир. *بُوْارْأَغْتْ أَلْ أَرْسَاكْ* — бу урагут ол *تَهْرَسَاكْ* — бу хотин эрни истовчидир. Лекин исмдан ясалганда, *كَرْ* ғ- ҳарфларининг аҳамияти йўқ.

Тўртинчи: гапда хабар берилгани маълум ишни қилиш унинг ҳаққи эканини билдирувчи сўз туридир. Бунда ишловчи бирор ишни қилишга қасд қилганини билдириш маъносидаги сифат деса ҳам бўлади.

Бу сифатлар буйруқ охирига *قَ-ك* ли ва қалин сўзларда сўз охири сокин бўлса, *غَلَقْ* „гулуқ“, юмшоқ сўзлар бошидаги *غَ-ف* ва охирги *قَ-ك* ўрнига *كَ-غ* қўшилиб ясалади. *بَرْ* бар буйруғидан унинг ҳаққи, унинг мақсади деган мазмунни бериш исталганда *بَرْ غَلَقْ* *بارْغَولُوك* тарзида ясалади. Чунончи *أَلْ بَرْ غَلَقْ أَرْدِي* ол *بارْغَولُوك* ёрдi — унинг бориши керак эди, бориш унинг ҳаққи, у бориш ниятида эди демакдир. *أَلْ مَنْدَا تَرْغَلَقْ أَرْدِي* ол мунда *тургулук* ёрдi — бу ерда туриш унинг ҳаққи, унинг мақсади бу ерда туриш эди каби.

Ҳуезларнинг баъзилари *ل-ل* ҳарфи ўрнига *سَ* қўллайдилар. *أَلْ مَنْدَا بَرْغَسَقْ أَرْدِي* ол мунда *ба-*

رِفْسَاقْ ёрдi — у бу ерда туришга ҳақли эди. *أَلْ مَنْدَا بَرْغَسَقْ تَكْلِ* ол мундiн *بَارِفْسَاقْ تَمْجَوْل* — у бу ердан кетмайдиган, доим шу ерда турадиган демакдир.

Бу хил сифатлар иккি ҳарфлик феъллардан тузилса, беш ҳарфликка, уч ҳарфлик феъллардан тузилса, олти ҳарфликка айланади. Тўрт ҳарфлик феъллардан тузилса, етти ҳарфлик бўлади. Улар, худо ҳохласа, ўз ўрнида кўрилади.

Бешинчи, ишловчининг ўзи дилида шу ишни қилмоқ мақсадида эканини билдирувчи сифат. Бу хил сифат илгариги сифатга иш-ҳаракатнинг бажаришдаги қатъийлиги жиҳатдан яқинроқдир. Бу сифат буйруқ шаклидан ясалмайди. Бу сифатда ўзак охирига *-ي* билан чўзилади ва қўшимчанинг *بَوْشْ ҳَارْفِي* ҳар бир бўлимда ҳам сукунли бўлади. *سَعْ* ўзагига *-ق* ли ва қалин сўзларда *-ف* ли таркибида *كَ-ك* бўлган, ингичка сўзларда *-غ-* ли қўшилиб ясалади. *مَنْكَا بَرْ غَلَقْ مِنْ* сёнä барїғлëмёни — мен сенга борадиганман, бормоқчиман, боришини ўйлаб юрибман, дилимда бориш нияти бор демакдир. *أَلْ مَنْدَا تَرْغَلَقْ أَلْ* ол мунда туруглë ол — у бу ерда турмоқчи, туриш нияти дилида бор. Таркибида *كَ-ك* бўлган сўзлар мисоли: *أَلْ مَنْكَا كَلْكَلِي* турор — у менга келиши керак. Келишга жазм қилган, келишни ўйлаб юрибди демакдир. *أَلْ مَنْكَا تَقَارِبَرْ كَلِي أَلْ* ол мёнä та-*wap* бўрїрлi ол — у менга мол бериши керак, беришга жазм қилган. Бу хил сифатлар ясама мас-

дарга⁴³ -لى+لى=ل-لى қүшиб ясалғандир. Ясама масдарлар буйруқ шакли охиридаги сукунли ҳарф унли ҳарф билан ҳаракатланиб, чўзилиб **غ** -ғ ёки **ك** -г ҳарфи қўшилиб ясалишини юқорида айтган эдик. Чунончи, **آنگ بَرْغِيْ كُرْ** *анїң барїғи кўр* — унинг боришини, кетишини кўр; **آنگ كَلِكِيْ كُرْ** *анїң кәлікі кўр* — унинг келишини кўр гапларида-ги **بَارِفِيْ كَلِكِيْ بَرْغِيْ** *барїғи кәлікі барїғи* каби. Юқорида баён қи-линганидек, бу ясама масдарлар **لى**-ли билан си-фатга айланган. Бу хил сифатлар ҳамма қабила-лар тилида бир хил фарқсиз қўлланади. Шу хил сифатлар ҳар хил феъллардан ҳам юқоридагича беш хил мазмунда ишлатилади.

Иш·ҳаракатнинг бажарилганини билдирувчи исми мағъул (ҳаракат номи) формаси ҳамма феъл бобларида бир хил усулда—буйруқ шакли охирига **ش**, -м қўшиб ясалади. Чунончи, ёй қур маъносидаги **قا** *ja* курнинг исми мағъул формаси **قىوش** *ja* — қурилган ёйдир.

Бу *ja* күр гапидаги *кур* буйруғи охирига
-міш құшиб ясалгандир. *قرمش آرق қазміш*
арік — қазилған ариқ ҳам шундай. Үзак бу хил
сифатларда ҳар вақт үз ҳолида ҳеч қандай үзга-
ришсиз сақланади. Үзакка ўтимли феълларда *міш*

“Ясама масдар” терминини ўқувчилар тушунишига қулай бўлсин учун қўлладик. „Девон“да изофа йўли билан ясалган масдар тарзида ифодалангандир. Бу ифода у давр тили дарслиги учун яна ҳам мувофиқроқдир.

барді^о көлді^о күлді^о барміш^о феъли билан^о барміш^о
камыш^о күлміш^о феъллари ораларидаги фарқ: бири-

Са-ді күшимчаси ўттан замонда бўлган ишни сўзловчи ўз кўзи билан кўрганидан, аниқлигидан хабар беради.

бардӣ — деган сўзнинг маъноси: борганини ўзим кўрдим, боргани аниқ демакдир. міш-миш қўшимчаси ҳам иш-ҳаракатнинг ўтган замонда бўлганини билдиради. Лекин бунда сўзловчининг ўзи кўрмагани, аниқ эмаслиги маъноси бор.
ол барміш — у борган эмиш, лекин мен ўзим борганини кўрмадим. **ол қлмш** — у келган эмиш, лекин келганини мен ўзим кўрмадим демакдир. Ўтган замон ўтимли, ўтимсиз феълларнинг ҳар турида шу қоида доимий ва умумийдир.

Қаттиқ, юмшоқ талаффузли сўзлар, музаккар ва муанинас шакллари фарқсизdir.

*барміш, қалмаш
برمیش برمیش* сўзлари отлар олдида аниқловчи бўлиб келганда, сифатга айланади. *барміш кіши* — борадиган киши, *кэлміш кіши* — келган одам. Бунинг ўрнида *барді* *کالدى* *کэлди* — феълларидаги دى-د+ى بردى дї || дї ни қўллашнинг ўрни эмас.

Яғма, тухси, чигил, арғу, уйғур, то Чингача бўлган ҳамма қабилалар ўтган замон феълинини دى-دی қўшиб ясашда иттифоқдирлар. Чунончи, باردي بارді кабидир. Чунки бу феъл бор буйруғига دى-دї қўшиб ясалгандир. Ўғузлар ва қипчоқларнинг баъзилари — суворинлар -қ, -ғ ли сўзларда ва умуман қаттиқ сўзларда ي-ى ўрнига ق-қ алмаштириб, دى-دї эмас دق-дуқ, ك-گ ли ва умуман ингичка талаффузли сўзларда دى-دї ўрнига دك-دук қўшадилар. Буларда бирлик ва кўплик ҳам бир шаклда фарқсизdir. Чунончи, улар -қ ли сўзларда: يا قردى ja қурдуқ — у ёй қурди тарзида қўллайдилар. Мен ёй қурдим ўрнида ҳам фарқсиз, бир хилда من يا قردى мён ja қурдуқ формасини қўллайдилар. بىز يا قردى بىز ja қурдуқ — биссини қўллайдилар. خ-ғ ли сўзларга мисол: أں لар ёй қурдик каби.

⁴⁷ *أں سوت سعدي* ол сўт сағдї — у сут соғди. *أں الار تاغقا اغدق* олар тағқа ағдуқ — улар тоққа чиқдилар. Биринчи шахс учун ҳам шундай. біз ағдуқ — биз юқори чиқдик. Қаттиқ талаффузли сўзларда ҳам улар دى-دی ўрнида دق-дуқ қўллайдилар. آنى اردى أں ال انى үрдук — у уни урди. من مندا تردق مэн мунда تورдуқ — мен бу ерда турдим каби. ك-ك ли ёки юмшоқ талаффузли сўзларда улар دك-دук қўллайдилар. Чунончи بىز کالدىك بىز کالدىك بىز کالدىك — у келди. آل کالدىك الار آفکا كردىك الار آفکا كردىك — биз келдик. مایللىكسўзларда ҳам шундай: من آنکر تفار بېردىك من آنکر تفار بېردىك من آنکر تفار بېردىك — мен унга мол бердим تیردىك مэн یارماқ تэрдүк — мен танга тўпладим.

Хулоса қилиб айтганда, уларда юқоридаги мисолларда кўрганингизча, бирлик билан кўплик орасида фарқ йўқдир.

Кўпчилик ўғузлар феълнинг ўтган замон сўзловчи шаклида бордим феълидаги -м ўрнидагина бирликда ҳам, кўпликда ҳам ق-қ ёки ك-ك ҳарфларини қўллайдилар. Қолган формаларда, яъни ўтган замон ўзга шаклида турклар билан бирлашади.

⁴⁷ Бу ерда текстда бир ноаниқлик белгиси бор. Ҳақиқатда бу ерда ўғузлар варианти кўрсатилаётган эди. Шунинг учун سندى سندى ўрнида شакли берилиши керак эди. Басим Аталай бу сўз кўлёзмада шундай экани ҳақида маълумот берган („Девону луготит турк“, II т., 61-бет).

диар. **بردى باردى** ўрнида **بردى بارдуك** **كىلدى كىلدى** — ўрнида **كىلدىك** күллаб бузмайдылар.

Буйруқ шакли ҳамма тилларда бир хил, фарқсизdir. Бўлишсиз феълларнинг **бармадим**, **кламадим** кэлмайдим каби сўзловчи формасида ҳамма қабилаларда фарқ йўқдир. Аниқ ўзга бўлишсиз шаклида **برمادق** **бармадуқ** — бормади (шундай эшигидим, ёки кўрдим). **كىلمادىك** **كىلمайдук** — келмади (шундай эшигидим ёки ўзим кўрдим).

Келаси замон инкор феълида ҳам қоида аниқ феълда кўрганимизчадир. **برمش** **барміш** — борган эмиш, борганини мен кўрмадим. **كىلمىش** **кэйміш** — келган эмиш, келганини ўзим кўрмадим. Бўлишсизлик белгиси қўшилганда, қ—қ ли қаттиқ талаффузли сўзларда ёки қ—қ ли юмшоқ сўзларда ҳам, ҳамма феълларда ҳам, шу маъно, шу қоида ўзгармайди. Аниқ феълнинг бўлишсиз шаклида ҳам қоида шу хилдадир. **برمади** **бармади** — (ҳақиқатан) бормади, **كىلمادи** **كىلمайди** — (ҳақиқатан) келмади каби. Ўғузлар **برди** **бёрди**, **كىلدى** **كىلدى** ўзга ва сўзловчи феъллардаги **охирги** -и ўрнига қ—қ ёки қ—қ га алмаштириб **بردق** **бардуқ**, **كىلدىك** **كىلدук** тарзида қўллайдилар. **برمадق** **бармадуқ**, **كىلمادىك** **كىلمайдук** (бормади, келмади) бўлишсиз феълларда ҳам қ—қ, қ—қ қўлланади. Бу қоида ҳамма феълларда қатъийдир.

Таъкид маъносидаги масдар арабчанинг акси тарзida феълдан олдин келади. **آل برماق بردى** **ол بارماқ бардиг** — у ҳеч қаёққа қарамай борди. **آل كىلماكتى** **كىلدى** **ول كىلمак кэлди** — у, албатта, келди каби.

Феълнинг тусланиши қуидагичадир: **باردى** (феълнинг ўтган замон шакли), **بارىر** (келаси замон шакли), **بارماқ** (масдар), **بىر بار** (буйруқ шаклининг бирлиги), **برىنكلار** **барїңклар** (буйруқ шаклининг кўплиги). Хурмат учун буйруқ шаклига **ئىلار** қўшиш туркларга хосдир. Ёлғиз одамга ҳам ҳурмат юзасидан⁴⁸ **بارىنىڭ** **بارىنىڭ** дейилади ва ҳоказо.

Бўлишсиз феъллар ҳамма тилларда бир хилда **булиб**, буйруқ шакли охирига -ма қўшиш билан ясалади. Масалан, **برما**—**بارма**, **تۇرما**—**турма**, **ترمانىكلار** **بارманىكلار** — борманглар, **تۇرمانىقلار** **турманىقلار** — турманглар каби. **آل بارماسون** **ول بارماسون** — у бормасин (бўлишсиз феълнинг учинчи шахс бирлиги), **كىلماسون** **كىلمасۇن** — келмасин (бўлишсиз феълнинг учинчи шахс бирлиги), **برسون** **بارсун** — борсин⁴⁹, **كىلسون** **كىلسۇن** — келсин (буйруқ феълнинг учинчи шахс бирлиги), иккинчи шахс

⁴⁸ Бу ерда Басим Аталай изоҳига кўра, ўғузлар деган сўз тушиб қолган, тунинг учун у киши у сўзни орттирган. Бизнингча, бу сўзга зарурият ҳам ишук. (Қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 64-бет).

⁴⁹ Басим Аталай бўлишлик шаклининг олдин, бўлишсиз формасини кейин келишини тўгри аниқлаб, шу ҳолда тузатиш киритган, (Қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 64-бет).

буйруқ шаклига ҳамма қабилаларда бир хил سون
-сүн құшиш билан ясалади. بَرِيرْمَان — бо-
рарман (сүзловчи бирлиги). Ўғузлар келаси замон
феълидаги ўзак таркибида бўлган -р ҳарфини сақ-
лаб, келаси замон феъли қўшимчаси бўлган бир
-р ҳарфини туширадилар. Масалан, مَنْ بَرْنْ مَهْن
бараң — мен бораман, مَنْ تُرْنْ مَهْن туран — мен
тураман каби.

Агар ўзак таркибда -р ҳарфи бўлмаган тақдирдагина, келаси замон феъли қўшимчаси бўлган -р ҳарфини сайладилар. **مَنْ كَلَّا رَانْ** мён кёлірән-мен келурман каби.

Ўузлар **مَنْ كُلْرَنْ** мән күләрән — мен куламан дейдилар, чунки **كُلْدِي** күлді сүзида -р ҳарфи йүқдир. Шунингдек, ўғузлар **مَنْ بَرِيرْمَانْ** — мен борарман гапидаги **بَرِيرْ مَنْ** барарман феълидан охирги **مَنْ** -м ҳарфи үрнига + алиф қўйиб **بَرِيرْنَ** ба-
رِيرَنْ тарзида қўллайдилар. Яна улар мән **ja қуармәнْ** үрнида **مَنْ يَا قَرْنَ** мән **ja қуар-
ранْ** — мен ёй қураман дейдилар. Турклар бу феълни икки -р билан **قَرْمَنْ қуарманْ** тарзида қўллайдилар. Биринчи -р ўзак таркибида бор, иккинчиси келаси замон феъл қўшимчасидир. Бу усул қоидага мувофиқдир. Ўғузлар талафузи қоида усулига мувофиқ эмас, лекин унда енгиллик бор. **أَلْ بَرْمَاسْ** ол бармас (келаси замон бўлишсиз феълининг ўзга бирлиги.) **مَنْ بَرْمَاسْ** **مَنْ بَارِيرْمَاسْ** (бўлишсиз феълининг келаси замон сўзловчи бирлиги). Буларда ихтилоф йўқдир, ҳамма қабилалар бу жихатдан иттифоқдир.

Бўлишсиз феълнинг келаси замон шаклини ясаш қоидаси ҳамма феълларда (хоҳ ўзга бўлсин, хоҳ сўзловчи бўлсин) бир хилда буйруқ шакли охирига мас ва кўплик учун **лар** қўшилади, масалан, **лар бер-маслар** олар бармаслар — улар бормайдилар, **булар бер-маслар** булар бормайдилар, **биз бер-масмиз** **биз бар-масмиз** — биз бормасмиз каби.

80. Бу феъл Навоний асарларыда (турли стилистик түзилиш натижасыда) жұдайқын маңындарда күлланған:

Тоңг эрмас соядек оллингда сарви рост бош қүйғай;
Тушар чүш ҳар кишининг қадди түздүр сояси ҳам ту

Бүткөндөн күнгөнде шарттың маңында құйыса демакдир.

Навоийдек қадам майхонага беркиг сутун янглиг
Десанг оллингга юззам келмагай қўйсанг қадам ҳар ён
Бу байтда *келмагай*, бўйруқ — *келмасун* маъносиадири

Юқмагай күнглунга ғамим асари,
Тушмагай жонинга ўтум шарари.
Гар бу савод ўлмаса нетгай киши,
Назмин олиб кой сори кетгай киши

Бү байтда кой феъли нима қила олади, қаерга кета олади маъносидадир.

Күзим тортар ҳамоно ёр келгай,

Солур күнглум магар дилдор келгай

Бу байтда орзу феъли *келармикин* маъносидадир.

у сут соғади. Ал آفқа بَرْغاي ол ۋىرگا بارگاј — у
уйга боради. آل منكا كَلْكاي ол مەنە کېلگاј — у мен-
га келади. آل يِرْماق تېركاي ол յارماق тېرگاј — у тان-
га тۇپلайдى.

Келаси замон феъли⁵¹нинг ясалиши ҳамма қабилаларда, ҳамма феъллар учун бир хилда бўлиб, фарқ қилмайди.

Иш-ҳаракатнинг бажариш шарафига ишловчи муваффақ әканини, уни қилишга эришаётганини билдирувчи феъллар буйруқ охирида қали, умуман қаттиқ талафғуз қилинувчи сўзларда ҳамма тилларда бир хил, غال -ғалір, бошқаларда من بِرْ غَالَرْ مَنْ -ғалір қўшимчаси қўшиб ясалади.

мэн баргалёрман — мен бориш шарафига эгаман.

وَدُخُولُ السِّينِ وَسُوفَ لِدَلَالِهِ الْأَوَّلِيِّ لِاسْتِقْبَالِ الْقَرِيبِ وَالثَّانِي عَلَىِ الْإِسْتِقْبَالِ الْبَعِيدِ

Таржимаси: Син ва савфа префиксларининг биринчиси келаси замон феъ-
ғу олдига кийинлиб якин келажакни иккинчиси узок келажакни англатади.

{Абдурахмон Жомий, „Фавоиди зиёя“, 299-бет}

мәң түрғалірман — мен туриш шара-
фига әгаман. әл ол да қурғалір — у
ең қуриш шарафига әгадир. әл тағ-
қа ағқалір — у тоққа чиқиши шарафига әга, чиқи-
ши яқынлашгандир. әл ағқака көркілір ол әңгәм кір-
гәліп — у уйга кириш шарафига әга, кириши
яқын қолгандир. әл یرмақ тиіркілір ол жармақ тәр-
гәліп — у пул түплашға әришган, мойил бўлган-
дир. Бу ҳамма феълларда доимий қоидадир.

کўллайдилар. بو تاغ آغчу А́рмас^۱ бу тағ ағқу ёрмас— бу тоққа чиқадиган вақт әмас. Юқорида ўзакнинг охри ^غ-ғ билан битганда, ^غ-ғ әмас, ^غ-ғ ўрнига ^ق-қ қўшилиши кўрсатилган әди. Бунда ўзак охрида ^غ-ғ бўлгани учун ^غ-ғу қўшимчаси ўрнига ^ق-қу қўшилган сўзга мисолдир. Ўғузлар бу мазмундаги гапни ^{بُوناغْ آغاٽي آغْر تَكْلِ} бу *taғ aғasč ofur tāgyl*— бу тоққа чиқадиган вақт әмас тарзida қўллайдилар. Кўриладики, ўғузлар вақт замон отига ^{غُر}—*ofur*, жой отига ^{بَير} ^{جِرْ} сўзларини қўшиб қўллайдилар. Таркибида ^ك-к ҳарфи бўлган сўзлар учун мисол: ^{بُو آفَكَا كَرْكُو اُذْ أَلْ} бу ёшгэ *kīrgū* ёз ол— бу уйга кирадиган вақтдир. ^{أَلْ بَزْكَا كَلْكُو بَلْدِي} ол бізгэ ^{كَلْكُو} кўлди— унинг бизникига келадиган вақти бўлди. Ўғузлар бу маънони англатиш учун шу ўринда ^{أَلْ بَزْكَا كَلْكُسِي} ^{بَلْدِي} ол бізгэ *käläci* болді гапини қўллайдилар. Бу хил феъллар от ўрнидадир, чунки булар отлар билан қўшилиб изофа тарзида қўлланади. ^{سَنْكَ بَرْغُونْكَ قَجَانْ} *sənčik bargum qajan*— сен қачон борасан? каби. Бу маънони англатиш учун бу ўринда ўғузлар ^{سَنْكَ بَرْاسِنْكَ قَجَانْ} *sənčik barastik qajan* дейдилар. Яна ^{مَنْكَ بَرْغُومْ يَقْتَى} *mənčik bargum jaqtii*— менинг кетишим яқинлашди, демакдир. ^{آنْكَ بَرْغُوسِي} *ančik bargusii*— унинг бориши демакдир. Ўғузлар бу гап ўрнида ^{مَنْكَ بَرْاسِمْ} *mənčik barsim*

nīq barasim дейдилар. Бу хил отларнинг ясалишида ўғузлар қоидасига кўра, ўзак охирига ^{سی} -сі қўшилади. Улар тилида бу хил сўзларнинг қаттиқ, юмшоқлиги фарқ қилинмайди. Бошқа туркий тилларда эса бу масалада баъзи фарқлар бор.

Феъллардан ясаладиган қурол отлари феъллик хусусиятини йўқотиб от ўрнида келади. Чунончи, ^{يِيكُو نازْكِ} *jëgù nəñ* — ичига солиб ейиладиган нарса (лаган, товоқ). (Бундаги ^{يِيكُو} *jëgù* от вазифасидаги сўздир). ^{أَرْغُو} *urgu*—*uriši* учун ишлатиладиган қурол, масалан, қамчи, чивиқ. (Бундаги ^{أَرْغُو} *urgu* от вазифасидаги сўздир) ^{يَاجْ بَجْفُو} *jīfač* ^{بِيَچُو} *bīču*— ёғоч кесадиган қурол— болта, ^{سُرْغُو} *sorgu*— сўрадиган асбоб, қурол: эмизик, қорук каби нарсалар. Бу сўз ^{أَمْكَ سُرْدِي} *ämik sorði*— эмчак ^{ڪُورْپِرْ} *cürpirdi* (эмди) сўзидан олингандир. Бу отлар қаттиқ, юмшоқ талаффузли сўзлар фарқига мувофиқ, ^{سِي} -қ, ^ك, ^ف ҳарфлари қўшилишида юқорида кўрсатилган қабилалар тилларида фарқ қиласди. Лекин ўғузлар фарқ қилмайдилар. Бунинг қоидаси юқорида айтиб ўтилган.

Ўғузларда қурол отлари ҳамма феъллардан ^{يَاجْ بَجَاسِي} *yajag basasi*: ^{سِي} -сі қўшиб ясалади, чунончи: ^{يِيكُسْ نازْكِ} *jëgas nəñ*— ёғоч кесадиган нарса— асбоб. Яна ^{يِيكَسِي نازْكِ} *jëgas nəñ*— овқат ейдиган нарса (лаган, товоқ).

Бу бобда (икки ҳарфли феъллар бобида) мен кўрсатган қоидалар шу бобнинг ўзигагина хос қоидаларгина эмасдир. Булар уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли, олти ҳарфли, феълларда ҳам бир хил қўлланади. Лекин у ерларда худди шу тартибда кенг кўрсатиб бермай, мен кўпинча шунга ҳавола қиласман, шунинг учун бу қоидаларни шу ерда пухта ўзлаштириш зарур.

Бу қоидалар туркий тиллар усулларини тушунирувчи бир **кима**⁵² асосдир. Шунинг учун мен бу ҳақда бир қанча дафтарлар тўлдирдим.

Бу қоидаларни ўрганган киши эшитган нотаниш туркий сўзларнинг ҳар бирини шуларга қиёс қилиб, ясалиш қоидаларини ўз-ўзидан аниқлай олади. Буни яхши англа.

Икки ҳарфлилар бўлими тугади.

* * *

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ТУЗИЛИШИДА **فَعْلَدِي** ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БОБИ

т ў б ў р д і: **تُبِّي تِبْرِدِي**: *tübî tübürdi* — шамол қўзғолиб, тупроқни тўзитди. (**تُبْرَار. تِبْرِمَاك**). **تَشْمَاكِنْجَا تِرْلَمَاس**: *taşmakanşa tırılmâs*; **تَبْرِمَاكِنْجَا أَجْلَمَاس** *tabrimakanşa ağlimas*

⁵² Бу ерда арабча **كِيمَا** сўзининг аниқсизлиги ҳақида босма нусхада энвазислик белгиси қўйилган. (Қ. Д. л. т. II т. 59-бет). Бу сўзни Басим Аталай кимиё деб олишни мувофиқ кўрган ва шундай изоҳлаган. (Қ. Д. л. т. таржимаси II т. 70-бет). Биз бу сўзни аниқлай олмадик, асос деб маънио бердик.

мәгінчә ачилмас. Урушмагунча, қаршилашмагунча яраш бўлмайди, шамол қўзғолмагунча, ҳаво очилмайди. Бу мақол қаршилашган икки киши орасини келиштириш, улфатлаштириш истаган кишига нисбатан қўлланади.

قَبْرَدِي қабарді — қаварди. **بَاشْ قَبْرَدِي** — ярашишиди. (**قَبْرَمَاقْ قَبْرَر**, қабарур, қабармақ). Асли

қабардидир. Лекин «**قَبْرَدِي қَابَارَدِي**» варианти яхши. **قَبْرَدِي** қопурді — бўшатди. **أَلْ أَنْعَقْ قَبْرَدِي** ол унуг қопурді⁵³ — унни бир идишдан иккинчи идишга бўшатди. (**قَبْرَر, قَبْرَمَاقْ**).

قَبْرَدِي қопурді — тургизди. **أَلْ مَنْيَ اَرْنَمَدْنَ قَبْرَدِي** ол мёні орнумдін қопурді у мени ўрнимдан турғизди, қўзғотди. Ўриндан қўзгалган ҳар нарса учун бу сўз қўлланади. Мақолда шундай келган: **سُونْ قَبْرَسَا اَشْلَانُورْ** — тўтўн қопурса, *işlânûr* — ким тутунни қўзғотса, ўзига тутайди. Бу мақол бирор фитнани қўзғатган кишига ҳам у фитна алами етади, деган мақсадда қўлланади.

كَبِيرَدِي **اَشْجَعْ كَبِيرَدِي** ашҷуғ қопурді — қозон қўпирди. **سُوتْ كَبِيرَدِي** сўт қопурді — сут қўпирди. Одамнинг оғзи кўпирса ҳам бу сўз қўлланади. (**كَبِيرَر, كَبِيرَمَاكْ**).

⁵³ Босма нусхада **قَبْرَدِي** қопурді шаклида берилган сўзни Басим Аталай ёзма **قَتْرَدِي** қотурді эканини кўрсатган. (Қ. Д. л. т. таржимаси, II том, 71-бет). Аслида қупурмак ҳозирги тилдаги қўпармоқ — *agdarmonak*, *búshatmonak* мойилдир. Қар. кўллэзма 305-бет, 7-йўл.

بُتْرَدِي бүтүрді — битирди, тузатди, исбот қилди. **أَتْ بَاعِشْ بَتْرَدِي** от bashif бүтүрді — даво (үсимлик) ярани тузатди. **آنَّكْ أَوْزَا الْمَنْ بَتْرَدِي** айнү ўзә алімін бүтүрді — унинг устидаги олимини, қарзини ҳужжат билан исбот қилди. Қарздан бошқага ҳам бу сүз құлланади. (Бүттер. **بُتْرَمَّاڭ**).

بُتْرَدِي батурді — яшири. **أَلْ سُوزِينْ مَنْدِينْ بَتْرَدِي** ол соғзін мәндін батурді — у сүзини, сирини мендан яшири.

بُتْرَدِي батурді — ботирди. **أَلْ آنِي سُقْفَا بَتْرَدِي** ол аңи сүшқа батурді — у уни сувга ботирди, қандни буламочга ботириш каби, ҳар бир суюқ, юмшоқ нарсага ботиришга ҳам бу сүз құлланади. (Бүттер. **بَاتُورُور، بَاتُورُمَاڭ**).

تَرَدِم татурдум — тоттирдим, едирдим. **مَنْ آنَّكَرَ آشْ تَرَدِم** — мен аңар аш татурдум — мен унга ош едірдим. **تَرَرْمَنْ تَاتُورُورْمَّاڭ، تَاتُورُمَاڭ**.

تَرَدِي ол аңар түтүрді — туттири. **أَلْ آنَّكْ أَتْ تَرَدِي** ол аңар түтүрді — уни тутиб олиш учун у итини солди. Бу сүзни **تَكْرُدِي** түткүрді талаффузи ҳам бор. Аслида **تَعْتَرِدِي** түттүрді (уч -т ли)дир. Енгиллик учун бир -т туширилган. (Термак). **تَتُورِر، تَتُورُورْمَّاڭ، تَتُورُمَاڭ**.

تَقْرَدِي туwурді — чимирди. **أَتْ قَلْاقْنْ تَقْرَدِي** at қулақиң түшурді — от қулоғини чимирди. (Бу от би-

рор нарсадан таъсиранғанда икки қулоғини дикрайтишdir). **تُقْبَرْأَرْ تَقْبَرْمَّاڭ**).⁵⁴

قَتْرَدِي ол атїf қатарді — қайтарди. **يَغْنِي قَتْرَدِي** jaғi қатарді — тарді — у отни қайтарди. Душманни қайтарди. Бошқаси ҳам шундай. (قَتْرَر). **قَاتَارُورِر، قَاتَارُمَاڭ**). Шеърда шундай келган:

أَرْدِي آشْ تَتَرَغَانْ يَقْلُقْ يَغْنِي قَتَرَغَانْ

بِينْ تُتْبِ قَدِرَغَانْ بَسْتِي الْمُأْغَرِرُو

ঃ শৈরে আশি তাতুরফান,
Jawlaq jaғif қатарған,
Bojnīn тутуб қазірған,
Басті өлүм афтару.

Ошини едирадиган, душман түдасини қайтарадиган, душман бўйини қайирадиган эди, ўлим уни агадарив йиқитди.

قَاتَرَدِي ол јумашақ نانْكَنْيِ قَتْرَدِي. **شَاڭ نَانْكَنْيِ قَاتَرَدِي** — у юмшоқ нарсани қотирди (юмшоқ темирни қаттиқлаштиргани каби, юмшоқ нарсани қотирди). **تَاشْ يَيرْ آنِي قَتْرَدِي** mash jær anî қатурді — чет мамлакат (мусофиричилик) уни таж-

⁵⁴ Босма нусхада **تُقْبَرْأَرْ تَقْبَرْمَّاڭ** шаклида, Басим Аталай нусхасида эса **تَقْبَرْأَرْ تَقْبَرْمَّاڭ** шаклида берилган. Күёзмада **تُقْبَرْأَرْ تَقْبَرْمَّاڭ** 306—6.

риба ва имтиҳондан ўтказиб пишилди. قىتلر. قىتىلماق (قىتلر، قىتىلماق). қатурур, қатурماқ).

“аглан قтрди” қутурді — шодланди, ўсди, қутурди
“оғлан қутурді” — бола қутурди, ҳеч кимни мен-
симиайдиган бўлиб кетди. “тұрғын қутур-
ді” — экинлар қутурди, ортиқ шиддат билан ўсди.
Меъёридан ўтган ҳар нарсага ҳам “күтүр-
ді” дейилади. (“күтүрур, күтурмақ”).
“котурді” — күтарди. Хотинларнинг юк (хомила) кү-
таришига ҳам бу сўз қўлланади. (“күтумак”).
“котурур, котурмак”.

Мақолда шундай келған:

تُقْبَلُ يَكْ كُترسا قَمْجِ يَما كُتْرُر

Тәwәj јүк көтүрсә
Каміч јемә көтүрүр

Туя ҳамма юкни күтартганда, капкирии күтаришга қам кучи етади. Бу сўз арабларнинг *اتَّبَعَ الْفَرَسَ* деган мақоли кабидир.

أَجْعَنْ نانِك سُجْرَدِي aчүрдэ нэн с ў ч i р d i — чучиди.

⁵⁵ Ҳозир жонли тилда ҳам, адабиётда ҳам бу сүз фақат икки -ч билан ачығы тарзыда талаффуз қилинади. Навоий асарларида бу сүз ҳар икки вари-антда ҳам учрайди.

Вақт каму, йўл узуну, май *açif*,
Усру *qatif* ҳол етибдур қатиф,
(Ҳамса“...Хайратул аброр”, 68-бет).

Узр демак барчага қаттығ келиб,
Неча чучук сўз деса, аччиғ келиб
(„Хамса“, „Ҳайратул аброр“, 79-бет).

سُجَارٌ (سүчірді) — аччиг нарса чучиди, шириң бўлди. (سُجْمَكٌ (سүчірап, сүчірмак).

من آنى قجردم қачурдум — қочирдим, ҳайдадим. мән анї қачурдум — мен уни қочирдим, мен унинг эсини чиқариб, тумтарақай қилиб қочирдим. қачурурмән, қачурмак). قجرمن.

آل منى سەددەن گۈردى кېچىرىدى - кەپىرىنىڭ ئەملىكىنىڭ
ولىرىنىڭ سەددەن گۈردى - ىپسىرىنىڭ ئەملىكىنىڭ
ولىرىنىڭ سەددەن گۈردى - ىپسىرىنىڭ ئەملىكىنىڭ

كىچىرىدى - گەنۇخىنى كەچىردى، گەنۇخىدا ئىتدى.
بىك آننەك يازقۇن گەنۇخىرى -
شۆخ үنەنگ گەنۇخىنى كەچىردى. گەنۇخىماك (كەنۇخىرىپۇر، كەنۇخىرمەك).

ал **бетек** күрді **күрді** ол
бітік көчүрді — у китоб ёзди. Бир нұсхадан ик-

кинчисига күчирди. Бирор нарсаны бир жойдан иккинчи жойга күчиришга ҳам шу сўз қўлланади.

ал кіткет кіндерди ол көчүт көчүрді — у отни бир жойдан бошқа бир жойга күчирди. Кіндердің көчүрүр, көчүрмәк).

түзурдум — мен уни түйдирдим. Асли *тазгурдум* *түзурдум —*

Фурдум дир. (قۇرمۇن. قىرماق) *түзүрүрмөн, түзүрмак*.

قىردى қазуради — қайирди. *آل آننگ بىنەن قىردى* ол аниң бојнин қазурди — у унинг бўйини қайирди. Бунинг бошқаси ҳам шундай.

قىردى қазирди — қайирди. *آل آننگ سۈزۈن قىردى* ол аниң сөзин қазирди — у унинг сўзини қайирди. (قىرماق) *қазىрап, қазىрмақ*.

قىردى қудурди — кутурди, ошиди. *آل بۇ ايشتا قىردى* ол бу ўшта қудурди — у бу ишда қутурди. Каттиқ ҳаракат қилди. Ҳаракатни ошириб юборди. (قىرماق) *қудурур, қудурмақ*.

كىردى *آل منكا تۇن گىردى* ол менгä тон кээзурди — у менга түн кийгизди. Бошқасига ҳам шундай. (كىرماك) *كىزىرپۇر, كىزىرمەك*.

كىردى *آل قويغىڭىردى* ол қоюр *كىزىردى* — у қўйни сўйди, кесди, бўлак - бўлак қилди. (كىرماك) *кىزىرپۇر, كىزىرمەك*.

قىردى қаради — қорайди. *تۇن قىردى تون қارادى* — түн қорайди. *تون قىردى تون қارادى* — түн (кийим)

⁵⁶ Хозирги тилимизда икки хил шаклда ёзиладиган ва икки хил ўқиладиган тун ва түн сўзларининг ҳар иккиси босма нусхада биргина *تۇن* шаклида берилган. (Қ. Д. л. т. II том, 63-бет). Биз қўлёзмани кўрмаганимиз учун анникли олмадик. Лекин қўлёзма билан солиштирган Басим Аталай ҳам бу сўзларни ёзилишини бир хил кўрсатиб, ҳеч қандай изоҳ бермаган. (Қ. „Девону луготит турк“ таржимаси, II том, 77-бет). Демак, бу сўз у даврда омонимлардан бўлиб, сўнг дифференциациялашгандир. Қўлёзма ҳам шуни тасдиқлади: Қар. 307—14.

قرар. قرارماق) қора бўлди. Бошқаси ҳам шундай. *قاрапур, қарапмак*.

قۇردى қурїрди نانڭ *قۇردى* نانڭ — нарса қуришга юз тутди, қурий бошлади. (قۇریر. قۇرماق) *қурїрур, қурїрмақ*.

قۇردى қىزارди نانڭ *قۇردى* نانڭ — нарса қизарди (قۇرماق) *қизарур, қизармақ*.

تازарدى ٗ تازاردى نانڭ *تازاردى* نانڭ — кал бўлди, кал бўла бошлади. (تازرر. تازرماق) *тазарур, тазармақ*.

تازردى تۈزىردى يېر تازردى *تۈزىردى* يېر تۈزىردى — түзәрди — текис бўлди. (تۈرمەك) *تۈزىرپۇر, تۈزىرمەك*

كۈزىردى ٗ أود كۈزىردى *كۈزىردى* — куз бўлишга тутинди. (أود كۈزىرمەك) *كۈزىرپۇر, كۈزىرمەك*.

بَسْرَدِي تَنْكُرِي تَاغْ بَرْلَا يَيرْكَ بَسْرَدِي *تَنْكُرِي تَاغْ بَرْلَا يَيرْكَ بَسْرَدِي* *تَاغْ بَرْلَا يَيرْكَ بَسْرَدِي* — худо ерни тоғлар билан бостириб қўйиди. Оғир бир буюм билан бостириб қўйилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (بَسْرَدِي بَسْرَدِي) *басуурур, басурмак*.

بَسْرَدِي كُوكْ بَسْرَدِي *كُوكْ بَسْرَدِي* *بَسْرَدِي* — туманланди.

⁵⁷ ٗ قۇردى қурїрди *قۇردى* қурїрди сўзини Басим Аталай қурурди шаклида берган (қ. „Девону луготит турк“ таржимаси, II том, 77-бет). Биз босма нусхадагича бердик.

⁵⁸ تۆز — каллик, бошнинг туклари тушиб кетиши маъносидадир. Бу сўз ҳозирги жонли тилда кам қўлланади, тос тарзида талаффуз қилинади.

дір — осмон туманланди. Ҳавони туман босди.
 бусарур, бусармақ).
قىسىدى қىسىрдї — қисқартди. ол узун
 нәңні қىسىрдї — у узун нарсаны қисқартди. (قىسىرر, қىسىرур, қىسىрмақ)*.
كىسىرىدى күсүрдї — кашаклади. ال آتغىر كىسىرىدى оل اتىغ
 күсүрдї — у от(нинг иккى оёғини) кашаклади.
 كىسىرر, كىسىرماك).
بىشىرىدى بىشурدї — ال مەنى بىشىرىدى — у
 менинг юрагимни сиқиб юборди. بىشىرر, بىشىرماك)
 پۇشۇرۇر, پۇشۇرماك)
بىشىرىدى پىشурдї — ال آت بىشىرىدى. ол ۋەت پىشۇردى —
 у гۇشت пишириدى. Бошқаларга ҳам шун-
 дай. پىشۇرۇر, پىشۇرماك).
تىشىرىدى تاشурدї — тошириدى. ات آشىج تىشىرىدى от اشىچ تا-
 شوردى — олов қозонни тошириб юборди. Ўз ўр-
 нидан тошиб чиққан ҳар бир суюқ нарсага ҳам бу
 сүз қўлланади. تىشىرر, تىشىرماك) ташурۇر, تاشурماқ).

تىشىرىدى توشурدї — кўриштириدى. ال مەنى سенка تىشىرىدى
 مەنى سەنقا توشۇردї — у мен билан сени кўриш-
 тириدى. توشۇرۇر, توشۇرماك).

تىشىرىدى تۇشурدї — тушурди. ال الپىكىدىن يېرماق تىشىرىدى
 ۋىلىكدىن يارماқ тۇشۇردї — у қўлидан тангани
 тушириб юборди. مەن آنى ئىتنى تىشىردى مەن انى ات-

* Қўллэzmанинг 308-бетида шундай берилган.

тىن тўшурдўм — мен уни отдан (ерга) тушир-
 дим, тушириб қўйдим. Тўшірмак ҳам шундай.
 (ال يېنجۇنى جىش بلا سىشىرىدى تىشىرر, تىشىرماك).
سەشىرىدى ساشурдї — фарқ қилди. оل جىنچۇنى چاش بىلە ساشурدї — у дўр билан фера-
 зани бир-биридан фарқлади. Булардан бошқа гав-
 ҳарларни ипга тизища айришга ҳам бу сўз
 қўлланади. سەشىرر, سەشىرماك) ساشурۇر, ساشۇرماك)
كۈشىرىدى كۈل كۈشىرىدى كۈل كۈشىرىدى كۈشەردى —
 ҳовуз тўлди, тўлиб тошаёзди. كۈشەرر, كۈشەرماك). Шеърда шундай келган:
 الين تېبو يېشىرىدى ارت اتن يېشىرىدى
 كۈل نىڭ سەنن كۈشىرىدى سېغىر بۇقا منكىشۇر
 Алїн тўбў јашардї
 Урут отїн јашурдї
 Kölñiç сувїн күшәрдї
 Сїғїр буқа мўнрапшўр
 Баҳорни таърифлаб ёзади: тог чўққилари кўкат-
 лар билан кўм-кўк бўлиб яшарди, қуриган ўтлар-
 ни янги ўтлар қоплаб, яшириб юборди, кўллар
 сувга тўлиб, ҳатто тошаёзди. Сигир, буқалар севи-
 нишиб маърашади. Идиш суви оғзигача тўлиб
 тошаёса ҳам كۈشەردى كۈشەردى дейишади.
بىغىرىدى بۇفاردї — кесди. ال يېغاج بىغىرىدى
 بىغىرىدى — у ёғоч кесди, ёрди. بۇفارур, بۇ-
 فارماқ). Бу сўзнинг асли بۇفрадїдир.

سَغْرِدِي туғурді — туғди. *أُرَاغْتُ أَغْلُ تُغْرِدِي*. *урагут оғул туғурді* — хотин ўғил туғди. Ҳайвонлар туққанда, бу сўз уларга нисбатан истиора тариқасида қўлланади. Тегр. *تُغْرَر*. *تُغْرِمَاق*). Мақолда шундай келган: *آتا أَغْلِي آتَجْ تُغْرَرْ* *ата оғлї атач туғар* — ота ўғли хулқда, албатта, отасига, ўхшайди.

سَغْرِدِي туғурді — газабланди. *الْ مَنْكَا تُغْرِدِي* ол мәңца *туғурді* — у ўз ўйлини ташлаб, менга қараб шиддат билан келди. Бирор ишга таассуф (қоидадан ташқари ҳаракат) билан бир юмушга йўналган кишига ҳам бу сўз қўлланади. Тегр. *تُغْرَر*. *تُغْرِمَاق*). *туғурпур, туғурмақ*⁵⁹)

سَغْرِدِي сағурді — ичди. *آرْ سُوفْ سَغْرِدِي* 3р суw сағурді — одам сув ичди.

سَغْرِدِي сағурді — шимди. *قُمْ سُوفْ سَغْرِدِي* қум суw сағурді — қум сувни шимди. Аль қорт **سَغْرِدِي** сағурді — у қурут қилиш учун (қатиқнинг) сувини сирқитди (бу сўз қарлуқча).

سَغْرِدِي сағурді — туплади. *أَلْ يُقَارُو يَارِنْ سَغْرِدِي* ол юқару *jərīn* сағурді — у осмонга қараб туплади. Ту-

⁵⁹ Бу сўзнинг имлоси ҳакида Басим Аталай изоҳ берган, унинг фикрича, босма нусхада *شَكْلِيَّة* шаклида берилган бу сўз қўллэзмада ҳам шундай экан. Басим Аталай *تُغْرِمَاق* бўлиши тўғрироқ деб уқтирган (к. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 80-бет).

пугини юқорига тупурди. Барсағонлар тилида шундайдир. Бошқалар *سُدْتِي* сузті дейдилар. *سَغْرِر*). *سَغْرِمَاق* *сағурур, сағурмақ*) Мақолда шундай келган: *كُوكْ كَا سَغْرِرْ سَا يُوزْ كَا تُشُورْ* *кокка сағурса, јўзгә түшур* — осмонга тупурса, юзга тушар. Бу мақол ўзидан катта билан қаршилашиш истаганди (оғирлик, қийинлик) ўзига тушишига ундан айтилади. **سَغْرِدِي** сіғурді — сиғдирди. *أَلْ أُونْ قَابْقا سَغْرِدِي* *ولْ عَنْعَرْ* *کَانْکَا سَيْفُرْدِي* — у кўп унни кичик идиш (қоп)га сиғдирди. Қаттиқ сиқиб босиш билан жойланган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (Тегр. *سَغْرِر, سَغْرِمَاق*). **قَغْرِدِي** қогурді — қовурди. *أَلْ تَرْغِ قَغْرِدِي* ол таріғ қогурді — у таріғ — бугдоӣ қовурди. Бошқаларга ҳам шундайдир. Бу сўзнинг юмшоқ ғли варианти ҳам бор: *کَوْشُورْدِي* *قَغْرِدِي* *قَغْرِرْ*. *قَغْرِمَاق*) *қагурпур, қагурмақ*).

تَقْرِدِي ол *أَلْ تَشارَغْ أَفْرِدِي تَقْرِدِي*⁽⁶⁰⁾ — *تَشَارَغْ* *أَفْرِدِي* *تَقْرِدِي* тэшурді тэшурді — у молни ағдарди - тўнтарди, остин-устин қилди. *أَفْرِدِي* *تَقْرِدِي* асосий сўздир. *تَقْرِدِي* тэшурді (кўмакчи) сўздир. [⁶¹] *تَقْرِمَاق* (*تَقْرِمَاق*) тэшурпур, тэшурмак).

⁶⁰ Маҳмуд Кошгариј изоҳига кўра, бу жуфт феълнинг таркибидағи ўзакларниң биринчиси асосий, етакчи бўлиб, иккинчиси кўмакчи сўздир. Бу мисол феълида намуна учун фақат кўмакчи феъл олинган.

⁶¹ Басим Аталай бу сўз ҳакида изоҳ берган. Изоҳда аниқсизлик бор (к. „Девон“ таржимаси, II том, 81-бет).

جَهْرَدِي чäwürdi – уриб күрди. آرْ أُقْ جَهْرَدِي әр оқ чäwürdi – одам (тироғи учид) ўқни уриб күрди. Ҳар бир нарсани чап қўлнинг бош баromoғи тироғи учидай айлантиришга ҳам бу сўз қўлланади.

جَهْرَدِي чäwürdi – айлантириди. آلْ جَهْرِينِي جَهْرَدِي ол чïf-riñi чäwürdi – у (қудуқ) чифиригини айлантириди. Бошқаларга ҳам шундай. جَهْرَارْ جَهْرَمَاكْ чäwü-
rär, чäwürmäk).

سَفَرَدِي sawurdı – совурди, шопирди. آرْ تَرْغِ سَفَرَدِي әр tarıf sawurdı – одам буғдойни хирмонда шопирди – совурди ва тозалади. Ҳар нарсани шамолда совуриш ва тозалашга ҳам бу сўз қўлланади. سَفَرَارْ سَفَرْمَاقْ sawurap, sawurmäk).

قَهْرَدِي بلازُكْ كَنْكْ أَلْكَنْ قَهْرَدِي bälazük kün əlken qehredi – билакузук канизакнинг билагини сиқди – қисди. Бирон нарсани сиқадиган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади⁶². قَهْرَارْ қawurap, қawurmäk).

بَقْرَدِي буқурді – туширди, пастга урди. آلْ آتْ تَكِيرْ نَدَا بَقْرَدِي ol at təgirindä buqurdı – у от нархини

⁶² Басим Аталай бу сўзлар босма ва ёзма нусхаларда ҳам قَهْرَدِي қawurdı, قَهْرَارْ қawurap قَهْرَمَاقْ қawurmäk шаклида бўлса ҳам, ҳозирги талаффузга асоссан قَهْرَمَاقْ қawramaq бўлиши тўғри деб кўрсатган (Қ. Д. л. т. таржимаси, II том, 82-бет). Лекин бу фикрга қўшилиш қийин.

пастга урди. Ҳар нарсани ўз жойидан пастга туширилишига ҳам бу сўз қўлланади. بُقْرُرْ بُقْرُمَاقْ (буқурур, буқурмäk).

بَقْرَدِي бақурді – қаратди⁶³. آلْ مَنَكا كَشِي بَقْرَدِي ол мә-
на кiши бақурdı – у менга биронни қаратди. بُقْرُرْ بُقْرُمَاقْ (бақурur, бақурmäk).

جَهْرَدِمْ منْ آنِي آفَدَنْ جَهْرَدِمْ чïkarдїм – чïкардим. آنِي ڦادان чïkarдїм – мен уни уйдан чïкардим. Бошқаларга ҳам шундай. جَهْرَارْ جَهْرَمَاقْ (chïkarur, chïkarmaq).

سَقْرَدِي سَقْرَدِي қуш сïkîr-
دِلْ қуш чуғур-чуғур қилиб сایради. كَشِي سَقْرَدِي سَقْرَمَاقْ (sïkîrpar, sïkîrmäk).

قَفْرَدِي كِيْكِيردی – қичқирди. آرْ قَفْرَدِي әр kikîrdı – одам биронни, бирор нарсани чақираётгандек, баланд овоз билан бақириб чақирди, қийқирди. قَفْرَرْ قَفْرَمَاقْ (kikîrap, kikîrmäk). Шеърда шундай келган:

قُذِيْ قَفْرَبْ أُغْشِ تِرْدَمْ يَغِيْ قَارُوْ كِرْشِ قُرْدَمْ
تَقْشِ إِجْرَا أُرْشِ بِرْدَمْ آرَنْ كُورْبْ بَشِ تَغْدِيْ

⁶³ Босма нусхада бу гап таржимасида бир аниқсизлик белгиси бор. (Қ. Д. л. т., II том, 68-бет). Лекин Басим Аталай таржимасида ҳеч қандай изоҳ берилмаган (Қ. Д. л. т. таржимаси, II том, 38-бет).

Құзің кіңіріб оғуш тәрдім
Jaғің қару кіріш қурдум
Тоқуш ічрә уруш бәрдім
Әрән көрүб башің тіғді

Қүйига қийқириб қабиламни тұпладим. Душман-
га қарши ўқни камонга жойладим. Жанг майдо-
нида отишдим. Менинг йигитларимни күриб, боши-
ни панаға олди.

آلَ مَنْكَا بَكْدُنْ سُوْزْ تَكْرُدِي тәгүрді – етгизди, тегдирди. ол мәқә бәгдін сөз тәгүрді – у менга амир-дан сүз тегизди. Башқалардан сүз тегизишиңа ҳам шу сүз құлланади (тәкірмак). тәгүрүр, тә-гүрмәк).

چىكۈردى чöкүрдi — чükтирди. **اڭ نېھىيە جىڭىردى** ол тëшى чöكۈرдi — у тுяни чükтирди. Одамни чükкаلاتиш-
га ҳам шу сўз қüлланади. **جىڭىر ماك** (چىكۈر. جىڭىر ماك) чöкү-
рۇر, чöкүرمäk).

كَكْرِدِيٌّ кәкірді – кекирди. آرَ كَكْرُدِيٌّ әр кекірді – одам (күп ейишдан, қорни түйишдан) кекирди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. كَكْرَارُ. كَكْرُمَاڭْ (кекірар, кекірмәк).

کۆگردى نانڭ کۆگاردى نەن - нарса
کۇكاردى، осмон рангига кирди. کۆگرماك (کۆگردى نانڭ کۆگاردى نەن - нарса
کۆگرماك).

كولردى سۇفْ kölärdi سۇفْ - كۈللا-

ган сув, сув түпланиб күлга ўхшади, күлга айланди. **کلرماک** (kölärüp, kölärmäk).

күләрді – *ат күләрді* – от қорни
дамланиб шишганликдан чалқанча ётди. (күләр).
күләрмәк) Мақолда шун-
дай келган: *ар ағли мұнқадзас*. *ат ағли күләрмас*:
оғлі муңаzmас, *іт оғлі* күләрмәс – одам боласи
доим изтиробда қолмайды, бирор тадбир билан
ундан қутулади, ит боласи отек доимо чалқанча
ёта олмагани каби.

тамурді⁶⁴ — әр бүрні **тұмрди** — әр бүрні **тамурді** —
кишининг бурни қонади. әр یега **тұмрди** әр *jīfāc*
тумурді — одам ёғочни устуннинг ва шунинг каби-
ларнинг тубига ўхшатиб юмалоқ доира қилиб кесди.
тумурур, **тумурмақ**).

آل آنى سُقْقا чомурді — чўмдирди, шўнгитди. ол анї сувга чўм-
журди

⁸⁴ Бү сүз ёзилишида биз асосланган нусхада шундай аниқсизлик бўлиб, яъни **قىسىمدى** шаклида берилган.

*— Бу сүз Навоий асарларида худди шундай — сувга чўкириш, фарқ бўлиш маъносида қўлланган.

Фарқ бўлди нотавон жиссими сиришким баҳрида
Гарчи сув неча тиранг бўлса чўмурмас коҳни.

(Дарё ҳар қанча чүкүр бўлса ҳам, сомонни чўқтирмаслиги ҳақиқат эди. Лекин кучсизликда сомон қатори ожиз гавдамни кўз ёшим дарёси чўқтирди).

чому-
жумар. **چەمۇر ماڭ**. جۇمۇر ماڭ. чомурмақ (ёки **چەمۇردى** чۆمۈر-
мäk, чۆмүрүр, чۆмۈرдi ҳам дейилади). Бу форма
биринчи формага нисбатан чүкүрроқ чўктириш
маъносиладир.

Сімүрді — симирди. Ол сүтүг сімүрді — у сутни симириб ичди. Башқаси ҳам шундай. Сімүрді (сімурп, сімурмәк)⁶⁵.

кәмүрді — кемирди. ол әл сенкүк кәмүрді сөнүк кәмүрді — у сүнгак кемирди. кәмүрді (кәмүрмак).
кәмүрүр, кәмүрмак).

الْ مَنْكَا سُوْزْ تَبْزُدِي ol тәбүзді – пичинг қилди. تَبْزُدِي
مَنْكَا سُوْزْ تَبْزُدِي мәнқа соң тәбүзді – у менға пичинг отди, илмоқ-

ли қилиб сүзлади). Төбөзмәк⁹ (*məbbüzür, məbbüsüzür*, *məbbüsümäk*).

من آنكار سۇز تىردىم. тутуздум — ишорат қилдим. **مەن مەن اىشارە سۆز تىردىم.** мен унга сүзни ёки риоя қилиши керак бўлган нарсани ишорат қилдим, уқтиридим. **تىرەر تىرەماق** (*тутузур, тутузмак*)

тамузді — томизди. **Сүв Тұмзыды** ол суw тамузді — у сув томизди. Бoшқаси ҳам шундай. **Тамузур, тамузмақ**).

ал ол мәнка құңзды. құңзды көзәзді — кутди, сақлади. қа көзәзді — у нарсани менга сақлади (асради). ал мәні құңзды ол мәні көзәзді — дейилади, у мени кутди маъносидадир. құңзды көзәзді бу сүз „сақ-ламоқ“ ва „кутмоқ“ маъноларыда құлланади. құңазар. құңз мак) көзәзүр, көзазмәк). Бу сүзниң

асли گۈز آتى *көз әттi*, яъни эсида тутиш учун
күзини бир нарсага отди, ташлади демақдир.
Бошқа бир тилда گۈز نېرى *күзәттi* кузаттидир.
Бу феъллардаги ; з ҳарфи қоидадан ташқаридир.
Чунки ўтимсиз феъллар буйруқ охирига ر
ҳарфи қүшиш билан ўтимли бўлади, ; -з қўшиш
билин эмас. Чунончи: آر قَجْتى *эр қачтi* гапида-

گىچى қачтىي үтимсиз феълдир. Бу феълнинг
үтимли шакли ۱۰۰ آنى قىجردى қاچурدۇر. ۱۰۰
انى қаچурدۇر гапдаги кابى. Бу ерда үтимсиз-

⁶⁵ Басим Аталај бұ сүзининг ёзилиши ҳақида гапириб, күлдәзмада бу сүз *سۈمۈرماڭ* — *sümürmäk*, *سۈمۈرماڭ* шаклида ноаниқ ёзилганини, — *سۈمۈرماڭ* — *sümürmäk* түғри деб изоҳ берган (қ. „Девону луготит турк“ таржимаси, II том, 85-бет). Бизда ҳозирги жонли тилда босма нусхада берилганичадир („Девону луготит турк“, II том, 70-бет).

⁶⁶ Бу сүз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. (К. „Девону луготит түрк“, II том, 71-бет). Басим Аталај бунинг түғри шакли ҳақида изоҳ берган. (К. „Девону луготит түрк“ таржимаси, II том, 87-бет), бизнингча, шу мақолга кўра, ибора қуидагича бўлиши керак эди: **فَكَانَ يَجِبُ عَلَى الْقِيَاسِ تَمَرِّدٌ** Арабча **فَقَرَأْتُمْ فِي قُولَّهُمْ** сўзи тарзида хато ёзилган (К. „Девону луготит-турк“, 312-бет).

0.12

أَلْ مَنْكُ بِرْ لَا تُبْ قَبْشَدِي қапішді — тез олди. мәнің бірлә топік қапішді — у чавгон уриш ўйини-
да түпни мендан тез олди, тез ўйнади. Бошқаси ҳам
шундай. قَبْشُورْ قَشْمَاقْ (қапішур, қапішмақ).

ол мэ-
آل منگ بُرلا قبشدی қопушді — курашди. қопушді —
نېڭ بىرلە қопушدۇ — у мен билан тикланиш, тик
туришда баҳлашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сүз-
کۈللانادى قېشۈر، قېشماق (قبشدى).
آل منكا تۇن كېشىدى қопушур, қопушماك).
كۆپۈشدى — силкишди. ھەنگىز қەنگىزىدا өрдەم
на тон кۆپۈشدى — у менغا түн қоқишиңىدا өрдەم
берди, силкитишди. Баҳлашмак маъносىда ҳам
шу сүз کۈللانади. كېشىماك (قبشدى). كۆپۈشۈر، كۆ-
پۈشىماك).

بىشىتىلار бିତିଶ୍ତିଲାର — битишилар. **الاَرْ اَكَّى بَشْتِيَلَارْ** بَشْتِيَلَارْ олар иккି бିତିଶ୍ତିଲାର — улар икковлари битишилар, уларнинг ҳар бири бошқасининг унга қилган даъвосини тан олдилар **بِتْشُورْ**. **بَشْمَاكْ**(*bishmäk*) бିତିଶ୍ଯୁର, бିତିଶମାକ.

الاًر اكّي تُشديلاز тутишдилар — тутишдилар.

олар *іккі тутушділар* — улар иккиси бир-бири билан тутишди. Шунингдек, бир нарса бошқа бир нарсага ёпишса ҳам, шу сүз қўлланади. *тешур. тутушур, тутушмақ*).

тутушді ол мәнка *кіекік тутушді* тутушді — тутишди. *ол мәнка* *кіекік тутушді* — у менга (овда) кийик тутишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Талашиш маъносида ҳам *алярақкі тутшидилар олар іккі тутушділар* — улар иккови талашдилар дейдилар. Биринчи мазмун асослидир. *тутушур. тутушмақ тутушур, тутушмақ*).

титішді *тітішді* — титиши. *ол мәнка йонғұк титішді* *тітішді* — у менга (құл билан) юнг титиша ёрдам берди. Тортишиш, талашиш учун ҳам бу сүз қўлланади. Бир-бىрининг түнини тортишга, йиртишга ҳам бу сүз қўлланади. *тутшмар* *тітішур, тітішмәк*). Мақолда шундай келган: *атра тон тутшмар*. *атра тон тутшур*. *сокұшб өршур. отра тон тутшур* — сўкишдан уришиш бошланади. Ўртада түн йиртилади. Бу мақол (одамларни) сўкишдан қайтаришга ундан айтилади.

сатішді *ал мәнка течар сатішді* *ол мәнқа ташар сатішді* — у менга товар сотишда ёрдам берди. Баҳлашишга ҳам бу сүз қўлланади. *тутшур. сатішур, сатішмақ*).

қатішді *ал мәнк өрла телқанға ыаг қетшді* — ол мәнік *бірла талқанқа*^[67] *яғ қатішді* — у мен билан талқонга ёғ суртиши. Баҳлашишга ҳам шу сүз қўлланади. *тутшур. қетшмак*)

кәтшді *аляр бір әкнідідін кәтшді*^[68] *олар бір ікіндейдін кәтшді* — улар (икки дүст) бир-биридан айрилиши. *кәтшур. қетшмар* *кәтшішур, кәтшішмәк*)

Шеърда шундай келган:

йұғ ғұл ғұнғуды әртқалған сұқшды

ғұн қеб қетшді սұрда⁽⁶⁹⁾ *мәнк қоюмі*

Яраф болуб яғушді
Артуқлуқун сөкүшді
Қулун қапуб кәтішді
Сүрді мәнің қојімі*

⁶⁷ Толқон — унни сувга қориб товада пишириладиган бир хил овқат.

⁶⁸ *кәтшді* сўзининг имлоси ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. (II том, 90-бет). Биз босма нусхадагича олдик. Қўллэзмада *кәтшур* дир. (313-бет).

⁶⁹ *сұрда* сўзи ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. Басим Аталай бунинг тўғриси *сұрда* деб тўғри изоҳ берган. (К. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, 90-бет). Қўллэзманинг 314-бетида ҳам шундай *сұрда* дир.

* Қўй сўзи XI аср диалектларида иккиси хил: *қој* — қој, тарзда талафуз қилинган. Кўпчилик қабилалар бу сўзни *қој* шаклида, баъзи қабилалар *қўн* шаклида қўллаганлар. Бу сўз проф. С. Е. Малов асаридаги нима

Вақт топиб душманлик қилди. Ўртоқ бўлатуриб сўкишди. Қуулунларни ўғирлаб, мендан айрилди. Кўйларимни ҳайдаб кетди. (Фойдаланиб, сўнг бир қанча нарсаларни ундан яширган шериги ҳақида айтади: у вақт топиб менинг тойимни ўғирлаб кетди, шерикликни⁷⁰ бузди. Кўйларимни ҳайдаб кетди, мендан айрилди).

لَقْنُ لَكْنُ 1їкїн, 1ікін — булар бирга, билан маъносидаги келишик қўшимчаларининг икки хил вариантидир. Булар юқоридагича -и билан ҳам, -у билан: **لَقْنُ لَعْكُونِ، لَقْنُ لَكْنُ** 1ўкун, 1ўкўн тарзида келиши ҳам мумкин. Баъзи жойларда бу қўшимча арабча бойи илсоқ⁷¹ функциясини бажаради. Чунончи **الْغَلَقا** блекин **تَكْدِمْ** білікін улуғлуққа тәғдім — билик, илм, ақл воситаси билан юқори мартабага эришдим дегандаги **لَكْنِ** 1ікін каби. Яна бир мисол:

сабабандир янгиш шакллар билан берилган, унда қој, қојп, қојуп шаклларида кўрсатилган. (Қ. Памятники древне-турецкой письменности, 413-бет.) Бу ерда проф. С. Е. Малов ҳар уч шаклни ҳам „Овца“ деб изоҳлаган. Бу сўз ҳақида Ўрхун ёдгорликларида ҳам аниқсизлик бор. Ўрхун ёдгорликлари устида ишлаган олимлар Радлов, Томсен, Мелиоранский, Нажиб Асимлар баъзан, қўл, баъзан қуён деб тахмин қилганлар ва аниқлай олмаганлар.

Девонда қўй сўзи уч маънода: қўй, қўлтиқ, водийдаги қароргоҳ маъноларида изоҳланган. Юқоридаги хато ва аниқсизликлар бу сўзнинг ана шу уч маъносидан хабарсизлик натижасида юзага келган.

⁷⁰ Бу сўзнинг арабча текстида бир оз хато бор. (Қ. „Девону луготит турк“, II том, 90-бет).

⁷¹ Бу қўшимча араб тилида илсоқ, мусобақат, муқобола каби қатор функцияларни бажаради. *Илсоқ-боғловчи, ёпишириувчи, воситачи* маъносини англатади.

آذْكُولُكْنُ كَلْمَا әззўлукўн* кўл, әсизликин кўлма — яхшилик билан кел, ёмонлик билан келма иборасидаги **آذْكُولُكْنُ** сўзлари каби.

Бу сўзларда **ق**-к фақат юмшоқ сўзларда **ق**-к ўрнига алмашиб келади. Мен бу ҳақда юқорида баён қилганман. **لَقْنُ لَيْكِينِ لَكْنِ** 1їкїн шакллари қўйидагича: ўртаси -у ли сўзлардан сўнг келса, **لَعْكُونِ**, 1ўкўн тарзида, ўртаси -и ли ёки сукунли сўзлардан кейин келса, **لَيْكِينِ**, 1ікін тарзида қўлланади.

بِجَشْدِيِ بِجَشْدِيِ ол мёнин **بِرِلَّا جِيْفَاقِ بِيْتِشِدِيِ** -у мен билан ёғоч кесиша баҳсланишиди. Бошқаси ҳам шундай. Ёрдамлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. **بِجَشْوَرِ، بِيْتِشِمَاقِ** (бжшмар). Икки киши бир-биридан айрилиб кетишига ҳам бу сўз қўлланади.

سَجَشْدِيِ سَجَشْدِيِ сўч ўшиди: **سَجَشْدِيِ نَانِكِ** сўч ўшиди нэн — нарса чучиди, ширин бўлди. (**سَجَشْمَاكِ**) **سَعْيَشِيْرِ، سَعْيَشِمَاكِ**).

سَجَشْدِيِ سَجَشْدِيِ сўч ўшиди — сочишти. **أَلْ مَنْكَا يَرْمَاقِ سَجَشْدِيِ** ол мёндә јармақ сўч ўшиди — у менга танга сочишда

* XI аср тилида яхши маъносида яхши ва эзгу сўзлари синоним сифатида қўлланган. Бизга яхши сўзи тўла ҳолда етиб келган бўлса ҳам, эзгу сўзи кам қўлланадиган сўзлар қаторига кирган. Шу билан бирга бу сўзнинг талаффузида ҳам айрим шеваларда ўзгариш юзага келган: Бу сўз ҳозирги жонли тилда эзи шаклида ҳам учрайди. Чунончи эзиликнинг кечи йўқ, каби.

ёрдам берди. Бошқаси учун ҳам шундай. Баҳслашиш, тортишиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (сўзишур, сўчишмак).

سُجْشَدِي со чу шдї — чўчишди, сакрашди^[72] атлар қамуғ сочушдї — отларнинг ҳаммаси сакрашди, чўчиб иргиб тушишди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (сўзишур, сўчишмак)

قَجْشَتِي қачиштї — қочиши. олар бир бирдїн қачиштї — улар бир-биридан қочиши. (қачишур, қачишмак).

قَجْشَدِي қочу шдї — қучоқлашди. ол мәнк брла қажшди — у мен билан қучоқлашди. (қочишур, қочишмак).

كَجْشَتِي кечиштї — кечиши. ол мәнк брла сув қажшти — у мен билан сув кечиша баҳлашди. (қажшур, қажшмак)

كَجْشَدِي кўчашдї — талашиди. олار اکى تشار қажшди

⁷² Бу сўзнинг арабча таржимаси босма нусхада тарзида бериллиб, ёнида аниқлизик белгиси қўйилган (қ. „Девону луготит турк“, II том, 74-бет). Бу ҳақда Басим Аталай изоҳ берган (II том, 92-бет). Таржима устида ишлаган Бай *kılıçlı* ۋېب әканлыгини аниқлаганини кўрсатган. Биз ҳам ۋېب сўзининг таржимасини бердик.

олар іккї ташар кўчашдї⁷³ — улар иккиси мол талашди, бирор молини талаб олишда баҳлашишди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (қажшур, қажшмак).

بُنْشَدِي бўз ўшдї — бузиши. оғлан بُنْشَدِي оғлан бўз ўшидї болалар ўйин (рақс)да уриши. (бузшур, бузшмак)

بُنْشَدِي نانْك бузшди наңк — нарса ажралди. Ўлтирганда икки оёқ бир-биридан ажралгани каби айрилди. (бузшур, бузшмак)

تَذْشَدِي تیз ўшдї — тийиши. олар бир-бирег тіз ўшидї — улар бир-бiriни бир нарсадан тийиши. (тізшур, тізшмак)

قَدْشَدِي қадїшдї — чоклаши. ол مَنَكَ تُونْ قَدْشَدِي қадїшдї — у менга түнни сўклашда, сийрак-сийрак қилиб чоклашда ёрдам берди. У бир турли тикишdir. (қадїшур, қадїшмак). Баҳлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади.

⁷³ Бу сўз куч сўзидан олингандир. Кучушидининг асл таржимаси куч кўрсатишди, зўравонлик қилишди демакдир.

⁷⁴ Бу сўзнинг арабча таржимаси тарзида берилган. (қ. „Девону луготит турк“, II том, 75-бет). Биз یعنی فی شمرحه الثوب тарзда гузагиб ўқидик.

* Кўлёзмада قدسур сўзи йўқ (316-бет).

قدشى қідішді — жияк тикиши. **آل منكا بُرگ قَدْشَى** ол мәңә бөрк қідішді — у менга дүппи жиягини тикишда ёрдам берди. Тұғарак ҳошиялик ҳар нарсанинг (күйлак ёки тұн жияги) тикишга ёрдам беришга ҳам бу сұз құлланади. **قدشۇر. قَدْشَمَاق** (қідішур, қідішмақ).

قدشى қодушді — ишониши. **الاَر بِيرْ كَا اِيشْ قَدْشَى** олар бір-біргә іш қодушді — улар бир-бирига ташлаб қўйиши. бир-бирига суюниши, ишониши. **قدشۇر. قَدْشَمَاق** (қодушур, қодушмақ).

قدشى құдұшді — кутиши. пойлаши. **الاَر بِيرْ كَوْكَدْشَى** олар бір-біріг күдүшді⁷⁵ — уларнинг ҳар бири бир-бирини, ҳамроҳини кутиши. **قدشۇر. قَدْشَمَاك** (қүдүшур, қүдүшмәк).

برشدى барішді — бориши. **الاَر بِيرْ كَا بَرْ شَدَى** олар бір-біргә барішді — уларнинг ҳар бири бир-биринига бориши. Бу сұз борища бир-бирига ёрдам қилди ва бир-бири билан баҳслашиши маъносид. ҳам құлланади. **برشۇر. بَرْ شَمَاق** (баршур, баршмақ).

برشدى бурушді — буриб тикишга ёрдам берди. **آل منكا بُرگ بَرْ شَدَى**

⁷⁵ Хозирги замон тилида қудуши сұзы кутиши тарзида, -д товуши -т га ўттан ҳолда құлланади. Бу ҳолат Навоий тилида ҳам учрайди. **Үлдірмоқ** сұзы Навоийда, асосан, үлтурмөқ тарзида, баъзан үлдурмақ тарзида учрайди:

Кимса ўлукни яна үлтурмади
Тутулғонлар қилиб жонини таслим,
Қутулғонларни ҳар дам үлдуруб бим.

برشدى ол мәңә бурма бурушді — у менга оғни буриб тикишда ёрдам берди. Оғзи тұғарак күн халта ва бошқаларга ҳам бу сұз құлланади. **برشۇر. بَرْ شَمَاق** (бурушур, бурушмақ).

برشدى бурушді — **بَرْ شَدَى نَانْكَ** бурушді нәң — нарса буриши. Бу юзи қаттиқлик, бадбашаралик деган мазмунга тенгdir. **برشۇر. بَرْ شَمَاق** (бурушур, бурушмақ).

برشدى бәрішді — бериши. **الاَر بِيرْ كَا قَيْزْ بَرْ شَدَى** олар бір-біргә қіз бәрішді — улар бир-бирига қиз бериши. Иккі киши бир-бирига нарса тортиқ қилишига ҳам бу сұз құлланади **برشۇر. بَرْ شَمَاك** (брешмар).

ترشى **كَجَكْ الْغَ بِرْ لَاتْرَشَدِي** кічік улуғ **بِيرْلَهْ تُورُشَدِي** — кічік катта билан тортиши, хусуматта бориши. **ترشۇر. تَرْ شَمَاق** (**турушурур, турушмақ**). Мақолда шундай келган: **كَجَكْ الْغَ قَا** **تُرْ شَمَاس**. **قَرْغَوي سَنْكَرْرَقا** **قَرْشَمَاس** **Kіcіk** улуғка **تُورُشَمَاس**, **كَىرْغُونْ سَنْكَورْرَقا** **қарішмас** — кічік чаққон, шижаатли бўлса ҳам, катта билан олишишга қудратсиздир. Чунки каттанинг ҳийла ва зийраклиги бор. Шунга ўхшаш оқ лочин **қирғий** билан олишишдан ожиздир.

⁷⁶ Бу сұз ёзма нусхада **بَرْ شَمَاك** бўрӯшмак тарзида берилгани ҳақида **Басим Атталаи** изоҳ берган. (қ. „Девону луготит турк“, II том, 94-бет). Босма нусхада хато ёзилган (қ. қўлёзма, 317-бет).

ترشدى тірәшді — талашди **اَلْمَنْكُبْ لَا تَرْشَدِي** ол мәнің **بِيرْلَأْ تِرْلَشِدِي** — у мен билан қаттық хусуматлашди. Бир нарсаны тиклаш, дарвоза орқасига тиргак қўйиб маҳкамлаш каби. Ишда ёрдам беришга ҳам шу сўз қўлланади. **تَرْشَوْرْ تَرْشَمَاكْ** *tirashur, tirashmak*.

ترشدى түрүшді — тахлашди. **اَلْمَنْكَبْ تَرْشَدِي** ол мәнә **بِيْتِكْ تَرْلَعْشِدِي** — у менга китоб тахлашда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай: **تَرْشَوْرْ تَرْشَمَاكْ** (*tirashur, tirashmak*). Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади.

ترشدى тәрішді — теришди. **اَلْمَنْكَبْ يَمْشِي تَرْشَدِي** ол мәнә **جَمِيْشْ تَرْلَىشِدِي** — у менга мева теришди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар бир нарсаны териш ва тўплашга ҳам бу сўз қўлланади. **تَرْشَوْرْ تَرْشَمَاكْ** (*tirashur, tirashmak*). Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади).

ترشدى тірәшді — тиради. **يَلْقَى تَيْغِنْ تَرْشَدِي** **jılqı tıygın tershdi** **تَرْلَكِي تَعْجَافِي** *tirashdi* — йилқи юриш қийинлигидан оёғини тиради, юришдан тўхтади. **تَرْشَوْرْ تَرْشَمَاكْ** (*tirashur, tirashmak*).

⁷⁷ Босма нусхада бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор. Басим Аталай бу ерда аниқсизлик йўқ деб изоҳ берган. (Қ. „Девону луготит турк“ таржимаси, 95-бет). Ҳақиқатда Басим Аталай кўрсатганича, **لَازَ** сўзи **لَازَ** нинг сифати бўлса, бу ерда нуқсон бор. Чунки бу ҳолда сифат муфрад эмас, жумла бўлиб қолади, **لَذَّ لَازَ اَلَّا بَابَ** бўлиши керакdir.

سرشدى сарішді — ўрашишди (ипни, саллани). **اَلْمَنْكَا سَرْشَدِي** сарішді — ўрашишди (ипни, саллани). **سَقْلَقْ سَرْشَدِي** ол мәнә **سَعْلُوكْ سَرْشَدِي** — салла ўрашда у менга ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Жанжаллашди, баҳслашди маъносида ҳам бу сўз қўлланади. **سَرْشُورْ سَرْشَمَاقْ** (*sershur, sershmac*).

سرشدى сорушді — сўрди, шимди. **تَوْنْ تَارِكْ سَرْشَدِي** **تَوْنْ تَسْرِيْجْ سَرْشَدِي** **تَوْنْ تَسْرِيْجْ سَرْشَدِي** — тўннинг ҳар қисми, ҳамма ери терни сўрди, шимди. **سَرْشُورْ سَرْشَمَاقْ** (*sorshur, sorshmac*).

سرشدى сурешді — сурбет бўлди. **اَنْكُ بُوزِي سَرْشَدِي** **جَعْزِي سَرْشَدِي** — унинг юзи буришди, сурбет бўлди. **سَرْشُورْ سَرْشَمَاقْ** (*surshur, surshmac*).

سرشدى сўришді — тўқиши, босиши. **قَيْزَ آنَاسِنَكَا كَلْزْ سَرْشَدِي** **قَيْزَ آنَاسِنَكَا كَلْزْ سَرْشَدِي** — қиз аласига қийиз тўқишида, қийиз босишида ёрдам берди. Бу туркманларнинг сарой маҳкамалари ва бошқаларнинг ўрови—чодирини тикиш кабидир. **سَرْشُورْ سَرْشَمَاقْ** (*sorshur, sorshmac*).

سرشدى сўрүшді — чопиши. **اَذْغَرْ قَسْرَاقْ بِرْلَأْ سَرْشَدِي** **ażğır qıṣraq birləsərshdi** — айғир қисир байтални тишлаб ўйнашди. Бу айғирнинг байталга иргиш истаганида бўлади.

آل منك بُرلا سرشدی — олишди, таъқиб этди.
ол мәнің бірлә сүрүшді — у мени таъқиб этди, мен
 билан олишди. **(сершор, сүрүшур, сүрүшмәк).**

بُریٰ تېشى قَوشى *böri t̪eşhi qoşşı* қарıştı — қамашди. **بُریٰ تېشى قَوشى** *böri t̪eşhi qoşşı* қарıştı — (чия) бўрининг тиши қамашди. Бу унинг овқат емайдиган (рўза) кунларида тишларининг гириҳ бўлишидир. Чунки бўри ойда бир ҳафта овқат емайди. Бу кунларда у шамолдан фойдаланиб кун кечиради. **تۇن كۇن بىرلا قوشدى** *tūn kūn birlä qoşshdi* тун кун билан қаршилашди. Шеърда шундай келган:

آردم یاسن قرشتی	یای قش بلا قرشتی
اقتاً عَلَى اترشور	جرک تُتب كرشتی

Жај кіш білә қарішті
Әрдәм ясін қурішті⁷⁸
Чәріг тутуб көрүшті
Оқтағалі отрушүр

⁷⁸ Бу сүз ҳақидағи Басим Аталай изоҳига күра, қаршы ёзма нусхада қаршы көрішді әкан. Унинг фикрича, қаршы күрәшті бўлиши тўғридир. (К. „Девон“ Б. Аталай таржимаси, II том, 97-бет).

Ёз билан қишиш қаршилашди ва талашди, ҳар бири мақтаниш камонининг ипини тарап қилиб тортишиди. Ҳар бири бир-бирининг урушда ўлдирар дара жада қизишиди, ҳар бири бир-бирини ўқ билан отишга яқинлашди. Ёз қишиш билан қаршилашди, ҳар бири ҳунар, санъат ёйини қуришиди (ўз ҳунарини кўрсатишга киришиди). Саф тортишиб ўқ отишда (бир-биридан) ўтказишиди.

اکى بىكىلار قىشتىلار қарىشىلار — қаршилашدىلار
 ىككى بىگلەپ қарىشىلار — икки бек қаршилаشدى
 بир-бириنى үлдириشدى. اول مەنكا يۇلدا قىشتى
 мەندا յۇلدا қарىشتى — у менга йۇلدا йۇلىكدى.
 (قىشماق. قىشۇر، қарىشماڭ)

قۇشىتى қуруштى: **أَلْ مَنْكُ بِرْ لَا يَا قُرْشَتى** ол мәнің бىплә jä җә қуруштى — у мен билан ёй тортишда баҳслашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сүз қўлланади. **قُرْشُور**. **قُرْشَمَاق** қурушпур, қурушмақ).

قۇشدى құрушді — қуриди. **قۇشماق** құрушу, құрушмақ).

قُرْشٰتى қорىشتى — қўришиди, сақлашиди, пойлашиди. اَلْ مَنْكَا قُرْغُ قُرْشٰتى ол мәнә қорىشتى — у қўри-

ладиган, сақланадиган ерни қўришда менга ёрдам берди, қўришди⁷⁹.

қўришди қўрішді — қириши. **ал өл менка йир қоршди** ол мәдә јёр қўрішді — у менга ер қиришда ёрдам берди. Баҳаси ҳам шундай. Ер қиришда баҳаслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (қўршур, қоршмак)

кўршди кўрішді — кериши, чўзиши. **ал өл менка йеб қоршди** ол мәнә јіп кўрішді — у менга ип-арқон чўзишда ёрдам берди. Баҳаси ҳам шундай. Баҳаслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (қўршур, қоршмак)

кўршди кўрішді — уриши, жанжаллаши. **ал ангт брла** ол аниң бирлә кўрішді⁸⁰ — у билан бир нарса (хусусида) жанжаллаши, уриши. **ал ангт брла** ол аниң бирлә кўрішді — у унинг билан ўзаро талаши, тортиши. (қўршур, қоршмак)

⁷⁹ Басим Аталай бу феълнинг музори ва масдар формалари қўллэзмада йўқ бўлгани ҳолда, ўзи ортирганини кўрсатган. (К. „Девону луготит турк“ таржимаси, II том, 98-бет).

⁸⁰ Босма нусхада бу гап икки қайта такрорланган. Туркий текст тамоман бир хил бўлгани, арабча таржимада ва маънода фарқ йўқлиги учун ортиқча ҳисобладик. Басим Аталайда ҳам туширилиб қолдирилган. (II том, 99-бет). Демак, бу гап қўллэзмада ҳам йўқ бўлиб, босма нусхада янглиш равишида такрорланган.

ал менк брла қоршди ол мәніц бирлә кўрішді — кўриши. Бир-бирини кўрган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (қўршур, қоршмак)

қўрашди кўрашді — кураши. **ал менка қар қоршди** ол мәдә қар кўрашді — менга қор курашда ёрдам берди. Баҳаси ҳам шундай. Баҳаслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (қўршур, қоршмак)

кўршди кўрішді — кириши. **ал менк брла ишқа қоршди** ол мәніц бирлә ішқа кўрішді — у мен билан бирга ишга киришда баҳаслаши. Баҳаси ҳам шундай. (қўршур, қоршмак)

безашди бозашді — ясашди, безашди. **ал менка брзк бозшди** ол мәдә бозақ бозашді — у менга бир нарсанинг нақшини қилишда ёрдам берди. Баҳаслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (бозшур, бозшмак)

бузушди бузушді — бузиши. **ал менка аф бузшди** ол мәдә 5w бузушді — у менга уй бузишида ёрдам берди. Баҳаслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (бозшур, бозшмак)

тозишди тозішді: **ал араки тозди** олар иккі тозішді — улар,

иккови ҳам қочишиб кетишиди. تَرْشُورْ. تَرِشْمَاكْ) тәзішур, тәзішмәк).

تَرْشَدِي تүзүшді — текислашди, түғрилашди. الْ مَنْكَا يَيرْ تَرْشَدِي ол мәңә јәр түзүшді⁸¹ — у менга ер текислашда, түғрилашда ёрдам қилди. Баҳқаси ҳам шундай. Баҳлашишга ҳам бу сүз құлланади.

تَرْشَدِي تَرْشُورْ تَرْشَدِي تَرْشِمَاكْ) تَرْشَدِي تیзішді. الْ مَنْكَ بِرْلَا يَنْجُو تَرْشَدِي ол мәнің бірлә жінжі тізішді — у мен билан марварид тизища, шеър тузища ва бошқаларда баҳлашишиди. Ёрдамлашиш учун ҳам бу сүз құлланади. تَرْشُورْ).

قَرْشَدِي қазішді — қазишиди. الْ مَنْكَا يَيرْ قَرْشَدِي ол мәңә јәр қазішді — у менга ер қазища ёрдам берди. Баҳқаси ҳам шундай. Баҳлашишга ҳам бу сүз құлланади. قَرْشُورْ. قَرْشِمَاكْ) қазішур, қазішмәк).

⁸¹ Басим Аталай تَرْشُورْ түзүшур сүзи ҳақида изоҳ беради. Унингча, құл-әзмада ҳам, босма нусхада ҳам تَرْشَدِي، تَرْشُورْ، تَرِشْمَاكْ шаклида берилиши хатодир, буларнинг ҳаммаси ҳам تَرْشَدِي بُولыши керак эмиш. (К. „Девону луготит түрк“ таржимаси, II том, 100-бет). Бизнинг фикримизча, бу изоҳнинг бир тоғонни, яъни ҳар уч шаклнинг бир хил бўлиши түғри. Бу қонда бу ерда бузилган. Аммо ҳар уч шаклнинг تَرْشَدِي түзашді бўлади деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Чунки шу феъл III том, 101-бетда تَرْشَدِي، تَرْشِلَكْ، تَرْشِلَدِي تَرْشِلْ تарзида берилган. Демак, تَرِشْمَاكْ تَرْشُورْ. تَرِشْمَاكْ түзүшур, түзүшмәк тарзида бўлиши керак.

كَرْشَدِي الْ مَنْكَا كَرْشَدِي кәзішді, айланишиди, тавоф қилишиди.

بَسْشَدِي بَسْشَدِي ол мәңә јәр кәзішді — у ер устини айланиб чиқища мен билан баҳлашди, түғриси — у мен билан ерни айланиб чиқища баҳлашди. كَرْشُورْ. كَرْشِمَاكْ) کәзішур, кәзішмәк).

كَرْشَتِي كَرْشَتِي күзәшті — ўтни равон ёндиришга ёрдам берди. الْ مَنْكَا أُوتْ كَرْشَتِي ол мәңә от күзәшті — у менга ўтни равон ёндиришда ёрдам берди⁸³. Баҳлашиш учун ҳам бу сүз құлланади. كَرْشُورْ.

بَسْشَدِي بَسْشَدِي كَرْشَمَاكْ) күзашур, күзашмәк), басішді — босишиди (кийиз, намат ишлашиди) الْ مَنْكَا أَيْمَا بَسْشَدِي ол мәңә ојма⁸⁴ басішді — у менга ўйма (туркман намати) босиша — босиб ишлашда ёрдам берди. Тұзғоқ ҳолатини қолдир-

⁸² Ҳозир юрмоқ маъносида құлланувчи кезмоқ сўзининг ўзаги шундандир. Лекин ҳозир у вақтда құлланганича маҳсус ерни айланиб чиқилишигина эмас, умуман, юрмоқ мазмунидадир. Бу сўзниг матно чегараси ҳозирги тилда анчакенгайгани.

⁸³ Ҳозир бу сүз охир бўлди, охири бўлди, тамом бўлди маъносида құлланади. Чунончи, қовунни кузадик, ҳаммасини олиб тамом қилдик демакдир. Будагов супуриш деб изоҳлаган. Бу гапни ҳозирги жонли тил асосида оловни косов билан жұнатыб юборишга ёрдам берди, тарзида бериш мумкин. Чунки жонли тилда ўчоқнинг олови жұнашиб кетди, ўчоқдаги ўтни жұнаштириб юбордим дейилади. „Султон Али Мирза олов жұнаштириб ўлтуруар эди“. (А. Қодирий, „Мехробдан чаён“, 1929 й., Тошкент, 213- бет). Демак, күзади — косов воситаси билан жұнаштиридемакдир. („Девону луготит түрк“, III том, 198-бетда худди шундай изоҳланган).

⁸⁴ Ўйма — ҳозир туркман намати дейиладиган босма кийиздир. Ҳозирги кийиз у даврда кізіз дейилар эди. Ўгузлар кача дер эдилар.

магунча босилиб маҳкамланган нарсага ҳам бу сўз қўлланади. **бېشур. بېشماق** (басшур, басшумак).

بېشىدى — пусуди. **بَكْلَارْ بِسْشَدِي** бўглар бўшидди. бўглар бўшидди — беклар бир-бира га қарши пиистирма қуриши. **بېشور. بېشماق** (пушур, пушумак).

سُسْشىدى — сузиши. **اَكِي قُجقار سُسْشَدِي** иккі қочкар сўсүшди — икки қўчкор сузиши. **سُسْشور** (сўсүшур, сўсүшмак).

گَسْشىدى — кесиши. **اَلْ مَنْكَا يَغْجَحْ گَسْشَدِي** ол мәнгә јғач кесиши. — у менга ёғоч кесишида ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. **گَسْشُور. گَسْشِمَاك** (кесшур, кесшумак).

گَسْشىدى — исташди, кусашди. **أَرَنْ قَمْع تَفَارْ گَسْشَدِي** ёрән қамуғ тавар кёсашди — одамлар мол кусашди, исташди. Мол билан фаҳрланиш учун ҳам бу сўз қўлланади. **گَسْشُور. گَسْشِمَاك** (кёсашур, кёсашмак).

بُغْشىدى — бўғиши. **اَلْ اَكِي بُغْشَدِي** олар иккі бўғиши. — улар иккови (бир-бира ни) бўғиши. **بُغْشُور. بُغْشِمَاك** (бўғушур, бўғушумак).

⁸⁵ *Бекинишиди* маъносида бу сўз ҳозирги баъзи шеваларда девондагича пусуди ёки писишида тарзида талаффуз қилинади.

سَغْشَدِي **الْ اَكِي سُوت سَغْشَدِي** олар иккі сўт сағиши. — улар иккови сут соғишида баҳлашиши. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. **سَغْشُور. سَغْشِمَاك** (сағиши, сағиши).

سَغْشَدِي **سَغْشَدِي** — совушга юз тутди, совий бошлади. **اَوْد سَغْشَدِي** — ѡд соғиши. — вақт (кун, ҳаво) совий бошлади. **سَغْشُور. سَغْشِمَاك** (соғиши, соғиши).

تُشْشَدِي **اَلْ مَنْكُ بُرْ لَا اَتْ تُشْشَدِي** — жойлаши. — ол мәнгид бирла ёт тўвиши. — у менга гўшт жойлашда, гўштни сихга тиқишида баҳлашиши. Бошқаси ҳам шундай. Ёрдамлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. **تُشْشُور. تُشْشِمَاك** (тўшишур, тўшишмак).

* Соғ сўзи „Девон“ да у даврда ҳамма диалектларда қўлланишими ҳисобга олганда тоза, равшан, ҳамма аъзоси ўрнида, ақл, зийраклик — ҳушёрлик, соғ-саломатлик, ўнг томон, юнг титиш, юнг тарашиб учун ишлатиладиган новда ва сормоқ сўзининг буйруғи маъносида қўлланган.

Хозирги ўзбек тилида бу сўзининг баъзи маънолари анча пассивлашган бўлса ҳам кўп маънолари тўла сақланган: чунончи: соғ тупроқ — тоза тупроқ. Соғ одам — ҳамма аъзоси саломат одам, тавоно одам.

Сигирни соғмоқ.

Тани соғлиқ талай бойлиқ. (Мақол)

Юнг титиш учун ҳозирги тилда ишлатиладиган савоғич сўзи бизга шу сўзининг шакли ўзгариб етиб келганига мисолдир. Ўнг томон маъносида ҳозирги тилда соғ сўзи кам қўлланади.

Соғ ила сўлдин турубон аҳли жоҳ

Барчаси бошида қаёнин қулоҳ

Соғ сўзи ақл маъносида учрамайди.

سَقْشَدِي sawashdī — саваши. **الْأَرْ أَكْي سَقْشَدِي** olar ikkī sawashdī — улар иккови саваши, уриши (ўғузча). (سَقْشُورْ سَقْشَمَاقْ) sawashur, sawashmaq).

سَقْشَدِي cəwıshdī — севиши. **الْأَرْ أَكْي سَقْشَدِي** olar ikkī cəwıshdī — улар иккови севиши. (سَقْشُورْ سَقْشَمَاقْ) cəwıshur, cəwıshmaq).

سُقْشَدِي suwıshdī — суйилди, бүшашди. **يُغْرِمِشْ أُون سُقْشَدِي** juğurmış un suwıshdī — қорилган ун (хамир) суви күплигидан суйилиб, бүшаси, кетди. Суви күплигидан суюланган ҳар бир нарсага ҳам бу сүз қўлланади. (سَقْشُورْ سَقْشَمَاقْ) suwıshur, suwıshmaq).

سُقْشَدِي suwashdī — сувашди. **أَلْ مَنْكَا آفْ سُقْشَدِي** ol məddä əw suwashdī — у менга уй сувашда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш учун ҳам бу сүз қўлланади. (سَقْشُورْ سَقْشَمَاقْ) suwashur, suwashmaq).

Лекин Навоийда шу маънода ҳам қўлланган:

Демас Фарҳод ила Мажнунни мендек ҳар ким эрса соғ,
Бошимга сочгали йўқ арсай олам аро туфроғ.

Мазмуни:

Ақли бор одам Фарҳод билан Мажнунни менга ўхшатмайди. Фарҳод бир тогни ағдаргани билан, Мажнун бошига тупроқ сочиб юргани билангина менга ўхшаб қолмайди. Ахир менинг дастимдан бутун дунё саҳнида бошимга сочиш учун бир ҳович тупроғ ҳам қолмадику, ҳаммасини чочиб битирдим-ку!

Шу билан бирга бу сўзга ҳозирги тилда этик ва маҳсунинг тўпиқдан устки қисми маъноси ҳам юкланди. Баъзи диалектларда бу қўнж деб ҳам юритилади.

قَشْدِي қawushdī — қовушди. **أَرْكَكْ تَشِيقَا قَشْدِي** ёркак тишіқа қawushdī — әркак аёлга қовушди, никоҳ билан боғланди. Бу сўзнинг асл маъноси бир нарсанинг бир нарсага ёпишиши, бирлаштирилишидир. Чунончи, **قَدَاشْ قَدَاشْتا قَشْدِي** қадаш қадашка қawushdī — яқин-яқини билан қовушди. Икки шоҳ орасидаги ярашув учун учрашишини **قَفْشَتْ** қawushdī — қовуштади.

Мақолда шундай келган:

تَاغْ تَاغْقا قَشْمَاسْ. **كَشِي كَشِيكَا قَشْشُورْ**.

Taғ taғqa қawushmas, kishī kishigä қawushur — тоғ тоққа қовушмайди, одам одамга қовушади. (قَشْشُورْ قَشْمَاسْ) қawushur, қawushmaq).

Бу сўздаги юмшоқ **ف** ни в га айлантириш ҳам мумкин.

قَشْدِيلَارْ қuwıshdilar — қувишдилар. олар бир ікіндіні қувишдилар — улар бири иккинчисини (бир-бирини) қувишдилар. (قَشْشُورْ قَشْمَاسْ) қuвишur, қuвишmaq).

بَقْشَدِي الْأَرْ بَيْرْ بَيْرْ كَا بَقْشَدِي олар бир-биргä бақшdī — улар бир-бираига риоя қилишдилар, риоя билан боқишилар. (بَقْشُورْ بَقْشَمَاقْ) бақшur, бақшmaq).

تَقْشَتِي بَكَلَارْ تَقْشَتِي бëglär токушдī — беглар уриши. Бошқаси ҳам шундай. (تَقْشُورْ تَقْشَمَاقْ) токушur, токушmaq).

Шеърда шундай келган:

كُجِي تَكِيْ تَقْشِتِي اغْش قُونْم اقْشِتِي
جَرْك بَنَا تَقْشِتِي بُوكَا كَلْب اجْ اتَار

Күчі тәні тоқىшті
Оғуш қонум оқушті
Чөріг таба яқшті
Біргә кәліб өч өтәр.

Бир кишини таърифлаб айтади: Кучига лойиқ уришди, қабилаларини, уруғ аймоқларини чақириб, аскарларга яқынлаштирди. Бирга түплашиб келиб ўч олмоқ истар.

كشى آفدا تقشتى — тиқилишди, түпланишди.
 кىشى әндә тїкїштى — уйда халқ тиқилиб түпландى,
 уй түлди. **تقشور**. **تقشماق** (тїкїшур, тїкїшмақ).

جَقْشُورْ جَقْشَدِي чакшуди — чақиши, чақишига ёрдам берди. اآل منکا جَقْمَاكْ جَقْشَدِي ол мәңә чақмақ чақшуди — у менга чақмоқ чақишида ёрдам берди. Баҳслашиш учун ҳам бу сүз құлланади. جَقْشَمَاكْ (جَقْشُورْ) чақшур, чақшумак).

الاَر اكى افْدَن جَقْشَدِي олар
چىشىدى — чиқиши. چىشىدى — чиқиши
iккى ۋادىن چىشىدە — улар يىككىنى يىدان
чиқишиدا بىر-بىرلارى بىلان باخىلاشدىلار. ئەردا-
لاشىشغا ىام بى سۈز گۈللەنادى. جَقْشَمَاق (جَقْشُور)
چىشىپ، چىشماق)

ол ۰۰۰ مَنْكَا تُوز سَقْشَدِي ۰۰۰ سَقْشَدِي ۰۰۰ соқушді — майдалашди. мәңдә туз* соқушді — туз майдалашда у менга ёр-
дам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашишга
ҳам бу сүз құлланади. سَقْشَمَاق (سَقْشَور. سَقْشَور) соқушур,
соқушмақ).

سقشدى سقشى — сиқилишди, түпланди. **كىشى سقشدى** кіші сиқышди — халқ түпланди, ҳатто жой танглик қилди.

قىشدى қақшىدى — койишиди. **ارن قەمغ قىشدى** ۋەران қا-
муғ қاқشىدې — одамلار بازىسى-بازىسiga қарши
گازابلаниشىدى.

*Туз сүзи Махмуд Кошгари күрсатишича, у даврда икки маънода, туз ва
шубон, чане, губор маъноларида қўлланган. Навоий асарларида бу сўз яна бир
чанча маъноларда қўлланиши билан бирга у маънолар ҳам сақланган:

Қадинг туз нахли гулзори ирам туз
Ки туз ашёға бўлғай соя ҳам туз
Бошиға тож этди аёғи тузин.

“أَنَّهُ أَنْ مَنَّكَا أَنْمَ سَقْشِلِي”^٦ ол мәңә ўзүм сікішді гапнинг таржимасида деб әзилган. Бу хатодир. Чунки бир маъно иккى қайта тақрорланиб қолған. Тұғриси бу құшма гапнинг иккінчи қисмі бўлиши керак. Басим Аталай изоҳига кўра, кўләзмада ҳам шундай хатотга йўл қўйилған.

قَشْدِي қақішді — уришди. **أَلْ أَكِي بَشْرَا قَشْدِي** олар іккі башра қақішді — улар иккиси бир-бiriннiнг бошига қоқишиди, уришди. **قَقْشُور قَقْشَمَاق** қақішур, қақішмак).

بَكْشِدِي نَانْك бәкішді нәнк⁸⁷ — нарса мустаҳкамланди. **بَكْشُور** (бәкішур, бәкішмәк).

بَكْشِدِي бүкүшді — букишиди. **أَلْ مَنْكَا قَالْ بَكْشِدِي** ол мәңә тал бүкүшді — у менга тол новда букишда ёрдам берди. Бу сүз қаттиқ, яъни **-ك** билан ёзилади. **بَكْشُور بَكْشَمَاك** (бүкүшур, бүкүшмәк).

بَكْشِدِي бүкүшді — боғлашди, түғон қилишиди. **أَلْ مَنْكَا سُوفْ بَكْشِدِي** ол мәңә суw бүкүшді — у менга сув боғлашда, сувни бүғишида ёрдам берди. Баҳслашиш учун ҳам бу сүз құлланади. **بَكْشُور بَكْشَمَاك** (бүкүшур, бүкүшмәк).

تَكْشِدِي тәгішді — **أَلْ أَكِي بَكْكَا تَكْشِدِي** олар іккі бәккә тәгішді — улар иккиси ҳоким олд�다 муҳокамағ этилдилар.

تَكْشِدِي тәгішді — тегишиди, етишиди. **مَنْكَ الْكِبِيرْ تَرْسَقا**

⁸⁷ Бу сүзниң шу шакли жонлы тилда құлланмайды. *Қаттиқ боғла маъносида құлланувчи берк боғла* иборасидаги *берк* сүзи шу ўзакдандыр. Маҳмуд Кошфарий бу сүзниң асли *бек* бўлиб, сўнгра р ортирилган вариант юзага келганидан дарак беради (қ. „Девону луготит турк“, I т., 292-бет). Бизга ҳам ҳарикки вариант етиб келган: *эшикни бекит ва юқорида кўрсатилган берк боғла* каби.

تَكْشِدِي мәнің үлгім⁸⁸ тарусқа тәгішді — менинг құлым шипга етди. Мақолда шундай келган: **مُوش يَقْرِيقا تَكْشِمَاس**. **أَيْرَكْشِي نَنْكِي يَرْشَمَاس** Муш јақріқа тәгішмәс, аյур кіші нәні јарашмас — мушук михга осилган ёғ (чарви)га етолмай (ета олмагач), „бировнинг моли ярашмайди“, — дейди. Бу мақолни қидирған нарсасига етиша олмай, „үзимга зарур бўлмади“, — дейдиган кишига айтилади. „Пуф, сассиқ экан“ таъбири каби.

تَكْشِدِي түгүшді — туғишиди. **أَلْ مَنْكُ بُرْلَا تُكْونْ تَكْشِدِي** ол мәнің бірлә түгүн түгүшді — у мен билан тугун туғища баҳслашиди. Ёрдамлашишга ҳам бу сүз құлланади. **تَكْشُور تَكْشَمَاك** (түгүшур, түгүшмәк).

■ Құл сүзи „Девон“да асосан *илик* || *илиг* тарзыда учрайди. Илик сүзи XV асрғача ҳам актив құлланып келган. Чучончи, Навоий асарларида: фалак стиб *օෂ ىلкин* ушотиб...

Ушотиб *илки* ҳыжрон панжасидан. Навоий даврида құл сүзи ҳам кенг құлланып болылған:

Яна ҳам иккى мужда еткуурurmиз,
Құлунгга иккى жавҳар топшуурurmиз.
Ки бурун сол иккى құлиға шигол.

(Шундаш усталик билан ўқ отдики, биринчи отиш билан молни сўйишга тайёрлагандек, иккى құлини ўқ билан боғлади).

Хаттоқи, Навоийда айрим үринларда құл билан илик тенг құлланған:
Базл *илигин* юқори сойил құллин күргил қуий
(Күрмайсанми ҳимматли, нарсасини аямай тухфа қилувчининг құли доим юқорио олувчининг құли тубандир.)

Шу билан бирга Навоийда құл маъносида ал ҳам құлланған:
Дема Навоийға ким берма ихтиёр алдин

أَلْ مَنْكُ بِرْ لَا تُوْزْ تُوكْشَدِي. тұғүшді — туиши. тұқшады
 мәнің бірлә тұз түгүшді — у мен билан туз туиши-
 да басқлашды. Башқаси ҳам шундай. Ёрдамла-
 шишга ҳам бу сөз құлланади. تُوكْشَر. تُكْشَمَاكْ (Tukshmar).
 түгүшүр, түгүшмәк).

الْ مَنْكَا تُونْ تِكْشِتِي ол мәңкә түн тикишти — тикишди. тікішті — тикишди. дә тон тікішті — у менга түн тикишда ёрдам берди. Башкаси ҳам шундай.

آل منكا تۇماك تۇماك تىكشىدى تېگىشدى⁸⁹ — таклиф қилди. ол мەدә тۇرمäк-тۇرمäк⁹⁰ تېگىشدى — у менга تۇرمак-турмак овқатини таклиф қилди. Бошқасىدا ҳам шундай. تىكشىمەك تىكشىور تېگىشур, تېگىشмäك).

ଅଲ୍ ମନକାଟରୁ ତୁକ୍ଷଦୀ ତୁକ୍ଷଦୀ ତୁଗୁଷଦି — ତୁଯିଶଦି.
ତାରେ ତୁଗୁଷଦି — ଯ ମେନା ଖିରମନ୍ଦା ଦନ ତୁଯିଶଦା

⁶⁹ تکشىسى سүзининг бош ҳарфига босма нусхада белги қўйилмаган. Басим Аталаи бу сўзни Броккельман тікішмäк қилиб олганини хато деб уқтирган. (К. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 106-бет).

“турмак-турмак” ҳозирги дўлма каби бир хил овқатнинг номидир. Илгари чарвига ўраб пиширилар эди. Сўзлар мазмунини ошириш, кучайтириш учун сўзнинг ўзини тақорорлаш билан ясалувчи оширма сифатдир. Бу форма ўзбек тилида кенг қўлланади. Уй-уй китоб, қоп-қоп ун каби. Бу ерда „турмак-турмак“ сўзи шу хилда ясалган сўздир, (чак-чак каби). Бу хил сўзлар турли сўз категорияларидан тузилади: *юз-юз ўқувчи, минг-минг илмий ходим, яхши-яхши одамлар, жажжи-жажжи қизлар*. Ўқи-ўқи, эй қўзим. *Юрди-юрди, чарчади* ва бошқалар. Басим Аталай бу сўзнинг биттаси ортиқча ишлатилган дейиши тўғри бўлмаса керак. (Қ. „Девону луготит турк“ таржимаси, II том, 106-бет).

ёрдам берди. Сочиб сув сепишига ҳам бу сўз қўлланади. تکشماڭ (تُكشۇر) тўгушўр, тўгушмак). Баҳсланиш учун ҳам бу сўз қўлланади.

أَلْ مَنْكَا جَكْجَشْدِي چَكْجَشْدِي — чекишиди. چَكْشُورُ. جَكْشَمَاڭْ (چَكْشَمَاڭْ) чёкшур. чекишүр. чекишмак).

سکشندی — сікішді — сикишди. ۶۰ آر اراغت بُرلا سکشندی үрағут бірлә сікішді — әр-хотин жимо қилишди. Буларнинг ҳар иккиси ҳам бу сұзда бирлашгандыр. (Секшор. Секшмак).

سُكْشَدِي сөкүшді — сүкишди. **اًلَّاْر اَكّى سُكْشَدِي** олар іккі сөкүшді — улар иккөві бир-біріні сүкишди. **سُكْشَمَاكْ** سُكْشَوْد. سُكْشَمَاكْ (сөкүшүр, сөкүшмәк).

⁶¹ Бу сүз арабчаси босма нусхада чікік тарзидан нотұғри берилған, тұғриси чікік чәкік, нұқта маъноси қада, чунки бу сүз II том, 143 ва 118-бетларда шундай берилған.

بُلْشَدِي білішді — билишди, танишди. **أَلْ مَنْكُ بِرْ لَا بُلْشَدِي** ол мәнің бірлә білішді — у мен билан билишди, танишди. **بُلْشُور. بُلْشَمَاق** (білішүр, білішмәк).

بُلْشَدِي болушді — бўлишди, топишиди. **أَلْ أَكَّيْ بِيرْ بِرْ كَ** олар иккі бір-біріг болушді — улар икковари бир-бирини топишиди. **بُلْشُور. بُلْشَمَاق** (булушур, булушмақ).

بُلْشَدِي болушді — ёқлади, бўлишди. **أَلْ مَنْكَا بُلْشَدِي** ол мәңда булауді — у менга ён берди, менинг томоним бўлди. Манманлик қилувчи кишига, менинг ёнимни олиб, қаршилик қилди, менинг душманинга душман бўлди. **بُلْشُور. بُلْشَمَاق** (булушур, булушмақ).

تَلْشَدِي төлішді — тешишиди. **أَلْ أَكَّيْ قَامْ تَلْشَدِي** олар иккі там⁹² төлішді — улар иккови девор тешишида бир-бири билан баҳлашди. Бошқаси ҳам шундай. Бир-бирига ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. **تَلْشُور. تَلْشَمَاق** (тешшур, төлішмәк).

⁹² Том сўзи ҳозирги ўзбек тилида ҳар хил маъноларда: уйнинг устки қисми (Тошкентда), ҳавли (Фарғонада), айрим шеваларда — девор, Навойида ҳам „Девон“дагича девор маъносидадир.

Гаҳ томға қўлуб минор эди чуст
Ҳар сори аёғларин этаб руст,
(„Хамса“, 130-бет).

Том узра наҳотки чекса ногоҳ,
Ул ҳат келиб ихтиёрсиз оҳ.
(„Хамса“, 140-бет).

تَلْشَدِي тилішді — тилишди. **أَلْ مَنْكَا يَرْنَدَاقْ تَلْشَدِي** ол мәңда јаріндақ тилішді — у менга қайишни тилишда ёрдам берди. Шунингдек, баҳлашишга ҳам бу сўз қўлланади. **تَلْشُور. تَلْشَمَاق** (тешшур, төлішмәк).

تَلْشَدِي тиләшді — йўқлашди. **أَلْ مَنْكُ بِرْ لَا نانْكُ تَلْشَدِي** ол мәнің бірлә нәд тиләшді — у мен билан йўқолган нарсани билдиришда, йўқолган нарсани сўроқлашга ёрдам берди. **تَلْشُور. تَلْشَمَاق** (тешшур, тиләшмәк).

جَلْشَدِي чалішді — очилди. **قَبْعْ جَلْشَدِي** қапуғ чалішді — эшикнинг ёриқлари очилди — шунингдек, идишнинг ёриғи ва эгарнинг бўғини очилишига ҳам бу сўз қўлланади.

جَلْشَدِي чалішді — кураш тушди. **أَلْ مَنْكُ بِرْ لَا جَلْشَدِي** ол мәнің бірлә чалішді — у мен билан кураш тушди. **جَلْشُور. جَلْشَمَاق** (чалашур, чалашмақ).

جَلْشَدِي чїлашді — қирқишиди, ўришиди. **أَلْ مَنْكَا أَتْ جَلْشَدِي** ол мәңда от чїлашді — у менга ўт қирқишда⁹³ ёрдам берди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўзниг асли тўрт ҳарфлилардан бўлса ҳам, шундай қўлланади. **جَلْشُور. جَلْشَمَاق** (чїлашур, чїлашмақ).

⁹³ Ўт қирқмоқ, ўт ўрмок маъносидадир. Бу сўз ҳақида арабча иборага кўра, ўтни ҳўлламоқ деб изоҳлаш ҳам мумкин эди. Биз ҳозирги тилда маълум маъносига кўра изоҳладик. Ҳозир дараҳтнинг ортиқча майдагина новдаларини қирқиб ташлаш маъносида чилпимоқ сўзи қўлланади.

سَلَشْدِي سалішді — қоқишиди, силкишиди. **الْأَرْ أَكَّى يَنْكُ**

Салышді олар іккі жәң салішді — улар иккиси бир-бираға енг силкитишиди. Шунингдек, иккі киши бир-бирини курашда ўнгга, чапга силтаб йиқитмоқчи бўлиб, чайқатишига ҳам **سَلَشْدِي** салішді — дейилади. (**سَلَشُورْ سَلَشْمَاقْ** салішур, салішмақ). Бу сўзниг асл маъноси иккі киши орасида түн ва бошқаларни силкитишидир.

سَلَشْدِي سолушді — сўлишиди. **يَاش سَلَشْدِي** яш солушді ўт сўлиди, намлиги кетиб қурий бошлади. Намлиги, рутубати кетган ҳар қандай мева ва сабзавотларга ҳам бу сўз қўлланади. (**سَلَشُورْ سَلَشْمَاقْ** солушур, солушмақ).

قَلَشْدِي қалішді — сакрашди, ирғишиди. **أَتْ أَذْغَرْ قَلَشْدِي** ат азғір қалішді — айғирлар, биялар сакрашди. Шунингдек, халқни ташлаб кетишда баҳслашган иккі кишига ҳам бу сўз қўлланади⁹⁴. (**قَلَشُورْ قَلَشْمَاقْ** қалішур, қалішмақ).

قَلَشْدِي қўлішді — қилишиди. **أَلْ مَنَكَا إِيْشْ قَلَشْدِي** ол мәнә ўш қўлішді — у менга иш қилишда ёрдам берди. Баҳслиши учун ҳам бу сўз қўлланади. (**قَلَشُورْ** қўлішур, қўлішмақ).

⁹⁴ Босма нусхада бу ерда ноаниқлик бор. (Қ. „Девону луготит турк“, II том, 88-бет). Лекин қўлэzmани ўзи кўриб солиштирган Басим Аталай бу ҳақда ҳеч қандай изоҳ бермаган. (Қ. „Девону луготит турк“ таржимаси, II том, 109-бет). Қўлэzmада шундай (316-бет).

قَلَشْدِي қолушді — сўрашиди. **الْأَرْ أَكَّى قَبْزْ قَلَشْدِي** олар іккі қиз қолушді — улар иккови бир-биридан (бала-лари учун) қиз сўрашиди. (Қарши қуда бўлишмоқчи бўлди). Иккі киши ўзаро бир-биридан бирор нарса сўраши учун ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

تُونْكُرْ قَدْنْ بَلْشْتِي قَرْقَنْ تَقِيْ قَلْشْتِي
أَمْدِيْ تَشْ قَمْشْتِي الْتِيْ تُرْمَتَايْسِنِيْ

Тўнур қазїн булуштї
Кўркїн тақї қолуштї
Эмдї тїшм қамаштї
Алтї турумтајїмнї

Шоир ваъдасига вафо қилмайдиган, алдамчи бир киши ҳақида шундай ёзади: у мен билан қудалашишга ваъдалашди. У менинг қизимни айттириди. Мен унинг қизини сўратдим. Сўнг ваъдани бузди. Турумтой отлиқ қулимни олиб кетди, шунинг учун тишимнинг дами қирқилди, тишим ўтмас бўлиб қолди.

أَلْ مَنَكَا كَلَشْدِي بَرْشْدِي ол мәнә қўлішді, барішдї⁹⁵ — у мен билан ара-

⁹⁵ **Боршиди-келишиди** ўтган замон феъли маъносида эмас, ҳар иккиси бирга қўлланиб, бир-бираға қаршилик қилиш маъносида қўлланувчи идиоматик таъбирdir. Ҳозирги тилимизда бу таъбир ҳар хил формаларда бутунлай тескари маънола кенг қўлланади. **Борди-келди қилишайлик**, улар бир-бираға борган келган эдилар. Биринчи гап яқинлашайлик, алоқа қилаильик мазмунида бўлса, иккинчи гап улар бир-бираға яқин эдилар деган мазмунни ифодалайди.

лашди, мен у билан аралашдик, бориш-келиш қилдик. **كَلْشُورْ. كَلْشِمَاكْ**).

كُلْشِدِي көлішді — күмишди. **أَلْ مَنْكَا الْكُلْشِدِي** ол мәңә өлүк көлішді⁹⁶ — у менға ўлук күмишда ёрдам берди. **كَلْشُورْ. كَلْشِمَاكْ**).

كُلْشِدِي күлүшді — кулишди. **بُنْدُونْ قَعْنَ كَلْشِدِي** бузун қамуғ күлүшді — ҳамма одамлар кулишди, халқнинг ҳаммаси кулишди. **كَلْشُورْ. كَلْشِمَاكْ**).

تَمَشِدِي тамішді — томди, қатра-қатра томди. **سُوفْ تَمَشِدِي** сув тамішді — (мұздан) сув (қатра-қатра) томди. Бошқаси ҳам шундай. **تَمَشُورْ. تَمَشِمَاقْ** тамішур, тамішмак).

جَمْشِدِي чомушді — шүнғиши. **أَلْ مَنْكُ بِرْ لَا سُقْقَا جَمْشِدِي** ол мәнің бірлә сувқа чомушді — у мен билан сувга шүнғиша баҳслашди. **جَمْشُورْ. جَمْشِمَاقْ** чомушур, чомушмак). Чуқурроқ шүнғиши. **جَمْشِدِي** чомушді, чомушур, чомушмок⁹⁷ дейилади. Бу яна ҳам чуқурроқ шүнғиши.

⁹⁶ Бу маңында II том, 89-бет 11-сатрда камішмак сүзи берилған. Биз құләзмани күрмаганимиз учун қатъий бир фикр айта олмадик. Лекин Басим Аталай ҳам ҳеч қандай изоҳ бермаган (Қ. „Девону луготит түрк“ таржимаси, II том, 110—111-бетлар).

⁹⁷ Бу ҳақда Басим Аталай құләзма ва босма нусхалардан сүzlари қатъий хато әкани ҳақида изоҳ берган. (Қ. „Девону луготит түрк“ таржимаси, II том, 111-бет). Бизнингча, Басим Аталай тиңда ортирма даража феъллар борлигини ҳисобға олмаган бўлса керак. Чунончи, үймок феълида оширмок мазмуни бор. Буни Маҳмуд Кошғарий бир неча ерда пухталаб уқтирган „Дево-

قَمَشِدِي қамашді — қамашди. **تِيشْ قَمَشِدِي** тіш қамашді — нордон беҳи ва шу кабиларни ейишдан тишлир қамашди. **قَمَشُورْ. قَمَشِمَاقْ**).

قَمَشِدِي қумішді — уринди. **أَلْ أَيْشَقَا قَمَشِدِي لَارْ** олар ішқа қумішділар — улар ишга қизиқадилар, ундан завқ топдилар. Бу сүзнинг асли ҳар томондан түлқин құзғолди маъносидаги **سُوفْ قَمَشِدِي** сув қумушді⁹⁸ сув түлқинланди гапидан олингандир. **قَمَشُورْ. قَمَشِمَاقْ**).

كُمْشِدِي көмүшді — күмишди. **أَلْ مَنْكُ نَانْكُ كُمْشِدِي** ол мәңә нәң көмүшді — у менга нарсани (ер остига) күмишда ёрдам берди. **كَمْشُورْ. كَمْشِمَاكْ**).

كَمْشِدِي кәмішді — айирди. **أَلْ نَانْكُ كَمْشِدِي** ол нәң кәмішди — у нарсани айириб ташлади, чиқарип ташлади. **كَمْشُورْ. كَمْشِمَاكْ**).

آذْكُولْكُنْيِ سُوفْ آذَافِنْدا كَمِشْ بَشِنْدا تَلا

шу луготит түрк“, II том, 62-бет, 15-сатр. Мазкур асар, II том, 70-бет, 7-сатр. Мазкур асар, II том, 89-бет. Маҳмуд Кошғарий каби улут олимнинг пухта, мұкаммал күрсатмасига бундай әътиroz билдириш фактларга зиддир.

⁹⁸ Босма нусхасида **قَمَشِدِي** қумішді ўрнида **قَمَشِي** қумушді тарзида берилган. (Қ. „Девон“, II том, 89-бет).

Азгұлұкні сув азақінда* көміш башінда тілә — халқа яхшилик қил, уни сув тагига ташласанды, уни сув устида күрасан. Бошқа маңоси овқат-нонни дарә тагига ташласанг ҳам, (дарә) устида топасан, (күтарилиб чиқади).

الْأَرْ أَكِي سُوْزْ تَشْتَنْتِي танушті — ишорат қилди. олар іккі сөз танушті — улар иккови бир-бирига бирор сүз айтиши. Асли **تَنْوُدِي** „тануді“ дір. **تَنْشَمَاقْ** (танушур, танушмақ).

الْأَرْ مَنِي تَنْشَدِي танішді — тониши. инкор қилиши. **الْأَرْ مَنِي تَنْشَدِي** олар мәні танішді⁹⁹ — улар ҳар иккови бир-бирининг қарзини инкор қилиши. **تَنْشُورْ** (танішур, танішмақ).

* Оёқ сүзи XI асрда түрли қабилалар тилемде турлича талаффуз қилинар еди. Девонда бу сүз **اَيْقَ**, **اَذْقَ**, **اَزْقَ**, **اَزْقَ** шакларыда учра ди. Шу билан берға идиш маңосидаги аяқ сүзи у даврда бир вариантда **اَيْقَ** оёқ шакларындағы құлланған.

XI аср тилемде оёқ маңосида икки шакл оёқ, бут¹⁰⁰ пүт, сүzlари синоним сифатыда тенг құлланған. Оёқ сүзи у даврда икки маңона оёқ ва кейин маңоларда құлланған. Туркологиялар диалекттарни тасниф қилишда бу ҳарфлар алмашишига алоқыда әထибор берғанлар. Шунинг учун бу факт яна муҳимдір.

⁹⁹ Бу жумла ҳақида босма нұсхада бир ноаниқлиқ белгиси бор. Ҳақиқатда, тапнинг мазмунига күра, бу таржима шубҳалидір. Лекин биз Маҳмуд Кошгариининг арабча изохига күра изохладик. (Қ. „Девону луготит түрк“, II том, 90-бет). Басим Аталай бу ноаниқлиқ ҳақида изох беріб, **مَنِي** сүзи **الْمَنِي** бүлиши керак, деб үқтирган. Бу мулоҳаза анча түғри. (Қ. „Девону луготит түрк“ таржимаси, II том, 112-бет).

الْأَرْ أَكِي آتَمَاكْ سَنْشَدِي сонушді — узатиши, суниши. **الْأَرْ أَكِي آتَمَاكْ سَنْشَدِي** олар іккі әтмак сонушді — улар иккови бир-бирига нон узатиши, тутиши. Бошқаси ҳам шундай. **سَنْشَمَاقْ** (саншур, сонушмақ).

الْأَرْ أَكِي تَقْار قَنْشَدِي қонушді — тортиб олиши. олар іккі тавар қонушді — улар иккови бир-бирининг молларини тортиб олиши. Бир-бирига ёрдам бериш, бир-бири билан баҳслашишга ҳам бу сүз құлланади. **قَنْشَمَاقْ** қонушур, қонушмақ).

قَنْشَدِي қінішді — қувониши, севиниши, шодланиши. **يَكْتُلَرْ اِيشْقا قَنْشَدِي** jıgıtläp әшқа қінішді — йигитлар ишда қувониши, суюниши. Бу бирор ишда завқланиш, роҳатланишдир. **قَنْشَمَاقْ** қінішур, қінішмақ).

Бу бобнинг қоидаси: **ش**-ш ҳарфи бу феълларда бир қанча мазмунларни ифодалайды. Бу феълларнинг үзаги икки ҳарфлідір. Чунончи:

أَرْ تَقْار قَبْتِي әр тавар қанті — одам молни тортиб олди **أَلْ آنِي تَبْدِي** ал аңи тәпті — у уни тепди. Бу феълларга **ش**-ш құшилиб, иш икки ва бир неча кишилар орасыда, улар иштироки билан бажарылғанни билдиради. Масалан:

بِرْ لَا تَبْقِي قَبْشَدِي ол мәнің бірлә топтқ қапушді. — у

мен билан түпиқни тортиб олишда шерик бўлди
мен **آل منك بُرلا تَبْشِدِي** ол мәнің бірлә тәпүшді — у
мен билан тепишиди каби. Сўнг бу феълдан тўрт
хил вариант майдонга келади. Биринчи, ишда ёр-
дамни билдиради, чунончи, **آل منك نون تَكْشِدِي** ол
мәнә тон тікішді — у менга тўн тикишда ёрдам
берди ва яна **آل منك بَتْكَ بَتْشِدِي** ол мәнә бітік бі-
тишді — у менга хат ёзишда ёрдам қилди. Иккин-
чи, ишда қай бирининг кучлилиги, тўғрилиги,
билимдонлиги ҳақида баҳсласиши мазмуниниifo-
далайди. Чунончи, **آل منك بُرلا جَلْشِدِي** ол мәнің
бірлә чалішді — у мен билан куч синашиб кура-
шишиди. **آل منك بُرلا يَا قُرْشَتِي** ол мәнің бірлә ja қу-
рушті — усталикни, қувватни синаб кўриш учун у
мен билан ёй қуриши демакдир. „Ёрдам“ мазмуни
билан „баҳсласиши“ мазмуни орасидаги фарқ
шундай: феълга **منك بُرلا** мәнә сўзи қўшилса, ёрдамни
билдиради. Феълга **منك بُرلا** „мәнің бірлә“ ибо-
раси қўшилса, баҳсласиши билдиради. Учинчи,
бу феъллардаги **ش - ش** ҳарфи **ل - ل** билан бир-
ликда исмга қўшилиб, отиш, гаров, қиморда ўр-
тага қўйилган нарса номини билдиради. **أَيْنَادِم أَتْلَشُو**
ојнадім атлашу — отдан қимор, гаров ўйнадим,
ўртага от тикиб (қўйиб), қимор, гаров ўйнадим

демакдир. **اینادم ئىتلەشۈر** оjnадїм алтунлашу — ол-
тىндan гаров қўйиб қимор ўйнадим. Бу баҳс-
лашишнинг бир хилидир.

Тұртнинчи, бу мазмұнлардан әмас, балки феъл маңында келади. **نانكىن كەمشدى** кәмәшді нә-
ңні¹⁰⁰ — нарсани айириб ташлади. Нарсани чиқа-
риб ташлади. Яна: **آل آنک بىرلا كەرشدى** ол аңің
бىрлә кәрішді — у у билан талашди, тортишди. Бу
коиданы билиб ол.

تَرْقَى тарікті — торайди. **بَيْرَ تَرْقَى** жәр тарікті* — жой танг бұлди. Бошқаси ҳам шундай. **تَرْقَارٌ تَرْقَمَاق**) таріқар, таріқмақ).

تارقىار، تارقىماق. قان تۇرۇكتى—қون تۇرۇكتى—йىغىلدى. يىغىلدى. Ярада йиринг ва фасод тۇپلанишига ҳام
бу сۆز қўлланади. **تەرقاپ، تەرقاپ.** تۇرۇقاپ، تۇرۇقاپ.

¹⁰⁰ Бу ерда Басим Аталай изоҳ берган. Унинг фикрича, бу гапдаги **نانқин** нэндиң сўзи қўллэзмада ҳам, босма нусхада ҳам **نانқин** шаклида бўлиши хато бўлиб, ишони тарзида бўлиши керак. Аммо бу фикрни қувватлайдиган пухта бир далил қўрсатилмаган (қ. „Девону луготит турк“ таржимаси, II том, 116-бет).

* Бу сүз Навоий асарларыда ҳам шу маңында одам ва қушларга нисбатан яъни күнгил торайишига, сиқилишига құлланған.

Үлтурууб әл базмдин ул шүх чиқмоқ не эди,
Сархуш ўлмай аҳли мажлисдин *ториқмоқ* не эди.
Мен қүшидурмен чамандин чиқмоғон,
Дашту водии сайдидин *ториқмоғон*.

тіjу¹⁰¹ соруқті — йўқолган нарса сўроғлашдан ке-
йин топилди. سُرْقَار. سُرْقَمَاق (соруқар, соруқмақ).

قرقىٰ қарікті — қамашди, чарчади. آرْ كُوزى قَرْقَتِي әр
козі қарікті¹⁰² — одам кўзи қордан қамашди.
قرقَار. قَرْقَمَاق (қаріқар, қаріқмақ). Бу сўз „қар“
„қор“ сўзидан олинган бўлса, قَارْقَتِي қарікті бўлиб,
манқус¹⁰³ бобига кирган бўларди. قَرْقَ қарақ“ қа-
рачиқ сўзидан олинган бўлса, унда саҳиҳ¹⁰⁴ боби-
га киради. قَرْقَار. قَرْقَمَاق (қаріқар, қаріқмақ).

بَسْقَتِي بасіқті: كَشِي يَغْنِي قَا بَسْقَتِي кіші яғіқа басіқті —
душман халққа кечаси босқинчилек қилди¹⁰⁵. بَسْقَار (басіқар, басіқмақ). Бу сўз асли икки с
билан بَسْقَتِي бассіқті тарзидадир.

¹⁰¹ Басим Аталай қўлъозма ва босма нусхалардаги تیوں сўзи янгиш эка-
нини кўрсатиб, тўғриси يُنْك „jítýk“ дир деб изоҳ берган (қ. „Девону луго-
тил турк“ таржимаси, II том, 115-бет). Бу мулоҳаза ҳақиқатга анча яқиндир.

¹⁰² Ҳозирги тилда کўзим қариқти тарзила шу маънода қўлланади. Яъни
кута берид кўзим чарчади демакдир.

¹⁰³ Феълиинг охирги учинчи ҳарфи, ҳарфи иллат (ۋ، ئ، ئى) ҳарфларидан
бўлган феъл.

¹⁰⁴ Феъл таркибидаги ҳарфларнинг бирор ҳарфи, ҳарфи иллат (ۋ، ئ، ئى)
бўлмаган ёки такрорланган ҳарфи бўлмаган феъл саҳиҳ дейилади.

¹⁰⁵ Бу гап маъносида босма нусхада бир ноаниқлик белгиси бор. Ҳақиқат-
да бу гапда жўналиш келишиги қўшимчаси يَنِي jaғi душман сўзига қўшил-
гандир. Шунга кўра, одамлар душманга кеч билан босқинчилек қилишида
тарзida изоҳлаш керак эди. Ҳолбуки, арабча таржима بیست العد و علی القوم تار-
زida, бунинг аксидир. Биз арабчага мувофиқ изоҳладик.

بَسْقَتِي پусуқті — писди, яширинди, ўзини панага олди.
آرْ بَسْقَتِي әр пусуқті — одам писди, ўзини панага
олди. بَسْقَار. بَسْقَمَاق (пусуқар, пусуқмақ).

تَسْقَتِي بُواْتْ مَنْكَا تَسْقَتِي بُواْتْ منکا تَسْقَتِي
tosuqtı — фойда қилди. بُواْتْ byt (дори) менга фойда берди.
tosuqar. تَسْقَمَاق (tosuqar, tosuqmaq).

أَرْ أَفْدَنْ تَشْقَتِي تاشшىقىٰ تاشىقتى
әр әвдән ташшىقتі¹⁰⁶ — одам уйдан ташқари чиқди.
Бу сўз яғмо, тухси, ябоқу, қипчоқ ва баъзи туркман
уруглари тилидадир. Кўпчилик турклар „جَقْتِي“ чиқ-
ди“ дейдилар. تَشْقَار. تَشْقَمَاق (ashshiqat, tashshiqat¹⁰⁷, ta-
shiqar, tashshiqmaq).

تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ تاتтىقىٰ تاتтىقىٰ
tatqiqti — турк таттىقى — турк тотлашди,
форсийга айланиб кетди, форс қилиқли бўлди.

قَلْجَ تَتْقِيٰ قَلْجَ تَتْقِيٰ قَلْجَ تَتْقِيٰ
қўліч тутуқті¹⁰⁸ — қилич занглауди, уни занг босди.
تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ
тутуқар. تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ تَتْقِيٰ
тутуқар, тутуқмақ).

كَشِي مَنْكَ بِرْلا تَلَقْدِي تَلَقْدِي
talikti — тиллашди, сўзлашди.
كَشِي مَنْكَ بِرْلا تَلَقْدِي تَلَقْدِي
кіші мёнің бірла таліқді — киши мен билан

¹⁰⁶ Бу сўзниг баш ҳарфини та ёки ти ўқиш мумкинлигига ишора қилув-
чи белги бор.

¹⁰⁷ Бу ерда одатдагидан ортиқча сўз берилган.

¹⁰⁸ Бу сўзниг арабчаси: عَلَالطَّيْعَ عَلَى السَّيْفِ تарзida берилган, Асли غل
бўлиши керак эди (қ. „Девону луготит турк“, II том, 93-бет).

сўзлашди, мендан маълумот сўради. اَرْ اِيْسِرْ تَلَقْتِي¹⁰⁹
шр ёсіз талікті — унинг ёмонлиги тилларга тушди,
ёмонлиги одамлар ғашига сабаб бўлди. Биринчиси
ўғузлар сўзидир. Турклар бу сўзни билмайдилар.
تَلَقْارْ تَلَقْمَاقْ (talqar, talqamak).

تَغْقَتِي¹¹⁰ тағікті — тоғлашди. آجْكُو تَغْقَتِي¹¹¹ әчкү тағікті
әчки ёввойи бўлиб, тоғ әчкиларига қўшилиб кетди.
Бошқаси ҳам шундай. تَغْقَارْ تَغْقَمَاقْ (taqar, taqamak)
тағіқмақ).

جَهْقَتِي¹¹² چawīkti — овозаси чиқди, машҳур бўлди, шухрат топди. اَرْ جَهْقَتِي¹¹³ шр چawīkti — одам донғи¹⁰⁹
(овозаси, шуҳрати) чиқди, киши ном чиқарди.
جَهْقَارْ جَهْقَمَاقْ (jehqar, jehqamak).

جَنْتِتِي¹¹⁴ чīnīkti — чин бўлди, аниқланди, чинга чиқди.
سُوزْ جَنْتِتِي¹¹⁵ сўз чīnīkti — сўз ва хабар чин бўлди,
чинга чиқди. جَنْقَارْ جَنْقَمَاقْ (jentkar, jentqamak).

كَرْكَتِي¹¹⁶ kirkuti — кир бўлди, кир босди, кирланди. تُونْ
کَرْكَتِي¹¹⁷ тон kirkuti — тўн кирланди, кир бўлди. Бошқаси ҳам шундай. كَرْكَارْ كَرْكَمَاكْ (kirkar, kirkamak).
کَرْكَمَاكْ (kirkamak)

¹⁰⁹ Бизда ҳозир: ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас, деган мақолдаги чанги сўзининг асли ана шу جَتْ чaw сўзидандир. * تَلَقْارْ، تَلَقْمَاقْ (talqar, talqamak) сўзларининг бош ҳарфига ҳам фатҳа, ҳам касра белгилари қўйилган.

بُو اِيشْ آنَكَارْ سِيزْكِتِمْ¹¹⁰ سِيزْكِتِمْ сэзіктім: بُو اِيشْ آنَكَارْ سِيزْكِتِمْ¹¹¹
сэзіктім — бу ишни ундан сездим. سِيزْكِمَاكْ (sezikmat). سِيزْكِمَاكْ (sezikmat)
сэзікәрмён, сэзікмак).

بِلْ كُزْكَتِي¹¹² کүзүкті — куз бўлди, куз бошланди. جَلْكَتِي¹¹³ җil kuzukti — вақт¹¹¹, мавсум куз бўлди, куз вақти бўлди. كُزْكَارْ كُزْكَمَاكْ (kuzkar, kuzkamak).

بُلْكَتِي¹¹⁴ бɒlykti — бўлинди. قُوْيْ بُلْكَتِي¹¹⁵ қој болўкти — қўй тўдаларга бўлинди, тўда-тўда бўлди, بُلْكَارْ بُلْكَمَاكْ (bulkar, bulkamak). Ҳар қандай ҳайвон тўдаларга бўлиниб туришига ҳам бу сўз қўлланади.

جُلْكَتِي¹¹⁶ چүлүкті: اَرْ اِيشِي جُلْكَتِي¹¹⁷ шр ёші чўлўкти — одам қиёфаси бузилди, чалкаш бўлди. جُلْكَارْ جُلْكَمَاكْ (julkar, julkamak).

¹¹⁰ Ангар „Девону луготит турк“да жўналиш келишиги маъносида изоҳланган (қ. „Девону луготит турк“, I том, 86-бет). Бу ўринда чиқиши келишиги функциясида қўлланган. Шунингдек, бу гапда -иғ қўшимчаси тушум келишиги функциясида қўлланган. Бу қўшимча, баъзан, жўналиш функциясида ҳам қўлланади. Демак, у даврда жўналиш келишигига аниқ қатъият бўлмаган.

¹¹¹ Йил (bel) сўзи девонда икки маънода келади: 1) ўн икки ойлик мудлат (қ. „Девону луготит турк“, III том, 3-бет); 2) вақт, фасл, мавсум маъносида ҳам келади (қ. „Девону луготит турк“, II том, 94-бет), йил сўзининг бундай икки маънода қўлланиши стилистик асосда келиб чиқсан. Демак, бу лексик хусусият у давр тилидаёт юзага келган.

Шеърда шундай келган:

أَرِيْ يَمَا جَكْتِيْ
يَشِيْ تَقِيْ جَلْكْتِيْ
سُوزْنْ آنْكْ كِيمْ تُتَارْ

Тінің жәмәү үчүкті
Әрі атің ічікті
Іші¹¹² тақі чүлүкті
Сөзін анің кім тутар.

Бир асирни таърифлаб айтади: у киши асир қилингач, нафаси үчди, одамларини, отларини бизга топширди. Қиёфаси бузилди. Энди бу воқеадан сұнг унинг сўзига (ялинишига) ким қулоқ тутади.

Бу феъллардаги **ق**-**ك** ҳарфлари иккиси хил функциядадир. Бири, иш енгилган нарса устига тушганини билдиради. Чунончи, **بَسْقَتِيْ أَرْ** басқіті әр — одам босилди, душман томонидан босилди демакдир. Асли **بَسْدِيْ** басдідір. **تُونْ كَرْكَتِيْ** тон кіркіті — кир түнга ғалаба қылди, яъни түнни кир босди демакдир. Иккинчиси, бу маънени алматайди, балки ўз маъносида келади: чунончи,

¹¹² Басим Аталай бу ердаги **يَشِيْ** іші сўзи **يَنْ** жін бўлиши керак, деб изоҳ берган (қ. „Девону луготит турк“, II том, 118-бет). Бизнингча, бундай даргумон тахминдан ўз **يَشِيْ** іші шакли тўғрироқдир.

أَرْ بَلْقَتِيْ әр өр баліқті — одам яраланди каби. (بلقار).

بَلْقَمَاقْ баліқар, баліқмақ).

جَلْكَتِيْ أَرْ чүлүкті әр — кишининг қиёфаси бузилди.

بَتْلَدِيْ бітілді — ёзилди. **بَتْلَدِيْ** бітілді — китоб ёзилди. (بتلور. بتلماك).

تَبْلَدِيْ يَبِرْ тәпілді жәр — ер тепилди. Бошқаси ҳам шундай. (تبلور. تبلماک).

تَبْلَدِيْ ту булді — очилди. **أَوْتْ تَبْلَدِيْ** от тубулді — тепник тешилди, очилди.

تَبْلَدِيْ ту булді — счди. **أَرْ تُونِنْ تَبْلَدِيْ** әр тонн тубулді — у киши түнини ечди (үғузча). (تبلور. تبلماق).

تَبْلَدِيْ тапулді — топилди. **تَبْلَدِيْ نَانْكَ** тапулді нәд — йўқолган, яширилган нарса топилди. (تبلور. تبلماق).

جَبَلَدِيْ чапілді — чапилди, сувалди. **أَنْكَ أَقِيْ جَبَلَدِيْ** аңк ақи жапілді — аңид әві чапілді — унинг уйи суюқ лой билан чапилди, сувалди. (جبالر. جبلماق).

سَبِلْدِي сабілді — ўтказилди. **يَبِ يَكْنَا كَا سَبِلْدِي** jip jlgñägä сабілді — ип нинага ўтказилди.

سَبِلْدِي сабілді — эргашди. **أَعْلُ أَنَاسِنَا سَبِلْدِي** огул атасыңа сабілді — ўғил бир ерга боришда отасыга эргашди. (**سَبِلْمَاقْ** сабілур, сабілмақ).

قَبِلْدِي қапілді¹¹³ — қамалди. **أَرْ أَفْدَا قَبِلْدِي** әр әфдада қапілді — эр уйда қамалди.

قَبِلْدِي қапілді — ўғирланди. **أَنْكُتْ تُونِي قَبِلْدِي** анің тоні қапілді — унинг тўни тортиб олинди, шилиб олинди, ўғирланди. (**قَبْلُورْ. قَبْلِمَاقْ** қапілур, қапілмақ).

كَبِلْدِي көпүлді — қавиилди. **أَنْكُتْ تُونِي كَبِلْدِي** анің тоні көпүлді — унинг тўни қавиилиди¹¹⁴. (**كَبْلُورْ. كَبْلِمَاقْ**) копуylур, копуlмақ).

تَنْلِدِي тутулді — тутилди. **كَيْجُكْ تَنْلِدِي** кеjік тутулді — кийик тутилди, Бошқаси ҳам шундай. (**تَنْلِمَاقْ**) тутулур, тутулмақ).

¹¹³ Бу сўз „Девон“да **قَبِلْدِي** қабілді тарзида берилган. Ҳамма лугатларда **қабалмоқ** ва **қамалмақ** тарздагина берилиб, қабілді формасини ҳеч ерда учратмадик. Навоийда ҳам **қабамақ** тарзида қўлланган. Шоҳ Хисрав Ширинни хотинликка сўратиб юборган элчиси рад жавоби келтиргач, Хисрав газабланиб, аскар тўплаб, ҳужум бошлиш ҳақида шундай дейди:

Қабаб қўрғонни допқир-допқир ул ҳайл,
Тушарга қилдилар тушлуқ туши майл.

¹¹⁴ Басим Аталай бу сўз ёзма нусхада **كَبْلِمَاقْ** эмас **كَبِلْمَاقْ** шаклида бўлиши зарурлигини кўрсатади (қ. „Девон“, Б. Аталай, II том, 120-бет).

تَتْلِدِي татілді — тотилди, оз-оз ейилди. **آشْ تَتْلِدِي** аш татілді — таом тотилди. Бошқаси ҳам шундай. (**تَتْلُورْ. تَتْلِمَاقْ**).

تَتْلِدِي тїтілді — титилди. **آتْ بِشْ تَتْلِدِي** әт пїшиб тїтілді — гўшт қайнаб ҳил-ҳил бўлиб пиши, титилди. Кийим эскириб, юлиниб кетса ҳам, шу сўз қўлланади. (**تَتْلُورْ. تَتْلِمَاقْ**).

تَيْتِلِدِي тәjітілді¹¹⁵ — тетикланди, ҳушига келди, ҳушёрланди. **أَغْلَانْ تَيْتِلِدِي** оғлан тәjітілді — бола тетикланди, ҳушёрланди. (**تَيْتُلُورْ. تَيْتِلِمَاقْ**) тәjіtіllүр, тәjіtіlмак).

سَتْلِدِي сатілді — сотилди. **تَشارْ سَتْلِدِي** tawar сатілді — товар (мол) сотилди. (**سَتْلُورْ. سَتْلِمَاقْ**) сатілур, сатілмақ).

قَتْلِدِي қатілді — аралашди. **أَرْبَا أَكْرُ بِرْ لَا قَتْلِدِي** арпа бўқур бирла қатілді¹¹⁶ — арпа тариқ билан аралашиб

¹¹⁵ „Девон“нинг I том, 97-бетида тїtіlсін тарзида берилган сўз ҳам шу ўзакдандир. Бу ерда тїjіtілді талаффузи аниқ кўрсатилган. Лекин ҳар икки ерда ҳам ҳушёр бўлиш маъносидадир. Шунга кўра шакл ҳам бир бўлиши керак эди.

¹¹⁶ *Аралашмоқ* сўзи ҳозирги жонли ўзбек тилида ҳам асосан шу сўз билан ифодаланади. Фақат айрим шеваларда бу маъноларда *қотишмоқ* сўзи ҳам қўлланади. Навоийда бу сўз *ўқталмоқ* маъносида ҳам келган:

Жамоатики жунун маънини манга қиласиз,
Тош отибон не учун телбаларга қотиласиз.
(„Бадойиул васат“)

кетди. Бир-бирига аралашиб кетган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. قتلر. قتلماқ (катилур, катилмақ).

أَرْ أَرْ أَغْتُ قَاتِلْدِي
قاتلدي — қатилди, жимо қилди. آر ۰ أَرْ قَاتِلْدِي
әр урағутқа қатилди — әркак хотинга қүшилди, у билан жимо қилди. قاتِلْر. قاتِلْمَاك (катилур, катилмақ).

أَرْ قَاتِلْدِي
қуталді — қутли бўлди, баҳтли бўлди. آر ۰ قَاتِلْدِي
қуталді әр — одам қутли, баҳтли бўлди. Асли қут алді — баҳт тонди иборасидан олингандир. قاتِلْر. قاتِلْمَاك (каталур, каталмақ).

أَرْ قَاتِلْدِي
қутулді — қутулди. آر ۰ أَمْكَنْ قَاتِلْدِي
тін қутулді — одам қийинчиликдан қутулди. قاتِلْر. قاتِلْمَاك қутулур, қутулмақ.

أَرْ أَغْتُ قَاتِلْدِي
қутулді — қутулди, бўшалди, қутулди
урағут қутулді — хотин туғди ватуғиш қийинчилигидан қутулди. Бу сўз ҳақида икки хил фикр юритиш мумкин: бу сўз قاتِلْدِي куртулді сўзидан бўлиб, бир ҳарф туширилган ёки бу қут болді (қийинчиликдан қутулиш билан) баҳт тонди, баҳтли бўлди иборасидан олингандир.

بَجْلَدِي
бічілді — кесилди يَاجَ بَجْلَدِي
jīgāch bīchīldī —

ёғоч кесилди. Бошқаси ҳам шундай. بَجْلُور: بَجْلَمَاق (бічілмақ).

سَجْلَدِي
саҷілді — сочилиди. جَارْمَاق سَجْلَدِي
танга сочилиди. Бошқаси ҳам шундай. سَجْلُور (бічілмақ).

سَجْلَدِي
сучулді — ечди. آر ۰ تُونْ سَجْلَدِي
чуладі — одам тўнини ечди, қўй терисининг шилинишига ҳам шу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

يَغْرِيْب سَجْلَدِي
トルك ججاڭ سَجْلَدِي
جنْدَان يَبَار يُغْرِشُور
جنْدَان يَبَار يُغْرِشُور
Jaғmур jaғub сачілді
Tüplük чәчәк сучулді
Jinjy* қапі ачілді
Чіндан jіpar јұрушур.

Ёмғир ёғиб сочилиди, ҳар хил гуллар очилди. Инжу қопи очилди, ҳақиқатан ҳам ипор ҳидлари бурқирайди.

[Баҳорни таърифлаб ёзади: ёмғир томчилари сочилиди, ерлардан гуллар униб чиқди. Дур ва маржон қутичалари, яъни оппоқ дараҳт гуллари очилди. Худди мушк ва ипорлар бир-бирига қўшилиб, ҳид сочаётгандай бўлди].

* Маҳмуд Кошғарий инжу тарзида талаффуз қилиш шарқий группа диалектларига хос хусусият бўлса, ғарбий группа диалектлари жинжу тарзида талаффуз қилиб ғарб қилишларини, яъни шарқий диалектлар „й“ ловчи, ғарбий диалектлар „ж“ ловчи деб уқтирган.

серлди сөрілді — әр серлді маст киши чай-
қалди, гандираклади ва йиқилаёзди. Ҳар нарсанинг
қийшайиб йиқилаёзишига ҳам бу сўз қўлланади.
(серлмак).

Бұк Аңқар Ағильди^о Сұрледи^о арілді сарілді — ғазаб қилди. Ағильди^о Сұрледи^о* бәр ақар арілді-сарілді — амир унга ғазаб қилди. Бошқаси ҳам шундай. Сұрледи^о Сұрламақ^о) сарілур, сарілмақ).

Ат сурлди сүрүлді — сурди. Бошини бурмай чопти. Ат сурлди сүрүлді — от сурди. Ат сурлди әр сүрүлді — одам сурилди, ҳайдалди, узоқлатилди. Бошқа нарсага ҳам бу сөз құлланади.

„**سەرلدى**“ сүрүлді — эзіб янчилди. **منجى سەرلدى** мунјук сүрүлді — мунчақ әзіб янчилди, майдаланди. Нарсанинг ўз-ўзидан майдаланишига ҳам бу сүз құлланади. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз ҳолда құлланади. **(سەرلماڭ)** сүрүлір, сүрүлмәк).

Сарілді — үралди. Ішкен یғажқа сарілді жішіп
іғачқа сарілді — арқон дарахтгá үралди. Бошқа нар-

¹¹⁷ Арабча иборага кўра, одам гандираклади тарзида эмас, маст гандираклади тарзида бериш тўғри бўлар эди, („Девон“, II том, 98-бет).

*Арілді-сарілді ұар иккиси бирлікда *ғазабланмоқ* мазмұнида құлланувчи идеоматик таъбирdir.

са ўралишига ҳам سَرْلُدِي сарілді дейилади. سَرْلُرُ.). سَرْلُمَاқ سَرْلُمَاқ сарілур, сарілмақ).

— йаг ۰ الککا سرلدى ۰ jaғ ۰ ўлуккә سرلدى ۰ سیرلдї ۰ سیرلдї — суртىلدى. Бир-бирига суртилган, ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Ун ва бошқаларнинг наматга суртилиши каби¹¹⁸ سرلُر. سرلماқ) ۰ سرلماқ). — — —

— сәшілді — ечилди. **Тұқон** **Сұшледі** түгүн сәшілді —
түгүн үз-үзидан счилиб кетди. Бирор томонидан
счился ҳам шу сүз құлланади. Демек, бу феъл
үтимли ҳам үтимсизdir. **Сұшлама** (к) сәшілді —
сәшілмәк).

بىشىغ تارىغ سىشلىدى бىشىغ тарىغ سىشلىدى — күпчили, шиши. Сүв билан қайнатылган буғдой шиши — күпчили, ҳатто қайнатилиб турган қозонга сиғмайдыган бүлди. Бүлаклари шишиб ўз жойига сиғмай қолган ҳар нарсага ҳам шу сүз қўлланади. **سىشلماق** (Сышламақ). Сышламақ (Сышламақ) сиғулур, сиғулмақ.

¹¹⁸ Басим Аталай бу бўлумга доир изоҳ берган. Унинг фикрича, арабча оғози ^و بالله^و деган сўз ўрнида ^أب^لل^ه бўлиши керак (II том, 124-бет). Бизнингча, ўзи тўғри. Басим Аталай изоҳига кўра, ун ва бошқаларнинг кўлга суртилиши каби, деган маъно англашилади. Аммо бу ғайри табиийдир.

سَغْلَدِي سَغْلَدِي — соғилди. سُوت سَغْلَدِي سُوت сағілді — сут соғилди. سَغْلُور سَغْلَمَاق (сағілур, сағілмақ).

سَغْلَدِي سَغْلَدِي — сингди. سُوف سَغْلَدِي سُوف суw суғулді — сув ерга сингди, тортилди, озайди. Шунингдек, сигир ва қўйларнинг сути тортилса, озайса ҳам бу сўз қўлланади. سَغْلُور سَغْلَمَاق (суғулур, суғулмақ).

سَغْلَدِي سَغْلَدِي — оғди, ботти. كُون سَغْلَدِي کүн сағілді — кун оғди, кун ботди.

سَغْلَدِي سَغْلَدِي — севилди, мойил бўлди. كُنکُلوم آنکار سَغْلَدِي کоғlум аңар сағулді — дилим унга мойил бўлди. Ўз ўрнидан оққан, қийшайган ҳар бир нарсага ҳам سَغْلَدِي سَغْلَمَاق (сағулді) дейилади. سَغْلُور سَغْلَمَاق (сағулур, сағулмақ).

سَغْلَدِي سَغْلَدِي — суғарилди. تَرَغ سَغْلَدِي تаріf суwałdі — экин суғарилди. Ҳар нарсага сув сепилса ҳам бу сўз қўлланади. سَغْلُور سَغْلَمَاق (суғулур, суғулмақ).

سَغْلَدِي سَغْلَدِي — майдаланди¹¹⁹. توْز سَغْلَدِي توْз соқулді — туз майдаланди. سَغْلُور سَغْلَمَاق (соқулур, соқулмақ).

سَغْلَدِي سَغْلَدِي — сувалди. اَف سَغْلَدِي ۳w сувалді — уй сувалди سَغْلُور سَغْلَمَاق (сувалур, сувалмақ). Бошқаси ҳам шундай.

¹¹⁹ II-төм, 85-бетда шу маънода *туйилмоқ* сўзи берилган. Демак, булар синоним сўзлардир. Бу сўз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик (∴) белгиси бор (к. II том, 99-бет).

سَقْلَدِي سَقْلَدِي: تَقَار اَفْكَا سَقْلَدِي тawar ۴wga суқулді — мол уйга суқулді¹²⁰

سَقْلَدِي سَقْلَدِي — сиқилди. اَزْم سَقْلَدِي ۴uzum сїқїлді — узум сиқилди. Сиқилган ёки қисилган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланади. سَقْلُور سَقْلَمَاق (суқулур, сиқїлмақ).

سَكْلَدِي سَكْلَدِي — сўқилди. تُون سَكْلَدِي ton сокўлді — тўн ва бошқаларнинг чоклари сўқилди. Бинонинг йиқилиши, бузилишига ҳам бу сўз қўлланади. سَكْلُور سَكْلَمَاك (сокўлур, сокўлмак).

سَكْلَدِي سَكْلَدِي — қовурди, қовуриб ниширди. اَر اَت اَر اَت سَكْلَدِي ۴er ۴et сўқўлді — киши гўшт ва бошқа нарсани қовурди. سَكْلُور سَكْلَمَاك (сўқўлур, сўқўлмак).

سَكْلَدِي سَكْلَدِي — сиқилди. اَراغْت سَكْلَدِي اَراغْت سَكْلَدِي — урагут сїқїлді — хотин жимо қилинди سَكْلُور سَكْلَمَاك (сокўлур, сокўлмак).

¹²⁰ Бу парча (бу гап), босма нусхада тушиб қолган. Бу ҳақда Басим Аталай изоҳ берган, ёзма нусхага мувофиқ тўлдиргани ҳақида уқтирган. Биз ҳам шунга асосан бу жумлани ортиридик.

¹²¹ Басим Аталай бу парчадаги әр сўзини ортиқча деб изоҳ берган (к. II том, 127-бет). Дарҳақиқат, бу гапда бир мужмаллик бор. Бизнингча, арабча текстга кўра, бу ерда аниқлик феъл ўрнига мажхул феъл қўлланилгани учун хатога йўл қўйилган, деб изоҳлаш тўғрироқ бўлади.

سِنَلْدِي сіналді — синалди. **ايش سِنَلْدِي** іш сіналді — иш тажриба қилинди. **سِنَلْمَاق** сіналур, сіналмақ).

تَذَلْدِي тізілді — ийилди. **اَر ايش تَذَلْدِي** әр іштан тізілді — одам ишдан тиийлди, қайтарилди. Бирор ишдан тиийилса ҳам, яғни, тииди маъносіда ҳам шу сүз құлланади. Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз функцияда құлланади. **تَذَلْمَاق** (تَذَلْلُر). тізілур, тізілмақ).

تَرَلْدِي тарілді — экилди. **تَرَغْ تَرَلْدِي** таріғ тарілді — экин экилди, сочили. Бошқа экинлар экилса ҳам, **تَرَلْدِي** тарілді дейилади. **تَرَلْمَاق** (تَرَلْلُر). тарілур, тарілмақ).

تَرَلْدِي тарілді — тарқалди, айрилди. **تَرَلْدِي نانْكُ** тарілді нәңд — нарса айрилди.

تَرَلْدِي таралді — таралди. **سَج تَرَلْدِي** сач таралді — соч таралди **تَرَلْلُر**. таралур, таралмақ).

تَرَلْدِي турулді — **اَر ايش تَرَلْدِي** әр іштін турулді — киши ишдан малолланди, иш жонига тегди. Овқатта түйіб оғирлашишга, у, күнглига теса ҳам бу сүз құлланади. **تَرَلْمَاق** (تَرَلْلُر). турулур, турулмақ).

تَرَلْدِي тірілді — тирилди. **اَلْك تَرَلْدِي** өлүк тірілді — үлкінтирилди. **تَرَلْمَاق** (تَرَلْلُر). тірілур, тірілмақ).

تَرَلْدِي тәрілді — йиғилди. **بَذُونْ تَرَلْدِي** бұзун тәрілді — одамлар (халқ) терили. **يَرْمَاق تَرَلْدِي** яр-мақ тәрілді — тангалар йиғилди, түпленди. Бошқа нарса түпланишига ҳам бу сүз құлланади. **تَرَلْلُر**. **تَرَلْمَاك** (تَرَلْلُر). тәрілүр, тәрілмәк).

تَرَلْدِي بىتك تَرَلْدِي бітік түрүлді — тугилди; тахланди. **تَرَلْمَاك** (تَرَلْلُر). түрүлді — китоб йиғилди, хат үралди. Китобдан бошқа нарсага ҳам бу сүз құлланади. **تَرَلْلُر**. **تَرَلْمَاك** (تَرَلْلُر). түрүлүр, түрүлмәк).

تَرَلْدِي يير تَرَلْدِي түзүлді — түғриланди, текисланди. **تَرَلْمَاك** (تَرَلْلُر). **تَرَلْلُر**. **تَرَلْمَاك** (تَرَلْلُر). түзүлүр, түзүлмәк).

تَرَلْدِي تَرَلْمَاك (تَرَلْلُر). **تَرَلْمَاك** (تَرَلْلُر). түзүлді — тузилди. **ايش تَرَلْدِي** іш түзүлді — иш тузилди, иш ўрнига тушди. **تَرَلْلُر**. **تَرَلْمَاك** (تَرَلْلُر). түзүлүр, түзүлмәк).

تَرَلْدِي ينجو تَرَلْدِي тізілді — тизи-ди, тизиб терили. Нарса **جِنْجِي** тізілді — марварид ва шеър тизилди. Нарса ўз-ўзидан тизилишга ҳам бу сүз құлланади. Бу феъл ўтимли ҳам ўтимсиз функцияда ҳам келади. **تَرَلْلُر**. **تَرَلْمَاك** (تَرَلْلُر). тізілүр, тізілмәк).

تَسَلْدِي بو اُت انكار تَسَلْدِي бу тусулді — фойда қилди. от анар тусулді — бу дори (үт) унга фойда қилди (ёқди). Бирор нарсага фойда қилған ҳар бир нар-

сага ҳам бу сўз қўлланади. Бунинг асли **تُسُو بُلْدِي**
tusu bol'didi — тусулур, тусулмақ).
شَلْدِي тәшилди — тәшилди. **قَابْ تَشْلِدِي** қап тәшилди —
 қоп тәшилди. Шеърда шундай келган:

قَابْيَ قَمْعَ تَشْلِدِي	قَانِي آقْ يَمْلَدِي
تَغْمِشْ كُنِي أُشْ بَتَارْ	الْكُوكْ بِلا قُشْلَدِي

Қані ақіб жумуді
 Қабі қамуғ тәшилди
 Өлүк билә қошулді
 Тұғміш күні уш батар

Үлган (нарса) ҳақида ёзади: Худди меш ёрилиб, ичи тұла суюқ нарса тұлыб оққандай, унинг қони тұлыб-тошиб оқди. Ҳозир үлікка яқинлашды. Унинг туққан қуёши, яъни баҳту давлати, ҳаёти әнди ботаётір. **تَشْلِدِي** тәшилур, тәшилмақ).

شَلْدِي тәшилди — тәшилди — тәшилди — ўрин солинди¹²².

شَلْدِي тәшилди — тишилди, қайралди. **أَرْغَافْ تَشْلِدِي** орғақ тәшилди — ўроқ қайралди. **تَكْرِمانْ تَشْلِدِي** тә-

гірмән тішәлді тегирмон тишилди, яъни тегирмоннинг тиши ўткір қилинди. Аппа ва бошқа нарсаларнинг тиши ўткірланишига ҳам бу сўз қўлланади. **تَشْلِرْ تَشْلِمَاقْ** тәшилур, тәшилмақ).

تَغْلِدِي тағілді — дами қайтди. **أَقْ بَشَقِي تَشْقا تَكْبْ تَغْلِدِي** оқ башақі ташқа тәгіб тағілді — ўқнинг бошоги — тиғи тошга тегиб тұмтоқланиб, ўтmas бўлди, дами қайтди. Ҳар бир тиғлик нарсаның тошга ёки қаттиқ бир нарсага тегиб ўтмасланишига ҳам бу сўз қўлланади. **تَغْلِرْ تَغْلِمَاقْ** тәғлілур, тағілмақ).

تَقْلِدِي тақілді — жойланди. **أَتْ شِيشْقا تَقْلِدِي** тақілді — гүшт сихга тиқилди. Бошқаси ҳам шундай. **تَقْلِرْ تَقْلِمَاقْ** тақілур, тақілмақ).

تَقْلِدِي тоқулді — урилди, түқилди. **أَرْ تَقْلِدِي** эр тоқулді — эр урилди. **بُوز تَقْلِدِي** бўз тоқулді — бўз түқилди. Бошқаси ҳам шундай. **تَقْلِرْ تَقْلِمَاقْ** тоқілур, тоқілмақ).

تَقْلِدِي тоқулді — занг босди. **قَلْجِ تَقْلِدِي** қіліп тоқулді — қилични занг босди, зангласти. Пичоқ зангланишига ҳам бу сўз қўлланади. **أَرْ تَقْلِدِي** эр тоқулді — ибораси ўғузчадир. **تَقْلِرْ تَقْلِمَاقْ** тоқілур, тоқілмақ).

¹²² Бу феълнинг келаси замон ва масдар формаси китобда берилмаган. Басим Аталай шу шаклни ортирган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 128-бет).

تقلدی تىڭىلدى — тиқилди, тиқин қилиб тиқилди. **گندىكىنلىقى** اون تقلدی کەندۈككە¹²³ ун تىڭىلدى — хумга ун ти-
киб солинди. **آفكا كشى تقلدی** ۶wrä кىشى تىڭىلدى —
уйга одам тиқилди. Бирор нарса күп бۇليب
жой тانг бўлишига ҳам бу сўз қўлланади
(تقلماق تقلماق).

تۇكىلىدى تۆكۈلدى — سۇۋ تۇكىلىدى سۇۋ تۆكۈلدى —
تۇكىلىدى تۆكۈلدى. عىن، بۇغىدۇي كەبى تۇكىلىشى مۇمكىن
بۇلغان نارسالارنىڭ يىدىشдан تۇشىب تۇكىلىب
خولىشىغا خام بۇ سۈز گۈللەنادى. بۇ فەيەل خام
يۇتىملى خام يۇتىمىسىزدىر. تۈكۈلمەك تۆكۈلۈپ،
تۆكۈلمەك).

Түгүлди түгүлди түгүн түгүлди — түгүлди түгүн түгүлди — түгүн түгүлди. Бирор томонидан түгилган ҳар бир нарсага, ҳам бу сөз қўлланади. Тўклар. Тўкламак (тў-гўлур, тўгўлмак). Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз ҳолда қўлланилади.

Ааш ^о «^оبغزدا^о» түгүлді — тиқилиб қолди, тиқилди. Түгүлді аш боғузда түгүлді — овқат тиқилди, томоғида туриб қолди. (Түклема^ок^о). Түклема^ок^о түгүлір, түгүлмәк).

¹²⁸ *Кандукни* лугатларда ҳар хил идиш-асбоблар, дон-дунлар қўйиш учун тайёрланган ер остидаги кичик уй деб изоҳланган. Ҳозир бурчакдаги кичик ҳужра ёки сандиқ шаклида, лекин ундан икки уч баравар катта таҳтадан қилинган асбоб маъносига ишлатилади.

анىق көзү түндү - түндү - түндү - түндү -
унинг күзи айбдор бўлиб қолди. Теклемак (Теклемор).
түнгилур, түнгилмак).

تکلّدی тікілді — тикилди, әкилди. **یجاج تکلّدی** jīғač tīkīldi — дарахт әкилди. Ҳар бир нарса тикка қүйилса ҳам бу сүз құлланади. **تکلماک** tīkīlāk — lüp, tīkīlmäk).

унга сүз ишорат қилинди. Бошқаси ҳам шундай.
 (тәнләп. тәнләр. тануулур, танулмақ).

Амқакт^он^о т^онл^од^ой т^онл^од^ой Әмгәкт^он т^онл^од^ои. Машақ-
катдан, қийинчиликдан тинилди, қутилинди. Бу
үтимсиз феълнинг мажҳул формасидир. Бу тилда
бунинг мисоли кўпдир. Бундай үтимсиз [феълдан
араб тилида мажҳул феъл ясалмайди. Лекин тур-
кий тилларда бу сўз тез учрайди. Чунончи: **Ағка**^о

Бүрлди бүрледі: بىرلدى بىرلەدى بىتىك бүрүлді — мактуб
хат бураб букланди. Башкаси ҳам шундай. (بىرلە).
Бүрләк бүрүлүр, бүрүлмәк).

بِرْلَدِي бўрлди бўрліді: ацар юрмақ бўрліді — унга танга берилди. Бошқаси ҳам шундай. **بِرْلُر.** бўрлір, бўрлімак).

بَزَلَدِي бўзалди бўзайлди: آف بَزَلَدِي ۹w бўзайлди — уй безалди, нақшланди. Бошқаси ҳам шундай. **بَزَلُور.** бўзламак) бўзайлур, бўзайлмак).

بَزَلَدِي бузулди: آف بَزَلَدِي ۹w бузулді — уй бузилди. Бошқаси ҳам шундай. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиэдир. **بَزَلُر.** бузулур, бузулмақ).

بَزَلَدِي бузулді — заарланди. ۹r бузулді¹²⁴ — одамнинг моли хароб бўлди, заарланди.

بَغْلَدِي боғулди — бўғилди. آر بَغْلَدِي ۹r боғулді — киши бўғилди (биров уни бўғди). Бошқаси ҳам шундай. **بَغْلُر.** боғулур, боғулмақ).

بَقْلَدِي бақїлди — боқилди. يېرىڭى باقلەدى ۹r јергә бақїлді — ерга боқилди, ерга қаралди. **بَقْلُر.** бақїлур, бақїлмақ).

¹²⁴ Басим Аталай — бу гап туркчада ёйқ бир таъбир бўлса керак, деб ёзади (II том, 131-бет). Ҳақиқатда мол сўзининг текстда йўқлиги шундай шубҳа тугдиради. Ҳозирги тилда бузилди, ёрилди тарзида хароб бўлмоқ маъносидаги идеоматик таъбир ана шу асосда келиб чиққанлиги эҳтимолдан йироқ эмас.

بُقْلَدِي бу қулди¹²⁵ — букилди. آذاق بُقْلَدِي азақ букулди — узатилган оёқ буқланди, йигилди, тортилди. **بُقْلُر.** буқїлур, буқїлмақ).

بُكْلَدِي бўкўлди¹²⁶ — узилди. شүнингдек бутоқ эгилишига ҳам **بُكْلَدِي** бўкўлди — букилди дейилади. Бу феъл ўтимли ҳам, ўтимсиз ҳамдир. **بُكْلُر.** бўкўлмақ) бўкўлур, бўкўлмак).

سُوفْ بُكْلَدِي сув бўкўлди — йигилди, тўпланди. бўкўлді — сув тўпланди, тўғон билан тўсилгани учун кўпайди. **بُكْلُر.** бўкўлур, бўкўлмак).

چُرْلَدِي чўжулди¹²⁷ — чўзилди. **بِبْ جُرْلَدِي** јіп чўжулди — ип

¹²⁵ Ҳозирги тилимизда қатъий равишда **букилди** тарзида қўлланувчи бу сўз девонда ҳар ерда шундай қ билан учрайди. Масалан: II том, 15-бетда ол азакин буқді — у оғини буқди, каби. Девондаги материаллар ۹ қ нинг қ га, қ к нинг ۹ қ га алмашиниши тез учровчи ҳодиса эканини кўрсатади. Девонда ۹ қ билан берилган қатор сўзларнинг ҳозирда қ к балан талаффуз қилиниши тилга тарихий ҳодиса эканини исботлайди. **کُوجْ** қуч ҳозирда кўч тарзида талаффуз қилинади. Бу фолбинларнинг такрорлаб кўч-кўч деб айтиладиган сўзларидир (3-том, 122-бет). Бу мисолдаги буқулді сўзи ҳам шу кабилардандир. Ҳозирги тилдаги **букилди** шу сўздандир.

¹²⁶ Басим Аталай **букилди** сўзининг **кесилди** маъносини тан олмайди. Шунинг учун бу ерда янглишлик бор, انقطعت ا نقطعت сўзи бўлиши керак деб ёзади (2 том, 132-бет). Бу изоҳга қўшилиб бўлмайди. Чунки М. Кошфарий жуда аниқ — **кесилди** деб маъно бериб, бу сўз **букилмоқ** маъносида ҳам қўлланади деб изоҳлаган. Басим Аталай бу қарашда сўзларнинг кўп маъноли бўлишига эътибор бермаган.

чўзилди. Суюқ нарсаларнинг қуиилиб чўзилишига ҳам бу сўз қўлланади. Қуюқ шинни, сақич ва бунга ўхшашларнинг чўзилиши каби. (жузлур).

Жузламак чўжӯлур, чўжӯлмак) (икки жағ орасидаги ўз — ж билан).

Жуглди чуғлади — боғланди. әр буг өргулди 127 — одам бўхчани арқон билан боғлади. (жулар).

Жумлақ чоғулур, чоғулмақ) чақїлди — чақилди. Жумлақ چغلди чақмақ чақїлди — чақмоқ чақилди. Тошга бир нарса урилишидан ўт чақнаса таш چغلди таш чақїлди — тош чақилди, ҳатто ўт чиқди дейилади. Соз қлақа چغلди соз қулақка чақїлди — сўз қулоқка эшитилди. (жулар. چغل. چغلмақ) чакилур, чақилмақ). Шеърда шундай келган:

¹²⁷ Бу гапнинг ёзилишида аниқсизлик ишорати бор. Сўзларни шу ҳолда ўқиш ҳам мумкин эмас. Бу гапнинг иккинчи ва учинчи сўзлари ноаниқдир. Иккинчи сўз учинчи томнинг 92-бетида ва иккинчи томнинг 274-бетида буг ўз тарзида берилган. Арабча таржима бу ердаги ноаниқ сўз шу сўз эканини тасдиқлайди. Бу сўз ҳозирги тилдаги тугун маъносидаги бўғча сўзининг қисқарганидир. Бу гапдаги 3-сўз III томнинг 219-бетида аниқ кўрсатилган. چуглди чоғлади сўзининг ўзидир. Арабча таржимага кўра ҳам, шундай бўлиши тўғри. Басим Аталайда ҳам шундай изоҳ берилган. Лекин Б. Аталай гапдаги, әр буг сўзини ҳам янглиш әл бўлиши керак деб уқтирган. К. II том, 133-бет, бизнингча, изоҳнинг бу қисми ортиқча.

يڭىردى كەفل آت
جَقْلَدِي فَزْلُ اَتْ
كىردى آرت آت
سَجْرَبْ آنِ اَرْتُورْ

јўгўрді кәwäl at
Чақїлдї қїзїл от
Кўйўрдї арут от
Сачраб ёнин ортанур.

Душман отини таърифлайди: учар от чопгандা, туёқларидан ўтлар чақнади. Ундан чақнаган олов (саҳро) хашакларини куйдириб юборди.

Жуклди чїкїлди — чиқилди. Ағден چغلди ўшдїн чїкїлди — уйдан чиқилди. Бошқа ердан чиқишга ҳам бу сўз қўлланади. (жулар. چغل. چغلماқ) чїкїлур, чїкїлмақ).

Жуклди чёкїлди — чекилди, нуқта қўйилди. Бошқаси ҳам бітік чёкїлди — хатта нуқта қўйилди. Бошқаси ҳам шундай. (жулар. چکلر. چکلماқ) чёкїлур, чёкїлмак).

Жуклди чигїлди: تُكْنْ جَكْلَدِي тўгўн чигїлди — тугун боғланди. Ип боғланса ҳам бу сўз қўлланади. (жулар. چکلر) чигїлур, чигїлмак).

Жуклди қачїлди — қочилди. الْمَدْنُ قَجْلَدِي ölyumdїн қачїлди — ўлимдан қочилди. Бошқа нарсадан қочишга ҳам бу сўз қўлланади. (жулар. چغل. چغلماق) қачїлур, қачїлмақ).

قَدْلُدِي қаділді — сийраклаб қавилди, тикилди. **تون قَدْلُدِي** тон қаділді — түн қавиб тикилди, яғни тикувчи чокларини қавиққа ўхшатиб (күрпа қавигандек) катта-катта чоклаб тикди. **قَدْلُرْ قَدْلُمَاقْ** қаділур, қаділмақ).

قَرْلَدِي қарілді — қорилди, аралашди. **بِيرْ نانْكُ بِيرْ كَا قَرْلَدِي** бір нәң біргә қарілді — бирор нарса иккінчисига аралашди (үғузчадир). Турклар **قَنْلَدِي** қаттілді қарілді равишида иккі сүзни құшиб құллайдылар, яғни улар бу сүзни әргашмали құшиоқ сүз тарзіда құллайдылар. **قَرْلَرْ قَرْلُمَاقْ** қарілур, қарілмақ).

قُرْلَدِي қурулді — тортишди. **آرَ الْكَيْ قَرْلَدِي** әр әлігі¹²⁸ қурулді — кишининг құли тортишди, чангак бўлди. Томирлари тортишади. **قُرْلَرْ قَرْلُمَاقْ** қурулур, қурулмақ).

قُرْلَدِي қурулді — қурилди.. ja қурулді — ёй қурилди. **قَرْلَرْ قَرْلُمَاقْ** қурулур, қурулмақ).

¹²⁸ Құл сүзи „Девон“да асосан *илик* || *илиг* тарзіда учрайди. Бу сүз Навоидада *илиг*, *ал*, құл сүzlари билан ифодаланган.

Иликдан борди борча ихтиёри.

(„Фарҳод ва Ширин“, 202-бет).

Дема Навоийға ким берма ихтиёри *алдин*

Яна ҳам иккі мужда еткуурумиз,

Құлунға иккі жавҳар топшуурумиз.

قَرْلَدِي қірілді — **قَرْلَدِي نانْكُ** қірілді нәң — нарсанинг пүсти, қобиғи, шилинди, қирилди. **قَرْلُرْ قَرْلُمَاقْ** (қірілур, қірілмақ).

قَرْلَدِي қірілді — қирилди, куралди. **قَارْ قَرْلَدِي** қар қірілді — қор ердан куралди.

قَرْلَدِي қірілді — қашшоқ бўлди; моли, нарсаси юлиб олинди. **آرَ قَرْلَدِي** әр қірілді — эр қашшоқ бўлди, яғни ундан моли олиб қўйилди.

قَزْلَدِي қазілді — қазилди. **آرَقْ قَزْلَدِي** аріқ қазілді — ариқ қазилди. Бошқаси ҳам шундай. **قَزْلُرْ قَزْلُمَاقْ** қазілур, қазілмақ).

قَزْلَدِي қізілді: **آرَ يَزْقَنْ تَزْلَدِي** әр јазуқтін қізілді — у кишига буғов — киshan солинди. Қилган ёмонлигининг жазосини тортди. Бундан кейин у бу ёмонни қилмас бўлди. **قَزْلُرْ قَزْلُمَاقْ** қізілур, қізілмақ).

قَسْلَدِي қісілді — қисилди. **آلَكَ قَغْقا قَسْلَدِي** әлік қапуғ-қа қісілді — қўл эшикка қисилди. Икки нарса орасида қисилган, орада қолган ҳар нарсага ҳам бу сүз қўлланади. **قَسْلُرْ قَسْلُمَاقْ** қісілур, қісілмақ).

قَشْلَدِي қошуладі — қўшилди, яқиилашди. **بِيرْ نانْكُ بِيرْ كَا**

قشلدى бір нәд біргә қошулді — бир нарса иккінчисиңа яқын келди, құшилди¹²⁹. Уни бошқа нарса яқинлаштирганда ҳам бу сүз құлланади. (قشلماقْ. قشلماقْ қошурур, қошулмақ). **پیر قشلدى** жәр қошулді — шеър айтилди. Құшиқ түқилди ибораси ҳам шундан олинган.

قىلىدى қақілді: **بَشْرَا قَفْلَدِي** башра¹³⁰ қақілді — бошга қоқилди, урилди (бошига урилди). **قَفْلَدِي سُقْلَدِي** қақілді - суқулді¹³¹ — урилди ва қоқилди ибораси ҳам шундан. Бу сүзни бир киши хүрланғанда айтилади.

قَمْلَدِي қамулді — ёнбошлади. **أَرْ قَمْلَدِي** әр қамулді — одам ёнбошлади, ёнбошлаб ётди. (قَمْلَمَارْ. قَمْلَمَارْ қамулур, қамулмақ).

¹²⁹ Бу изохга кұра, құшук сүзининг асли маъноси бир еўзни бошқа сүзларға құшилиши, маълум бир вазн талаб қылған миқдордаги сүзлар құшилмаси — тизмас демакдир.

¹³⁰ XI аср тилида жүналиш келишиги бор бұлса ҳам, Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда маҳсус изох ва таъриф бермаган. У давр тилида бу келишик асосан -қа, -ка, -га, -ға аффикслари билан, баъзан -табару, -таба аффикслари билан ифодаланған. Бу мисолда шу функцияда -ра құлланған. Маҳмуд Кошғарий *башра* сүзини *бошига* деб изоҳлаган. Демак у давр тилида бу функцияда баъзан -ра ҳам құлланар экан.

¹³¹ Бу таъбир бу бобдаги феъл формасида тасодифий шакли ўхшашлик асосида көлтирилгандыр. Бу феъл эмас, ҳар иккиси бирлікта *хүрланмоқ* маъносидаги идеоматик таъбирлардыр. Ҳозирги тилде ҳам шу ибора *уринмоқ*, *қоқилмоқ* маъноларыда құлланади.

كَجَلْدِي кәчілді — кечилди. **سُوفْ كَجَلْدِي** сув кәчілді — сув кечилди. Бошқаси ҳам шундай. (كَجَلْرُ. كَجَلْمَاكْ) кәчілүр, кәчілмәк).

كَجَلْدِي күч 1 ді — күч күрсатилди, зўрлик қилинди. **أَرْ تَقَارِي كَجَلْدِي** әр таварі күчәлді — кишининг молига ва бошқа нарсасига зўрлик қилинди¹³². (كَجَالْرُ. كَجَالْمَاكْ) күчәлүр, күчәлмәк).

كَذْلَدِي кәзілді — кийилди. **تُونْ كَذْلَدِي** тон кәзілді — түн кийилди. Бошқа нарсанынг кийилишига ҳам бу сүз құлланади. (كَذَارُ. كَذَلْمَاكْ) кәзілүр — кәзілмәк).

كَرْلَدِي кәрілді — керилди, эснади, керишди. **أَرْ كَرْلَدِي** әр кәрілді — киши эснади, керишди.

كَرْلَدِي кәрілді — кенгайтирилди, чўзилди. **عُرْقُ كَرْلَدِي** уруқ кәрілді — арқон ва бошқа нарса, масалан, пишган тери ва хом тери каби нарсалар чўзилди.

كَرْلَدِي кәрілүр, кәрілмәк). **كَرْلَدِي نانْكُ** кәрілді — қаралди. **كَرْلَدِي نانْكُ** кәрілді нән — нарсага қаралди. (كَرْلَرُ. كَرْلَمَاكْ) кәрілүр, көрүлмәк).

¹³² Басим Аталай бу сүзни Броккељман бир ерда күчәлді оёғини узатди, яна бир ерда кочәлді тарзида ёзиб янгилиш қылғани ҳақида изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 136-бет).

کرْلُدِي кірілді — кирилди. آفْكا کرْلُدِي әwrä кірілді —
уйға кирилди. Башқаси ҳам шундай. کرْلُمَاكْ (کرْلُمَاكْ)
кірілýр, кірілмäк).

تَكْرَا أَئِبْ أَكْرَلِمْ	أَتِنْ تُشْ بِ يُكْرَلِمْ
أَرْسَلْنَ لَيُو كُكْرَلِمْ	كُوجِي آنْ ^{١٣٥} كَفْلَسُونْ

¹⁸⁸ Бу иборанинг охирида бир оз аниқсизлик бор. Мажхул феъл аниқ ҳолида изоҳланган.

¹³⁴ Бу сүзде ўрин келишиги қўшимчаси **دا** -да **йғарғанда** чиқиш келишиги
кўшимчаси **дан** -дан **йғарғандан** мазмунида қўлланган.

¹³⁵ Бу парчадаги آن سүзининг ёзилишида жузъий хато бор, асли, آنک
бўлиши керак эди. Маҳмуд Кошғарийнинг иборасига кўра, آند бўлиши ке-
рак. Аммо حتى تضعف قوته منه деб берилган, яъни у ҳаракатларимиздан душ-
ман кучи заифлашсин, демакдир.

Тәгрә awīb ограпәлім
Аттін түшүб jүгрәлім*
Арсланлају кәкрапәлім
Күчі анің кәвілсүн.

Ёв атрофини ўрайлик, отдан тушиб қаттиқ ҳамла қилайлик, арслонларча бўкирайлик, душман кучи шундан бўшашсин.

Атмақ^{سُرکاکا مَنْلَدِي} манїлдї — ботирилди, сурилди. Әтмәк^{سِرکَاغَى مَنْلَدِي} сиркага манїлдї — нонни сиркага ботирилди, сурилди. Башқаси ҳам шундай. (манїлмақ^{مَنْلَمَاق}). манїлмақ^{مَنْلَمَاق} лур, манїлмақ).

مۇنۇلدى — минилди, آت مۇنۇلدى — от

*Югурмак сүзи XI асрда от, одамларнинг чопиши, чопиб юриши маъноси-
дагина қўлланган. Навоийда шу маъно билан бирга сўзнинг истеъмол доираси
кенгайган:

*Югурда хийлагар дэвоналардек
Йиқилған шамъ уза парвоналардек.*

Келди ёдинг күнглима ашким *югурди* ҳар тараф
Тифиға одат әрүр келганды мәхмөн ўйнамоқ.

Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз яна бир қанча қўшимча маънолар ҳам англатади. Сурмоқ маъносида: устидан тилла суви югиртирилган, тиришмоқ маъносида: юргурган етар (мақол). Тиришган киши мақсадига етади. Пайдо бўлмоқ: Ҳайтовор унинг юзларига қон югирраб қолибди каби.

минилди. Бошқаси ҳам шундай. (مُنْلَمَاكْ مُنْلَرْ مُنْلَمَاكْ)
нүлүр, мүнүлмәк).

Қоида: Бу бўлим ل -л ҳарфига асосланган. ل -л ҳарфи уч хил вазифада қўлланади. Биринчи, икки ҳарфли феълга ل ҳарфи қўшилиб, уч ҳарфли сўз ясалади; ل ҳарфи мажхул феъл белгиси функциясини бажаради. Чунончи، يَا قَرْلَدِي يا قَرْلَدِي — ё қурулді — камон қурулди. آرْ أَرْلَدِي — ёр урулді — одам урилди. Бу феълларнинг асли قَرْدِي қурді, اَرْدِي урді дир. Бу бўлим -л га асослангандир. Иккинчи, ўтимсиз феълдан тузилган мажхул феъл бўлади. Бу ҳолат араб тили қоидасидан четдадир (унда бу ҳолат йўқ). Чунончи، اَلْ نَانْكْ كُرْلَدِي ол нёң кўрўлді¹³⁶ — у нарса кўрилди. بَسِرْ كَا بَرْلَدِي ол јўрга барїлді — у жойга борилди. Баъзан бу ҳарф ўзидан сўнгги ҳарфга мослашади¹³⁷. Чунончи، بَتْكُ بَتَنْدِي бітік бітінді — хат ёзилди. اَرْ اَنْدِي өрткіттінді.

¹³⁶ Басим Аталай كُرْلَدِي кўрўлді феъли бу ерда ўринсиз берилганини, чунки бу бўлим ўтимсиз феъллар бўлими эканини, كُرْمَاكْ кўрмак ўтимли феъл экани ҳақида изоҳ берган (қ. II том, 139-бет).

¹³⁷ Басим Аталай бу ерда М. Кошғарийнинг ҳарф мослашишига берган мисоли мослашишга эмас, алмашинишга мисол эканини кўрсатган (қ. II том, 139-бет). Ҳозирги тилшунослик термини билан айтилганда бу ҳодиса ҳарф ортиши, ҳарф тушириш ҳодисаси дейилади.

ітінді¹³⁸ — одам сустланди. Бу феълнинг اَتَلْدِي — итилди шакли ҳам бор.

Учинчи, бу мазмунлардан ташқари, мустақил феъл бўлади. اُلْكَ تَرْلَدِي өйук тірілді — ўлик тирилди. سُوْفَ سَغْلَدِي سُوت سَغْلَدِي — сут соғулді — сут соғилди. سُزْلَدِي سُزْلَدِي سув сўзўлді — сув сузилди, тинитилди каби. تَبَنِدِم مَنْ تَنْكِرِيْكَا تَبَنِدِم тапіндім — бўйсундим. مَنْ تَبَنِدِم تَبَنِدِم тапіндім — мен худога бўйсундим, унинг бўйруқларига итоат қилдим اَلْ بَكْكَا تَبَنِدِي اَلْ بَكْكَا تَبَنِدِي тапінді — у бекка бўйсунди.

اَكْرَنْ اَنْكْ بَلْكِنْ كُنْدَا آنْكَارْ بَارُو
قُتْقَلْقَنْ تَبَنِلْ قَدْغُلْ كُفْرْ نَارُو

Огрэн аниң билгін
күндә азар бару*

¹³⁸ Басим Аталай бу боб учун берилган бу мисол ўтимсиз эмас, ўтимли эканини, мисолнинг эса янглиш эканини кўрсатган (қ. „Девону луготит турк“, II том, 139-бет).

* Бу ерда бору сўзига Маҳмуд Кошғарий буйруқ маъносини бериб изоҳлаган. Ҳолбуки, кўп ерларда бу сўз буйруғини М. К. бор деб кўрсатган эди. Лекин бу ерда фарқли қўлланиш сабаби ҳақида ҳеч қандай изоҳ бермаган.

Буйруқ охирига у уиалисини ортириб қўллаш Навоий асарларида ҳам учрайди:

Эй сабо, овора кўнглум истаю ҳар ён бору
Водию, тоғу биёбонларни бир - бир ахтару.

қутқілікін тапінғіл*

қоғыл күвәз нару

Үғлига насиҳат қилиб айтилади: Агар билимдон одамга йүлиқсанг, ҳар кун унга бор, яхши мұмала билан унинг илму ҳикматларини ўрган. Тақаббурликни ташла. **Төңүр. Төңмақ** (тапінур, тапінмақ).

Төнді тәпінді — тепинди. **Ар атн ғынды** өр атін тәпінді — одам отини оғи билан тепди. Ҳар нарсани ҳам оғи билан уришга, ҳаракатлантиришга бу сүз қўлланади. **Төңүр. Төңмақ** (тәпінур, тәпінмак).

Хазойинул-маони^{*}нинг IV да бутун бир ғазалда (509) буйруқ охирига у орттириб берилган. Эҳтимол бунинг сүз маъносини күчлатув каби бирор функцияси бордир. Ҳар ҳолда, бу масала тиљшунослар диққатига сазовордир.

* Бу мисраълардаги „ғыл“ ҳақида Маҳмуд Кошғарий шу томнинг 49—50-беттарда буйруқ охирига *ғыл, гил* қўшимчаларини қўшиш кўпчилик туркӣ қабилаларда тилида ги қатъий қоида эканини кўрсатган. Лекин М. Кошғарий ўз изоҳида, биринчидан, қабилаларни аниқ кўрсатмаган; иккинчидан, бу қўшимчанинг семантик функциясини қайд қўлмаган. Шунга қарамай, Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳи бир неча жиҳатдан муҳимдир:

1-бу хусусият ўша замонлардаёт, тилда бор хусусият эканини чуқур тиљшунос кўзи билан пайқай олган. Уни биринчи марта қайд қилган.

Ҳақиқатда бу қўшимчанинг у давр тилидаёт бўлишили, бўлишилиз буйруқлар охирига қўшилиши оммавий тусга кирган эди.

2-Маҳмуд Кошғарий изоҳидан бу хусусият диалектал ҳолат экани маълум бўлади. Тил тарихи устида ишловчилар, айниқса у даврдаги айrim қабила тиллари устида ишловчиларга бу ҳодисани конкрет қандай сўзларда қўлланганини ҳисобга олиш, тизма ёки насррий асарлarda қўлланиш масалаларини текшириш, бир тарафдан, бу қўшимчанинг функциясини очиб берса, иккинчидан, у текстларнинг қайси қабилага тааллуқли эканини очишга ҳам хизмат қиласди.

3 Маҳмуд Кошғарийнинг бу қўшимча ҳақиқадаги изоҳининг аҳамиятини Мелиоранский асаридаги маълумотлар пўхта исботлайди. Унда айтилишича, бу

бітінді — өр бітік бітінді — киши үзини китоб — хат ёзаётгандай кўрсатди. Шунингдек, бирордан ёрдам олмай, ёлғиз ўзи китоб ёса ҳам **бітінді** бітінді дейилади. **Бетнор. Бетнамақ** (бітінур, бітінмак).

бутанді — буталди **ယာဂ်** ғынды бутанді — дараҳт шохлари кесилди. Одам ёғочни бутаётгандай, кесаётгандай кўринса ҳам, шундай дейилади. **Бетнор. Бетнамақ** (бутанур, бутанмақ),

бічінді — **أَرْ أَزْنُكَ آتْ بِجَنْدِي** өр өзүдә өт бічінді — одам үзини гўшт кесаётгандай қилиб кўрсатди. Ёлғиз ўзи бу ишни бажаришига ҳам шу сўз қўлланади. **Бетнор. Бетнамақ** (бічинур, бічинмақ).

қўшимчанинг қайси ўринда ғил, қайси ўринда гил тарзида қўлланиши билан Тұхфатул мулук تحفة الملك автори ҳам қизиқкан экан. Чунончи: قال صاحب كتاب تخته ملوك ساولت علماء الترك لم خصوا موضعا بالامر من اللام و النين هـ اللام [في آخره] و موضعا بالكاف واللام فلم يجيء بشيء (қ. П. М. Мелиоранский, Араб филолог о турецком языке, 40-бет).

Таржимаси: „Тұхфатул мулук“ китобининг автори айтади: Буйруқ охирига қаерда ғил, қаерда гил орттириш нега қатъийлаштирилган әмас деб туркшунос олимлардан сўраган эдим, улар бирор нарса деб жавоб бермадилар. Демак, бу хусусиятни сўнгги давр тиљшунос олимлари ҳам аниқлай олмаганлар. Ҳолбуки, Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёт бу қўшимчанинг тилдаги мавқенини, унинг имло ва талафузига доир қоидани аниқлаб берган.

Сўнгги даврларда ҳам бу қўшимча тилда барқарордир, балки мустаҳкамланган, кенгайгандир. Бизнингча, бу қўшимча: 1-буйруқнинг маъносини баъзан күчлатади ёки орзу ва ҳоҳиши билдиради. 2- икки ҳарфли буйруқларда мутта-сил қўлланади. 3- тез-тез қўлланган ўринларда, бир жумлада икки марта тақор-ланган жойларда стилистик оҳангдорлик функциясини бажаради.

بُرْندي бўрўнді — **أَراغْت يُغْرِقَان بُرْندي** — урагут јуғурқан бўрўнді — хотин устки тўнни кийди, бурканиб олди, ёпинди. Бошқаси ҳам шундай. (Бернор. **بَرْنماڭ**) бўрўнур, бўрўнмак).

بُرْندي барінді — **أَراغْنَ قَان بُرْندي** — уроғуттін қан барінді — хотин томири қондан бўшалди, у ҳайз қони чиқадиган томирдир. (Бернор. **بَرْنماق**) барнур, барінмақ).

بُرْندي барінді — **أَلْ آفْكَا بُرْندي** — ол ۳wгā барінді — у уйга бораётгандай кўринди. Бошқаси ҳам шундай. (Бернор. **بَرْنماق**). Бу хил феъллар маъносида қўлланади. Бу, киши ҳақиқатда ишламаган нарсасини ишлагандек қилиб кўрсатишdir. Чунончи, **تصامَ الرَّجُل وَتَمَاوَتْ** одам ўзини гарангдай кўрсатди, гарангликка солди ва ўзини ўлгандай қилиб кўrсатди.

بُزْندي бэзәнді: **أَراغْت بَزْندي** — урагут бэзәнді — хотин ясанди, **أَفْ بَزْندي** ۳w бэзәнді — уй кўркамланди, безалди. **نَخَرْفِي لَخَرْفِي** ўрнига алмашгандир. (Бернор. **بَزْنماڭ**) бэзәнур, бэзәнмак).

بَسْندي басінді — куч кўrсатди. **أَلْ أَرْكَ بَسْندي** — ол ۳rіg басінді — у, у кишини заиф ҳисоблади, унга куч кўrсатди, қаҳр килди. (Бернор. **بَسْنماق**) баснур, басінмақ).

بُشندى бошанді — **قُوي بُشندى** қој бошанді — кўй бойлиғидан, қозиғидан бўшалди. Кўй таппилаб бўшалди. (Бернор. **بُشناق**) бошанур, бошанмақ).

بُشندى бошанді — бўшалди. **تُكُون بُشندى** тўгўн бошанді — тугун бўшалди, ечилди. (Бернор. **بُشناق**) бошанур, бошанмақ).

بُشندى бошанді — бўшалди, талоқ қилинди. арғучадир. Бу мўътабар эмас (Бернор. **بُشناق**) бошанур, бошанмақ).

بُغندى боғунді — бўғилди, боғланди. **آت بُغندى** ат боғунді — от бўғилди, бўғилиб ўлди. Бошқаси ҳам шундай. (Бернор. **بُغنماق**) боғунур, боғумак).

بَقْنِغْل اپش کидника **بَقْنِغْل** ўш кёдіңгіл — кут, кўзла. (Бакінгіл) — ишнинг охирини кўзла, шунга қараб ҳаракат қил. (Бернор. **بَقْنماق**) бақінур, бақінмақ).

قندى буқунді¹³⁹ — боғлади. **أَرْ آذاقِنْ قندى** әр азақін буқунді — одам ёйиқ оёғини буклади, йигди. (Бернор. **ق سور**) буқунур, буқунмақ).

تَكَنْدِي тўкинді¹⁴⁰ — етишишга эришди. Хоқон ва амир-

¹³⁹ Бу сўзнинг босма нусхада қандай ўқилиши аниқланиб кўрсатилмаган ва бу ҳақда бир аниқсизлик белгиси қўйилган, сўз мазмунига кўра II томнинг 105-бетида берилган буқунді сўзи билан бир хилдир.

¹⁴⁰ Ҳозирги тилда шу маънода *муяссар бўлди* сўзи ишлатилади.

ларга биронинг келганини билдирганда чигилларда ол тәгінді дейилади. Яғни, ҳозир бұлды, зиәратларига етишди, демакдир. Кетса ҳам шундай дейдилар. Үғузлар бу сүзни ёқтирмайдылар. (тәкнур. тәкінмәк).

тәкнур. түгүнді — бир үзи тугди. **ол түгүн түгүнді** — у бир үзи тугун тугди. Үзини тугун туккандай күрсатиши ҳам бу сөз құлланади. (тәкнур. түгүнур, түгүнмак):
булунді — топилди. **біткүйлінди** бітік булунді¹⁴¹ — йўқолган нарса топилди, бошқаси ҳам шундай. (булунур, булунмақ).

блінді билди. **ар айш блінді** әр ішін билінді — одам ишини билди, тушунді. (блінур. блінмәк) билінур, билінмәк). **ар язған блінді** әр язықтін билінді — эр гунохини билди, иқрор бұлди.

тутунді тутуді — тутилди. **күн тутунді** күн тутунді — кун тутилди.

тутунді тутуді — тутилди. **ај тутунді** — ой ту-

¹⁴¹ Босма нусхада **біткүйлік** бітік тарзидады. Мазмунига күра, **бүлиши** керак әди. Басим Аталай нусхасыда аниқ **біткүйлік** дір.

тилди **бек мәни اُغلى تىندى** бәг мәні огул тутунді — бек мени үғил қилди, үғилликка олди. Бошқаси ҳам шундай.

تىندى тутуді — тутади. **اَر كېيىك تىندى** әр кәйік тутунді — одам бир үзи бошқаларнинг ёрдамисиз, кийик тутти. Шунга үхаш, ҳар бир нарсаны олишда ва ушлашда киши ёлғыз бир үзи бўлса ҳам, шундай дейилади.

تىندى тутуді — тутади. **اوت تىندى** от тутунді — ўт ёнди (**تىنماق** тутунур, тутунмак). шу парчада келган:

اَذىك اْتى تونب اُبک يِرك قَغْرُلُك

Öзік оті тутунуб өпка јўрәк қағрулур*

Севгини таърифлаб айтади: Қачон севги ўти ёнса ундан юрак, үпка ва унинг атрофидаги аъзолар куйиб қоврилади.

* Қоврилмоқ сүзи „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда Маҳмуд Кошғарий бу сўзниң иккى хил талаффузи борлигини, яъни юмшоқ **ۋىلەم** болып, ёки **ۋىلەم** **قاۋرۇلماق** вариантында (қаранг: II т. Арабча нусхада 114, 67, 173, I т. 409-бетлар. Ўзбекча таржимада II т. 147, 205, 85-бетлар, I т. 457-бетлар.).

Шу болан бирга бу сўзниң ёзилиши ҳам Истамбул нусхасыда иккى шаклда **قَفْر لَمَاق** қаۋрۇлмоқ ва **قَفْر لَمَاق** шаклларида берилган (қаранг: II т. 114, 67-бетлар).

Бу сўз бизга ҳам иккى вариантда қовирмоч ва қсўурмоч тарзыда **етиб** келган. Навоийда **قَوْر مَاج** — қавирмоч тарзыда учрайди:

Хирман ерида тазарву дуррож,
Ер тобасидин териб қавирмач.

تَرَانِي тутунді — тутинди. **أَلْ لَفْرَتَا تَنْدِي** ол ауэрта ту-
тунді — у доя олди.

تَنْدِي тутунді — тутинди. **أَلْ مَنِي أَنْجُجِي تَنْدِي** ол мәні
отүкчі тутунді — у мени шохга воситачиликка олди.

Бунинг масдар формаси юқоридагичадир.

تَنْدِي тәтінді — хезланди, қарши қүзғолди. **أَلْ آنْكَرْ**
تَنْدِي ол аңар тәтінді — у үнга хезланди, қарши
турди, тик қаради. **أَنْكُ يُوزِنْكَا تَنْتُو بَقْسَا بُلْمَاسْ**

Анің жүзіңдегі тәтінү бақса болмас — унинг юзига
(чиройлилигидан) киши тикилиб бөқолмайды, де-
ганды ҳам шу маъно бор. **تَنْمَاكْ تَنْتُورْ** тәтінур, тәтінмак,

تَنْدِي тодунді: **أَرْ تَنْدِي** әр тодунді — эр түйинди, ки-
ши ўзини түйгандай күрсатди, түйинса ҳам шун-
дай дейилади. **تَنْمَاقْ تَدْنُورْ** тодунур, тодунмақ).

تَنْدِي тізінді — тийилди. **أَرْ اِشْتَنْ تَنْدِي** әр іштін тізін-
ді — одам ишдан тийинди. **تَنْمَاقْ تَدْنُورْ** тізінур,
тізінмақ).

تَرْنَدِي тарінді — таради. **أَلْ سَجْنْ تَرْنَدِي** ол сачін тарін-

Таржамаси; Каклик ва булдуруқ қушлари хирмондан ер иссигида қовурилиб
қолган донларни териб ейишар эди. Бу ерда Навоий каклик томогидаги холни
ҳам күрсатмоқчи.

Шу ҳам муҳимки, бу сўз XI асрда буғдоӣ, тарик ва одамга нисбатан қўл-
ланган бўлса, ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу ҳолат сақланган.

تَرَانِرْ ді — у бироннинг ёрдамисиз сочини таради. **أَرْ تَرِغْ تَرْنَدِي** таранді: **أَرْ تَرِغْ تَرْنَدِي** таранді — киши
ўзини экин әкаётгандай қилиб кўрсатди. Бироннинг

ёрдамисиз ёлғиз ўзи экса ҳам бу сўз қўлланади. **تَرِنُورْ تَرْنَمَاقْ** тарінур, тарінмақ).

بُشْتِي تَرْنَدِي пушті тарунді — хафаланди, сиқилди. **أَرْ اِشْتَا تَرْنَدِي** әр ішта пушті тарунді — киши ишда
хафа бўлди ва дили сиқилди. **تَرِنْرَ تَرْنَمَاقْ** тарунур, тарунмақ).

تَرْنَدِي ол мәнка атро **تَرْنَدِي** турунді — хезланди. **أَلْ مَنِكَا اُتْرُو تَرْنَدِي** әл мән-
нә утру турунді — у менга қарши турди, хезлан-
ди. Шу каби бир-бирига юзма-юз турса ва қар-
шилашса ҳам шундай дейилади. **تُوْنُرْ تَرْنَمَاقْ** ту-
рунур, турунмақ).

أَرْ اُزْ بَتْكَنْ تَرْنَدِي әр ауз беткен таранді: әр өз бі-

¹⁴² Бу сўз Басим Аталай изоҳига кўра, биринчи гапда **تَرْنَدِي** таранді ик-
кинчи гапда **تَرِنُورْ** тарінді шаклида берилган экан. Ҳақиқатан қўллэзмада шун-
дайдир. (қ. Д.Л.т. II, 1, 115-бет).

¹⁴³ Пушті тәрінді бирликда **سِكِيلْمُوكْ**, **خَافَا بُولْمُوكْ** мазмунларида қўл-
ланувчи идеоматик таъбирдир.

тігін тұрғынді — у киши хатини бир ўзи ўради.

‘**ترنور. ترۇمماڭ**’ турунур, турунмак).

ترندي tırapndı — тийинди. әр әйштен **ترندي** әр әйштен тірәнді — киши ишдан тийинди, ман қилинди. Тийилган, ман қилинган ҳар бир нарсага ҳам шу сүз құлланади. әл тамقا **ترندي** әл ол тамқа тірәнді — у деворга, бошқага сұянди. **ترانز. تىرەنۈر, تىرەنەمەك**) тірәнүр, тірәнмәк).

ترندي tərindı — әл اوζىنка يېش **ترندي** әл ол озіңде јеміш тәрінді — у ўзи учун ўзи мева терди. Ылғиз ўзи бошқа нарсаны теришига ҳам бу сүз құлланади. **ترنماڭ** (**ترنور. تېرىنۈر, تېرىنەمەك**).

ترندي turundı — ўйноқлади. әт **ترندي** ат турунды — от ўйноқлади. Бошқаси ҳам шундай. **ترنور. تېنماق**) турунур, турунмақ).

ترندي turundı — турди. әр әйшта **ترندي** әр әйшта турунды — одам ишда турди. **ترنور. تېنماق**) турунур, турунмақ).

ترندي tazindı — қочаётгандек күринди. әл **ترندي** әл ол тәзінді — у үзини қочаётгандек күрсатди. У қочаётгандек күринди. **ترنور. تېنماڭ** (**تازىنۇر, تازىنمەك**).

ترندي tizindı — тақди. әрагүт **ينجوسن ترندى** урафут жин-

јүсін тізінді — хотин марваридини тақди, тиэди, **ترنماڭ** (**تىزىنۇر, تىزىنمەك**).

تشندي tushandi — чалишди. әр әذاقى **تشندي** әр әذاقى тушанди — кишининг оёклари құрқувдан ўралишди. Мақолда шундай келган:

‘**ارسلن كىگىرسا آت آذاقى تشاڭلار**’

Арслан көкпәсә ат азақи тушалар — арслон бүкірса, отнинг оёклари чалишади, ўралишади, тушовланади. Бу мақол ўзидан кучли киши билан қаршилашиб, яқинига борганды титраб, орқасига қайтиш маъносида құлланади. **تشانز. تېنماق**) тушанур, тушанмақ).

تشندي әл اوζىنكا تشك **تشندي** төшәнді — түшади, ўрин солди. әл **تشندي** әл өзіңдә түшәк төшәнді — у ўзи учун түшади, ўрин солди. **تشانز. تېشانز. تېشانزەنەمەك** (**تۆشەنۈر, تۆشەنەمەك**)).

شقندى təwindı — әр әлкен әфнди **شقندى**: təwindı — киши бир ишга уялиш ва пушаймонликдан құлинин юзига тутди. **شقنور. تېقىنەمەك** (**تەۋىنۇر, تېقىنەمەك**)).

شقندى tokindı — гавдаси билан урилди. әр тамқа тақінді — одам деворга гавдаси билан урилди. әр **شقندى** әр **شقندى** — одам урилди, түкинишди (үғузча).

تَقْنِدِي توқінді — занг босди. **قَلْجَ تَقْنِدِي** қіліч тоқінді — қилични занг босди, қилич занглади.

تَقْمِ تَقْنِدِي توқунді — ўзи учун бўғизлади, сўйди. **تَقْمِ تَقْنِدِي قَنْوْر** тоқум тоқунді — у ўзи учун тую бўғизлади (такнор). **تَقْنِمَاق** тоқунур, тоқунмак).

أَرْ يُونْكَ تَغَارِقا тїкінді — зич, тиқиқ қилиб тиқди. **أَشْ تَقْنِدِي** әр јўд тағарқа тїкінді — киши қанорга юнгни қаттиқ тепиб тиқди. **آش تَقْنِدِي** аш тїкінді¹⁴⁴ — у зўрлик билан, кўнгли тортмай еди. Бу сўз бирордан аччиқланганда сўзланади. **تَقْنِمَاق** тїкінур, тїкінмак)

تَلَنْدِي тәлінді — тешилди. **تَامْ تَلَنْدِي** тәм тәлінді — девор тешилди. **تَلَنْرُ تَلَنْمَاك** (тәлінур, тәлінмак). Шеърда шундай келган:

كَجَنْدِي بِلاَكِمْ يَغْسُودِي تِيلاَكِمْ
تَلَنْدِي بِليَكِمْ تَكْرُبَ آنَكَرْ جَرْتُورْ

Кўчанді биләгим
яғуди тиләгим
Тәлінді билигим
Тәгрўб ацар јертилур

¹⁴⁴ Ҳозир шу сўзниң ўзи айнан қўлланмайди. Лекин ошдан тортинган кишига, тиқиладими тарзидаги қочириқ сўз шу ўзакдандир.

Билагимга зўр келтирдим, илму фан ҳақида кўп ёзиб, уни чарчатдим. Тилак яқинлашди, илм, ҳикмат чашмаларининг кўзи, эшиги очилганда умртугаб бормоқда¹⁴⁵.

تَرِي تَلَنْدِي тїлінді — узунасига кесилди. **تَرِي تَلَنْدِي تَلَنْورُ تَلَنْمَاك** (тїлінур, тїлінмак) тїлінур, тїлінмак).

تَمَنْدِي тамінді: **أَلْ أَوْزِنْكَا يَاغْ تَمَنْدِي** ол өзіңа јағ тамінді — у ёлғиз ўзи ёғ томизишга тутинди. **تَمَنْورُ تَمَنْمَاق** тамінур, тамінамак).

جَبَنْدِي чапінді — қамчилади. **أَرْ آيْنْ جَبَنْدِي** әр атін чапінді — одам отини қамчилади.

جَبَدِي чапді — чопди, сузди. **أَرْ سَقْدا جَبَدِي** әр сувда чапді — эр сувда сузди. Бу сўзниң **جَبَنْدِي** чапінді — талаффузи ҳам бор. **جَبَنْورُ جَبَنْمَاق** (чапінур, чапінмак).

جَقْنَدِي чақінді: **أَرْ أَوْزِنْكَا جَقْمَاقْ جَقْنَدِي** әр озідә чақмақ чақінді — эр ўзини чақмоқ чаққандек кўрсатди. **جَقْنَورُ جَقْنَمَاق** (чақінур, чақінмак).

¹⁴⁵ Басим Аталай арабча текстдаги **وَظَلَمْ** сўзи ҳақида кўллэзмага кўра, **فَظَلَمْ** бўлиши лозим деб қўллэзмада сўнг киритилган тузатишлар ҳақида кенг изоҳ берган (II том, 148-бет).

¹⁴⁶ Бу сўз сарроchlarda ҳозир ҳам худди шу узунасига кесмоқ маъносida қўлланади. *Қаайши тилинди* каби.

جَكْنَدِي чәкінді — әр بىتکُ کا جَكْكُ جَكْنَدِي — әр бітіккә чәкінді — у одам хатга нұқта чекишига тутинди, уринди, киришди. جَكْنَمَاكْ (чәкінур, чәкінмәк).

جَكْنَدِي чәкінді — ол ۲۰ يُوكُن جَكْنَدِي — у юкини маҳкамлашга, боғлашга бир үзи тутинди, киришди. جَكْنَمَاكْ (чәкінур, чәкінмәк).

چَلَندِي чалінді — ориқлади¹⁴⁷. اَتْ جَلَندِي — ем-хашак ёмонлигидан от ориқлади. سُوزْ بَكْ قَلَاقِكَا суз бىگ қулаққа чалінді — сүз бек қулоғига чалинди, эшитилди. Бошқаси ҳам шундай (үғузча).

چَلَندِي чалінді — ташлади, йиқилди. اَر اوْزْنِ يِيرْ کا جَلَندِي — әр өзін йәргә чалінді — у киши үзини ерга ташлади. Ерга ташлагандек күрсатди. جَلَنْمَاكْ (чалінур, чалінмақ).

چَلَندِي чіланді — намланда. اَنْ جَلَندِي نازْкْ — рутубатдан нарса намланда. Асли جَلَندِي чіланді — дир (чіланур, чіланмақ).

چَلَندِي чіланді — терлади. اَتْ جَلَندِي — ат чіланді — от терлади.

¹⁴⁷ Хозирги тилда *илиниб*, *чалиниб юрибди*, *илинди*, *чалинди* таъбирларидаги *чалинди* сүзи ана шу үзакдандыр. Зүргә *юрибди*, *ориқлаган*, *мазаси кетган*, *қийналган* демекдир.

سَبَنْدِي сабінді — ип үтказди. اَشْلَر يِكْنَا سَبَنْدِي әшлар жігна сабінді — хотин нинага ип үтказаётгандай күрсатди (хақиқатда у бу ишни қилмаган эди) سَبَنْمَاكْ (сабінур, сабінмақ).

سَتَنْدِي сатінді — сотадигандек күринди. اَر آتِن سَتَنْدِي әр атін сатінді — у киши отини сотаётгандай күрсатди. سَتَنْمَاكْ (сатінур, сатінмақ).

سَجَنْدِي сағінді — сочди. اَر اوْزِنْکَا سُوف سَجَنْدِي әр өзіңә суw сағінді — у одам үзига сув сочиш билан шуғуланди. سَجَنْمَاكْ (сачінур, сачінмақ).

سَجَنْدِي сүчүнді — ширин туюлди. اَر سُوزْکَا سُجَنْدِي әр созгә сүчүнді — киши сўзнинг ширинлигини тотди, сўзга берилди, ишига қарамади. سَجَنْمَاكْ (сүчінур, сүчінмәк). Мақолда шундай келган: سُجَنْرُور سَجَنْمَاكْ (созгә сўчүнсә булун барір — одам сўзнинг ширинлиги билан лаззатланса, унга асир бўлиб кетади. Бунинг бир ҳикояси бор. Бу мақол эшитаётган сўзига қизиқиб, қилаётган ишини ташлайдиган киши тўғрисида айтилади).

سَرْنَدِي сарінді — ўради. اَر سَقْلَقْن سَرْنَدِي әр сувлікін

اراغت بىرنجىك — сарїнді — одам саллани бошига ўради.

سَرْنَدِى — урағут бүрүнчүк* сарїнді — хотин бошини ёпинчиқ билан ўради. Умуман бирор нарса ёпиниш, ўраш, кийинишига ҳам бу сүз қўлланади. (сарїнур, сарїнмақ).

سَرْنَدِى — сарїнді — ҳисоблади, ўйлади, санади. (ар айшقا

سَرْنَدِى — ёр ўшқа сарїнді — одам ўзини мақсадига етган киши қаторида санади. (ар сарїнур, сарїнмақ).

سَرْنَدِى — сүрүнді — қашинди. (киши оз үзин сарїнді) кіші өз жіjnін сүрунді — одам ўз баданини қашиди. Қаттиқ бир нарсаны әзишга ҳам бу сүз қўлланади. (сүрүнур, сүрүнмақ).

سَرْنَدِى — сүзүнді — тинитди, тозалади. (эр өзіңә сув сүзүнді) — киши ўзига сув тинитгандай кўрсатди. (сүзүнур, сүзүнмақ).

سَيْزِنَدِى — сәзінді — гумон қилди. (ол ал анкар сизжек сизнеди)

* Бурунчук сўзи 1-томда пешанавоғ, бошга ўраладиган рўмол маъносида қўлланган эди. Бу ерда бошга ўраладиган ёпинчиқ маъносидадир. Навоийда бу сўз ҳарир рўмол маъносида келган:

Сочида шабнам бурунчук, э кўнгил, эрмас ажаб,
Сунбул узра гар тушар шабнам таажжуб қилмағил.

аадар сәзік әззінді — у, у одам ҳақида гумон қилди. (сизнур, сәзінур, сәзінмак).

سَسْنَدِى — сәсінді — уришга қасд қилди.

әр қулін урғалі сәсінді — одам қулини уришга қасд қилди. От бофини бўшатишга яқинлашса ҳам бу сўз қўлланади. (сизнур, сәсінур, сәсінмак).

سُسْنَدِى — сүсунді — ураётгандай кўринди.

әр башн тамқа (сүсунді) — ёр башин тамқа сўсунді — киши боши билан деворни ураётгандай кўринди. Бошқаси ҳам шундай. (сизнур, сәсінур, сўсунмак).

سَغْنَدِى — сағінді — согаётгандай кўринди.

әр қојун сағінді — киши қўйни соғаётгандай кўринди. (сизнур, сәсінур, сағінмақ).

سَغْنَدِى — соғунді — совуқ еди. (ар сагнди) эр соғунді —

одам совуқ еди. Бу гап сийдик ва бошқалардан тозаланишига ҳам қўлланади. (сизнур, сагнмақ).

سَغْنَدِى — сїғінді: кёйик турагка сїғінді —

кийик туроққа, турар жойга — инга (огилига) сиғинди. Бошқа бирига сиғинган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (мен тенкрайка сизнурман мён тёцріға сїғінурман).

Мен худога сиғинаман, дейиш ҳам шундандир. (сизнур, сагнмақ).

Шеърда шундай келган:

سِنْمَكْلٌ بِنْدٌ اُكْرٌ اذْغَرٌ آنٌ الْتَنٌ كُمْشٌ بُلْبَنٌ آغِي تَقَارٌ

Сәwінмарыл жүнд өгүр, азғір анін алтун — күмүш болнабаң ағи тawap — йилқи, наследор от, айғир ва нор туялар, шунингдек, олтин-кумуш ва ипакли кийимлар топганингга суюнма, ўзингга ҳунар ва санъат орттирип.

سَعْنَدِي سَعْنَدِي — соғинди, ҳисоблади, гумон қилди.
أَذْكُرْ سَعْنَدِي أَذْكُرْ سَعْنَدِي ол мәңда әзгү сағінді — у мени
 әзгү — яхши соғинди, гумон қилди, синади ва
 күнглида буни сир тутди. Сұз билан (биров-би-
 ровига) ёрдам берса ҳам шундай дейилади.
سَعْنَمَاقْ سَعْنَمَاقْ сағінур, сағінмақ).

сақінді — сақланды, ҳазар қилди. **آل مندن سقندی**
ол мәндін¹⁴⁸ сақінді¹⁴⁹ — у мендан сақланды. Бұ
сүздеги қ ұрғи олдинги сүздеги қ дар қаттық.

¹⁴⁸ Чиқиш келишиги құшымчаси дан ёки дин тарзыда учрайди. Навоий асарларыда фақат дан учрайди. Шунинг учун навоийшүослар: Навоийда дин йўқ, Фузулийда дан йўқ, деган хулоса чиқаргандирлар.

¹⁴⁹ Ҳозирги тилда құлланувчи *сақланы* сүзи ана шу ўзакдан бўлиб, мазмун ҳам бирдир. Фарқ шундаки, бир й л орттирилган варианти бизга етиб келган. Бундай ҳарф орттирилиб, ҳарф туширилиб етиб келган сўзлар мисоли тилимизда тез учрайди.

Суқунді^{سْقُنْدِي} — юди. **أَرْاغْتْ بَشْنَ سُقْنَدِي** урағут ба-
шін суқунді — хотин бошини юди. Бу уч қаби-
ласининг сўзидир. **سُقْنَوْرْ سُقْنَمَاقْ** суқунур, су-
қунмақ).

Сөкүнді — чүкди¹⁵⁰. А́р бекка سُكْنَدِي әр бәккә сөкүнді — у киши бекка тиз чүкди. Бек олдида (тавозиъ билан) чүккалаб ўтирди. А́л تُونِ سُكْنَدِي ол тоңн сөкүнді — у түнининг чокларини сұкаётгандай күрсатди. سُكْنَهْ . سُكْنَمَاكْ (сөкүнүр, сөкүнмәк).

Салінді — солинди, тортиб олинди¹⁵¹. **ینجو قلاғын** — жінжілдік қулактін салінді — марварид қулоқдан чиқарып олинди. Ҳар нарсаны тортиб, чиқарып

¹⁵⁰ Фонетик қоидага мұвоғиқ сөкүнді сүзи бизга үйкди тарзда етиб келган.

¹⁵¹ Солмоқ сўзи у давр тилида бир неча маънода қўлланган бўлса ҳам, бизга фақат бир нарсани қўймоқ маъносигина етиб келган. Ошга ёғ солмоқ, челакка сув солмоқ ва бошқалар. Шу билан бирга бу сўзда бино қилмоқ, урмоқ каби янги маънолар юзага келган. Бу сўзниг айриб олмоқ маъноси Навоий асарларида ҳам учрайди. Навоий „Ҳайратул-аббор“да мастларнинг шарманда кўринишларини тасвир қилас экан, шундай ёзган:

Не топибон бошида дасторини,
Не кўрубон белида динорини.

Кин қолибон йүлда пичогин солиб,
Кафши дөри бир тушубон бир колиб

Маст жуда аянч ҳолда уйига келиб ҳушёрлангач, на бошида салласини топади-ю, на чүнтағида пулини топади. Ҳатто белбогидаги пичорини ҳам тортиб олиб, қинини йўлга ташлаб кетганлари маълум бўлади. Кавушининг ҳам бир пойи бор, бир пойи тушган эди.

олишга ҳам бу сүз қўлланади. (Сілнор. Сілнамақ) салнур, салінмақ).

قَبْنَدِي қапінді: **أَرْ تَفَارْ قَبْنَدِي** ۝р tawar қапінді — одам буюмларни шилиб олаётгандай күринди. **قَبْنُور**. (**قَبْنَمَاق** қапінур, қапінмақ).

қапінді қапінді: қапінді оғлан жәл қапінді — бозынан шириңча чиқди (бош яраси) чиқди. қапінүр, қапінмақ).

أَلْ تَلْفَانْقَا қатїндї — аралаштиргандек күринди. یاغ قَتَنْدِي ол талқанқа јағ қатїндї — у толқонга ёғ қоришираётгандек күриндн. (قَتَنْمَاقْ قَتُنْوْرُ. қатї-
нур, қатїнмақ).

қутанді¹⁵² ғинди нанк^o ғинди қутанді нәд¹⁵³ — қутланған нарса. қиын. қатінур, қатінмақ).

¹⁵² Босма нұсхада сүзниң үқишлиши ноаның қолдирилған, ёнида аниқсизлик белгиси қўйилған. Басим Аталай ёзма нұсхада қутанды әкани ҳақида изоҳ берган (II том, 154-бет).

153 Бу сүз бундан олдин берилган феълнинг мағъул формасидир. Арабча изоҳида кичик бир техник янгилишлик кетган ^{مَجْلُوداً} мајдухан сўзи ^{مَجْلُوداً} мајдудан бўлиб кетган, ^{لـ} шакли ^{لـ} ^{دـ} шаклига ўхшаб қолган.

ол мәндін¹⁵⁴ қачінді — у мендан қочаётгандек күрінди. **قَجْنَرْ. قَجْنَمَاقْ** (қачінур, қачінмақ).

آل ئقارنكا قۇندى қурۇندى — қурумсоқлик қилدى. ىل تاۋارىقا қурۇندى — يە مولىغا қуруمсоқлик, باخىللىك қилدى. (قۇرۇنۇر. قۇرماق) қурىنур, қурىنماڭ).

قرندي қурунді әр قرنди әр үш қурунді — у киши ювинган-
дан сұнг үзини қуритди. **قۇنۇر. قۇنماق**) қурїнур
қурїнмак).

قرندي қірінді — пустини, қобиғини ажратадағандай күрінди. **آل ناڭكىي قرندى** ол нәңді қірінді — у бир нарсанинг қобиғини ажратадағандек күрінди. **قرنور** қірінур, қірінмақ).

قَرْنِدِي қазиңда — қазишига тутунди. اُل اوزىنكا قُذغ قَرْنِدِي
ол озіңдә қүзығ қазиңді — у ўзига қудуқ қазишига
тутунди. Қудуқ қазиётгандай күринишга ҳам бу
сұз құлланади. فَرْنُورٌ، قَرْنِمَاقٌ (қазиңур, қазиңмақ).

¹⁵⁴ Басим Аталаі ёзма нұсқада бу сүз міндін шаклида экани ҳақида изох берған (II том, 154-бет).

۶۰ قىندى қىسىنди — бахиллик қىلدى. آرْ تَقَارُونْ قىندى ۶۱
tawaripn қىسىндї — у киши мол-буомларини чиқим
қилишга қисинди — қурумсоқлик қилدى. Киши сий-
дигини чиқаришда қисишга ҳам бу сўз қўлланади
قىنور، қىسىнماق).

қашанді — ат қашанді — от ва бошқа ҳайвонлар сииди. Бу сүз асосан отга хосдир. (қашнор) қашнамақ (қашнама).

Ар^۰ نان^۱ қолунд^۲ — сүради. қолунд^۳ һән^۴ қолун-
д^۵ — одам бир нарсаны сүради. қолунор. құлнама^۶) колу-
нур, қолунмақ).

¹⁵⁵ Мажхул формада берилган бу феъл мажхул эмас, қилди маъносидаги маълум шаклдир. Бу феълнинг шу маънида қилди варианти ҳам бор. Лемак, бу феъл очилди, очилинди (I том, 216-бет) ва ошиниди, ошди (I том, 175-бет)лар каби икки вариантли феъллардандир.

أراغت كجندى кічінді: үрағут кічінді — хотин шүхлик қилди, йўлдан озди. Итоатсизлик маънисидаги كجنمما کічіnmä сўзи шундан олинган. Асли آت كجندى ёт кічінді — бадан қашилди иборасидаги сўздандир. كجнора (Кжнмак) кічинур, кічинмак).

كُرْندي көрүнді — йүлиқди, учрашди, күринди. **بَكْ كَا كُرْندي** ол бækкä кöründi — у бекка учрашди, йүлиқди ва күринди.

گۇندى көрүнді — күринди, билинди, күзга маълум бўлди. **تاغ گۇندى** тағ көрүнді — тоғ күринди ва зоҳир бўлди. Бошқаси ҳам шундай. Узоқдан қора

كُنْدِي نانگ

ҳолида кўринган ҳар бир қорага ҳам шу сўз қўлланади. (кўнур. **کُنْمَاك**) кўз ўнді — нарса кўринди. Арғулар сўзидир. Бунда бир қоида бор. Бу сўз кўз сўзидан олинган, аммо арғулар буйруқ шаклида ўтган замон феълига тескари қўллайдилар. Яъни, буйруқ феълида кор — р билан қўллайдилар, аммо ўтган замон феълида ;—з билан қўллайдилар. (кўнур. **کُنْمَاك**)

كَسِنْدِي кәсінді — ўзига кесди. Ал او зинка Ат **كَسِنْدِي** ол озінә Әт кәсінді — у ўзи учун гўштдан бир бўлак кесди. Бошқаси ҳам шундай. (кўнур. **کَسِنْمَاك**) кәсінур, кәсінмак).

كُشْنَدِي кўшунді — сояга ўтди. Әр **كُنْكَا كُشْنَدِي** әр кўнгра кўшунді — киши кундан, қуёшдан сояга ўзини олди, сояланди. Шунингдек, бирён кишидан бекинса ҳам **كُشْنَدِي** кўшунді сўзи ишлатилади (кўнур. **کَشِنْمَاك**) кўшунур, кўшінмак).

كُشْنَدِي кўшанді — мақтанди, фахрланди. Ал мен **بِرْ لَا** ол мәнің бірлә кўшанді — у мен билан қувонди, фахр қилди. (кўнур. **کَفِنْمَاك**) кўшунур, кўшінмак).

كُلْنَدِي кўйунді — кула бўлди, толди. Әр **الْكَيْ آذَاقِي كُلْنَدِي** әзачи кўйунді — кўп ҳаракат қилиш, кўп юришдан одамнинг қўл, оёқлари боғлаб қўйилган-

дай кучизланиб чалиши. (кўнур. **كُلْنَاك**) кўйунді — бекитилгандек кўринди. (ар-تَقَارُنْ كُمْنَدِي

кўмунді — одам молини бекитаётгандек кўринди. (کُمْنُور. **کُمْنَمَاك**) кўмунур, кўмунмак).

Бу фасл бир неча хилдир:

Биринчи, бошқаларнинг ёрдамисиз ишловчининг бир ўзи ишнинг қилганини англатади. Бу феълнинг асли икки ҳарфлидир. Ал **أَفْكَا بَرْنَدِي** ол Әврәбарнді — у уйга кетмаган бўлса-да, кетаётгандек кўринди ва **أَلْ أَشْ تَنْدِي** ол аш татнді — у ош тотингандек кўринди. Аслида ул тотинмагандир. Бу хил феъллар арабча тафоул бобига ўхшайди. Чунончи, арабларда **تَصَامَ الرَّجُلُ** одам ҳақиқатда кар бўлмаган бўлмаса-да, кар кўринди, карликка солди, **تَعَاقَلَ** одам ўзи ҳақиқатда ақлли бўлмагани ҳолда ақлли кўринди демакдир.

Иккинчи, ишда ишловчи ёлғиз ўзи бировнинг ёрдамисиз ишлаганини билдиради.

Ал **أَرْ الْمَنْ أَنَدِي** әр алімн алінді — қарз берган одам ҳарзини бир ўзи ундириб олди.

Ол тарїф тарїнді — у ўзи учун

ёлғиз ўзи әкин әкди. Феъл бу маънода қўлланганда гапда **أوزنكا** озінә өзі сўзлари бирга қўлланилиши керак. Бу гапдаги жўналиш қўшим-часи **كا-га учун*** маъносидадир. Аммо ўзига шундай кўринган бўлса ҳам, ҳақиқатда бўлмаган иш мазмунидаги қўлланганда, ўзи сўзини қўлламаслик ҳам мумкин. Булар орасидаги фарқ шу ердаки: феъл одамлар орасида муштаракдир. Ишни бир одам бошқалар иштирок этмай бажара олса, шу маънони бирор ёрдамисиз қилганини англатмоқ учун **أوز** өз сўзини қўлланмаса, сифат тамом тўлиқ бўлмайди. **أوز** өз сўзини қўшгандагина тўлиқ бўлади. Шундагина бу феъл ишловчининг бир ўзига хос бўлиб қолади, шундагина муштаракликдан чиқади. Чунончи, оятда **فَاقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ** ўзингизни ўлдирингиз иборасидаги ўлдирингиз деганда ўлдириш сўзи ҳаммага умумийдир. Ўзингизнинг сўзини қўллаш бу ерда бошқалардан айириб хослайди.

Феъл кўрсатиш (*) мазмунидаги қўлланганда ўтимсиз бўлади. У феълда муштараклик бўлмайди. Бу ерда **أوز** өз сўзи айтилмаса ҳам, ўтимсиз

* Айрим туркологлар туркий тилда маҳсус сабаб келишиги бор деб тахмин қилганлар. Маҳмуд Кошфарийнинг бу изоҳи: жўналиш келишиги баъзан сабаб функциясида қўлланади деган фикрда әканини исботлайди. Девон „Кутодғу билик“да ҳам бунга мисоллар кўп:

Кўруклук тўнур ўзунга
Татлиғ ашинг азинқа.

Бу иш қилғуга манга ери бер.
Бу ишни қилиш учун манга ёрдам бер.

феъл шу муштараксизлик маъносини англатади. Бу ҳолда **أوز** өз сўзини қўллашга зарурат қолмайди, маъно нуқсонсиз тамом бўлади. Чунончи, оятда **كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغِي أَنْ رَأَهُ أَسْغَنَى** каби, яъни арабчада ҳам бундай ҳолларда нафс — ўз сўзи қўлланмайди. Бу иборада **أَنْ رَأَىٰ تَفْسَهَ أَسْتَغْنَى** дейилмай, аксинча нафс сўзи туширилади. Бу „ишнинг охирига қара“ маъносида **إِشْقًا بَقِنْ** Ҷашқа бақїн дейишимиз, сув ичига шўнғи, ювин маъносида **سُقْقَا كَرِنْ** сувқа кірін тарзида қўллашимиз ҳам шу қоидага мосдир. Чунки бу бўлимда **ل**-л билан **ن-н** ҳарфларининг бири ўрнига бири алмашиб тенг келиши бор. Чунончи, **بَتْلَكْ بَتْلَدِي** бітік бітілді — ёки **بَتَنْدِي** бітінді каби ҳар икки вариянт ҳам бирдир. Мазмун ҳам бир — китоб ёзилди демакдир. Бу феълларда **ل**-л ҳам, **ن-н** ҳам мажхул феъл белгисидир. **ل** билан **ن** нинг тенг келиши араб тилида ҳам бордир, чунончи, **رَجُل** **شَشْ الْاصْبَعِ وَشَلَّهَا** ибораларида **ل** билан **ن** алмашиб келгани каби.

Тўртинчи, юқоридаги мазмунларни ифода қилмай, ўз бошича мустақил, ўзининг аслий маъносида қўлланувчи бир феъл сифатида қўлланади. **نَنْكَرِيْكَا تَبْنِدِي** тэңрігә тапінді — худога ибодат қил-

ди. **تَنْكُرِيْكَا سَغْنَدْمُ** тәңдірігә сіліндім — худога сиғиндім каби. Шу маңнолар иллатли,¹⁵⁶ ғуннали¹⁵⁷ ва башқа уч ҳарфли, түрт ҳарфли феъллар учун ҳам татбиқ этилади.

Қоида: уч ҳарфли келаси замон феъллари иккі хилдір. Уларнинг бир хили — ўртаси сукунли феъллардір. Чунончи, **أَلْ تُونْ كَذْرَدِيْ** ол тон кәзүрді — у түн кийдірді гапидаги **كَذْرَدِيْ** кәзүрді феъли каби. Бу феълнинг келаси замон формаси **كَنْرُور** кәзрүрдір, яни ўтган замон феълида ҳаракатли талаффуз қилинувчи ڈ -з ҳарфи келаси замон формасыда сукунли — ҳаракатсизdir, Яна: **تَنْكُرِيْكَا تَبَنْدِيْ** тәңдірігә тапінді — худога ибодат қилди гапидаги **تَبَنْدِيْ** — тапінді феълининг келаси замон формаси **تَبَنْور** — тапінур каби. Бу феълнинг ўтган замон формасыда **ب** || پ ҳаракатли, келаси замон формасыда **ب** сукунлидір.

¹⁵⁶ Феъл ўзагида а, у, и ҳарфлардан бири ёки иккитаси бўлган феълга „муътал“ феъллар дейилади. Бу муътал феъллар ҳам яна бир неча хил ном билан аталади. Шу ҳарфлардан бири биринчи ҳарфда келса мисол дейилади, биринчи ҳарф **و** ли бўлса „мисоли вови“. **ى** — **ي** ли бўлса, „мисоли ёйи“ дейилади. У ҳарфлардан бири ўртада бўлса „ажваф“ дейилади. Ўртадаги товуш **و** бўлса „ажвафи вови“, **ى** — **ي** бўлса „ажвафи ёйи“ дейилади. У ҳарфлардан бири охирда бўлса, „ноқис“ дейилади. Охирги ҳарф **و**, бўлса, „ноқиси вови“, **ى** — **ي** бўлса „ноқиси ёйи“ дейилади. Агар феълда у ҳарфлардан иккитаси бўлса, „лафиф“ дейилади. Улар ёнма-ён келса, „лафифи мақрун“ дейилади. Агар у ҳарфлар ёнма-ён келмаса, „лафифи мафрук“ дейилади.

¹⁵⁷ Таркибида бурун товушлари бор бўлган сўзлар ғуннали дейилади.

Бу феълларнинг бир хили ўтган замон ва келаси замон формаларининг ҳар бири ҳам ўрта ҳарфи ҳаракатли бўлган феъллардир. Чунончи, **أَتْ قَلْفُ تُفَرْدِيْ** ат қулақ тўwўрді — (бирор сезги натижасида) от қулоқларини тиккайтирди. Бу феълнинг ўтган замон шаклида **ف** w ҳарфи ҳаракатли бўлганидек, келар замон шакли ҳам (ўша **ف** ҳарфи) ҳаракатли **تُفَرَارْ** — тўwўрардир. Яна **تَنْكُرِيْ مَنِيْ كَذْزَدِيْ** тәңдірі мәни кәззеді — худо мени сақлади гапидаги **كَذْزَدِيْ** кузазді феълининг келаси замон шаклида -з ҳарфи характерлидир. Бунга асос: исмдан ясалган феълларнинг келаси замон формасининг ўртасидаги ҳарфи, асосан, ҳаракатли бўлади. Чунончи: **تُشْكُ تُشَلْدِيْ** тўшак тўшайді — ўрин солинди, **تُكْوَنْ تُكَلْدِيْ** тўғўн тўғўлді — тугун тугилди, **تَرْغُ سُقْلَدِيْ** тарғ сувалді — тариқ суворилди каби¹⁵⁸.

Туб феълларда келаси замон феълининг ўрта ҳарфи, асосан, сукунли бўлади. **سُوتْ سَغْلَدِيْ** сут сағлді — сут соғилди каби. **سَغْلَدِيْ سَغْلَدِيْ** феълининг келаси замон формаси **سَغْلَرْ** сағлур. **خُونْ سَغْلَدِيْ** **سَغْلَرْ** сағлур.

¹⁵⁸ Масала келаси замон феъли ҳақида борса ҳам, берилган мисолда у форма келтирилмаган.

кўн савулді — кун оғди гапидаги سَقْلَدِي sawuldī феъли سَقْلُر савлур тарзида ўрта ҳарфи сукунли- дир.

Бу бобнинг бўлимлари бошқаларда бўлмайди- ган бир қанча мазмунларга эга.

Таркибида -р ҳарфлари бўлган феъллар уч хилдир. Биринчиси исмдан тузилган феъллардир. Чунончи، تُون قَرْدِي тон қўзарді — тўн ва бошқалар қизил бўлди. Бунинг асли قَزْل آرَدِي қўзарді — қизил эди. Л билан э туширилди. Туб феългина бўлиб қолди. Яна، تُون قَرْدِي тон қарар- ді* — тўн қорайди. Бу феълнинг асли قَرَا آرَدِي қа- ра ҳорді — қорага айланди бўлиб, қора сўзидан ясалган.

Иккинчиси икки ҳарфли ўтимсиз феъллардир. Буларда -р ҳарфи феълни ўтимли феълга айлан- тиради.

* Қарормоқ бизда ҳозир қораймоқ тарзида қўлланилади. Навоий асарла- рида ҳар ерда „Девон“дагича қарармоқ шаклидадир.

Жон нақдин олурға кўз қорартиб (Ҳамса, 134-бет).

Баским ғам ўти танин қарортиб (Ҳамса, 135-бет).

Ёлғон нафос чу урди қорорди ҳам ул нафас. (Фавоидул кибар).

Кузум андоғ қорармиш тийра зуҳд ичраки гар соқий (Фавоидул кибар).

Фитнаки кўзига сурма тортиб,

Жон нақдин олурға кўз қорортиб.

آنی سَقْدَن گَجَرْدِي ёр сув кёчті — одам сувдан ўг- ди. Бу гапда кёчті сўзи ўтимсиз, ر-р ортирилиб, ўтимлига айлангандир. Яна: آر قَجَتِي ёр қачті — одам қочди гапидаги қачті ўтимсиз феъл- дир, ر-р қўшилиб, ўтимлига айланди. قَجَرْدِي қа- чурді — қочирди каби.

Учинчи، ر-р ҳарфи ўзакнинг асосий ҳарфидан бўлиб, бу маъноларни англатмайди, ўзи шу формадаги мустақил феъл сифатида қўлланади. Чунончи: آنْكَ بِينْ قَدَرْدِي анъиц бојнїн қазірді — унинг бўйини қайирди. قَاب قَرْدِي қап қутурді — қоп ичига солинган нарсадан бўшади.

Бу бобдаги феълларда j-з ҳарфи икки хил вазифани бажаради: j-з ҳарфи бир хил феълни ўтимлига айлантириш вазифасини бажаради. Чунончи: آر سُوفْ تَمَزْدِي ёр сув тамузді гапидаги تَمَزْدِي тамузді каби.

Иккинчи хил феълда j-з ҳарфи бундай вази- фада қўлланмай, ўзакнинг асосий ҳарфи сифатида ишлатилади. تَبَزْغَقْ تَبَزْدِي табузгуқ табузді — то- мизгини томизди каби.

Таркибида ش-ш ҳарфи бор феъллар вазифаси ҳақида юқорида айтилган.

Таркибида ك-ک ҳарфли феъллар икки хилдир. Биринчиси икки ҳарфли феъллардан бўлиб، ق، ك-ک

-к, -қ қўшилиб, исталмаган ишнинг таъсири остида қолганини, кутилмаган иш бўлгани, енгилганини англатади. Чунончи: **أَرْ بَعْضِهَا بَسْقَتِي** ۹۰ әр ўсукті — одамга кечаси ҳужум қилинди, уни душман бости, душманга мағлуб бўлди, демакдир. **أَرْ أَسْتَقْتِي** ۹۱ әр усуқті — чанқади. Одамда чанқоқлик ғалаба қилди. Бу феълларнинг асли **أَسْدِي**. **بُسْدِي**. Асди бусдӣ, усдӣdir.

-к ҳарфли феълларга мисол: **تُونْ كِرْكِتِي** тоҳ кірікті — тўнда кир ғалаба қилди, тўнни кир босди. **أَرْ كُنْكِتِي** ۹۲ әр кёнікті — одамда заифлик ғалаба қилди. Ҳатто шерикларидан орқада қолди. Бу хил феълларнинг яна бир тури бундай мазмунларни англатмай, асл маъносида қўлланади. Чунончи, **أَرْ أَفْكَا أَشْقَتِي** ۹۳ әр ўрга ашуқті — одам уйига шошилди. **أَرْ اِيشِي جُلْكِتِي** ۹۴ әр йўш јўлукті¹⁵⁹ — одамнинг иши (кўриниши) ёмонлашди.

Л, -н ли феъллар ҳақида юқорида айтилди.

Бу бобларнинг масдари **فَعْلَالٌ** фаъаллол шакларида ўрта ҳарфи ҳаракатли бўлади. Чунончи, **يُكْ كُتْمَاكْ** јўк котурмак, **قَجْرَمَاقْ** қачурмақ каби. Булар туб масдарлардир.

¹⁵⁹ اِيشِي يېنى سۇزى гавдаси, қиёфаси деб изоҳланган. Басим Аталай бу сўз бўлса керак деб тўғри изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 160-бет).

Бир сўзнинг бошқасига боғланиши, (изофа) натижасида юзага келадиган ясама масдар **فَعْلَى** фуълули шаклида — ўрта ҳарфи сукунли шаклда бўлади. Чунончи: **أَنْكِ يُكْ كُتْرِكِي كُرْ** ۹۵ анїн јўк котургі кўр — унинг юк кўтаришини кўр. **أَنْكِ سُوفْ كَجْرِكِي كُرْ** ۹۶ анїн сув ѿчрўгі кўр — унинг сувдан кечиришини кўр каби.

غ-ва -к ҳарфларининг қўлланишини юқорида кўрсатган эдим.

Бу бобнинг буйруғи уч ҳарфлидир. Шунинг учун биз уч ҳарфли деб атадик. **تَنْكُرِيْكَا تَبْنِ** ۹۷ тэц-рігә тапਿн — худога қуллуқ қил, **تَنْكُرِيْكَا يُكْنِ** ۹۸ тэц-рігә јўкун — худога сажда қил, **سَرْنِ** ۹۹ сэрін — чидагин, сабр қил демакдир. Хоҳласанг, бу буйруқларни юқорида кўрсатганимизча, **تَبِينَغِلْ** ۱۰۰ тап'инғіл, **يُكْنِكْلِ** ۱۰۱ јўкунгіл, **سَرِنِكِلْ** ۱۰۲ сэрінгіл — чидагин равишида қўллаш ҳам мумкин.

Бўлишсиз феъллар ҳақида юқорида кўрсатганимизча, ўзак охирига **لـ** -ма қўшилиб ясалади: **سَقَنْمَا** сақінма — ўйлама, фикр қилма, **سَقْنَمَا** ۱۰۳ сўнма — суюнма каби.

Сўзловчи бирлигида **م**-м билан **تَبِنْدِمْ** тапіндім, тингловчи бирлигида **نَكْ**-д билан **تَبِنْدِنْكَ** тапіндиң, ўзга бирлигида **رَى**-и билан **تَبِنْدِي** тапінді шакли қўлланади. Баъзи аргулар тилида **ك**-г, **غ**-ғ га айлантирилади. Чунончи, **تَبِنْدُخْ** тапіндуғ* — то-пиндинг. **سَنْ آنِي قَجْرَدْغْ** сэн анї қачурдуғ — сен уни қочирдинг каби. Қоида ҳамма фэълларга умумийдир. Бу ерда асос **ك**-г дир. **ك**-г ўрнига **غ**-ғ қўллаш тўғри эмас.

Бу бобда ишни ишловчи мазмунини англатувчи шакл ўғузлардан бошқалар тилида: **تَبِنْجِي** та-пінгуч්, **يُكْنُوكُجِي** јўкўнгўчі шаклидадир. Бу сўз шакли ўғузлар тилида **تَبِنْجِي** тапіндач්, **يُكْنُوكُجِي** јўкўндәчидир. Ишда давомлилик маъносини англатувчи сифатлар **تَبِنْغَانْ** тапінған, **يُكْنَكَانْ** јўкўнгән-лардир.

Бу сифатдошларда **ق**-қ, **ك**-к, **غ**-ғ ҳарфларининг қўлланиши юқорида кўрсатилган қоида асосидадир.

* Бу хусусият Фарғонанинг айрим районларида сақланган;

— Ишларинг яхшима Мирзо? деб сўради хон...

Бу жигит бизнинг мирзолар орасида ўбдан кўринади (А. Қодирий, „Мехробдан чаён“).

Ишни ишлаш орзусида эканини билдирувчи сифат қўйидаги шаклда қўлланади: **أَرْتَبَغْسَاقْ** табуғсақ Ӯр — ишни, хизматни истовчи, севувчи одам. Бу хил сифатдош уч ҳарфли ва ундан ортиқ ҳарфли феълларда жуда оз қўлланади. Лекин қоида умумийдир. Иккidan ортиқ ҳарфли феъллардан бундай сифатдош ясаш учун охирги ҳарф туширилади-да, сифат қўшимчаси қўшилиб тузилади. Чунончи: **تَبِنْدِي** тапінді феълидан бу хил сифат ясаш учун ўзакнинг охирги ҳарфи **ن**-н туширилиб, сўз хизмат маъносидаги ўзак **تَغْ** табуғ шаклига қайтарилади. Сўнг бу вазифани бажарувчи **سَاقْ سَاقْ** қўшимчаси қўшилиб, юқоридаги сифат ясалади.

Бирор ишни қилишга унинг ҳақи бор эканлигини англатувчи сифатдош **فَعَلْلُلْ** шаклида қўлланади, яъни икки айн ҳаракатли биринчи ва иккинчи лом ҳарфлари сукунлидир. Чунончи, **بَكْ يَازْقَ كَجْرَكَلْ كَأْرَدِي** бўғ јазуқ кўчургўлук Ӯрди — бекнинг вазифаси гуноҳдан кечиш, кечириш эди. Яна: **أَلْ تَنْكَرِيكَا تَبِنْلُقْ كَأْرَدِي** ол тёэрғирә тапінғулуқ Ӯрди — унинг ҳаққи, вазифаси худога топиниш эди. Бу хил сифатлар қоидаси: ўзакнинг қалин-ингичкалигига кўра, шу ўзак охирига **غَلْقْ**, ғулуқ ёки **كَلْكَ** кўлўк || -гўлўк қўшимчаларини қўшишдир.

Бу хил сифатларда бир озгина масдар мазмуни ҳам бордир.

Феълнинг ишловчиларидан бири эканини билдириши маъносидаги сифатдош **فعْلُمْي** шаклида иккى **ل** ҳарфи сукунли, иккى **ل** ҳарфи ҳаракатлидир. Ўзакнинг охирига **كَلِيْ غَلِيْ**, **گَلِيْ**, **گَلِيْ** гизи қўшимчалари қўшиб ясалади. Чунончи: **أَلْ تَنْكِرِيْكَا تَبْغِلِيْ** **أَرْدِيْ** ол тёңрігә тапніғли ёрді — у худога топинадиганлардан эди. **أَلْ مَنِيْ سَقْدِنْ كَجْرُكْلِيْ أَرْدِيْ** ол мәні суздін кёчрўкли ёрді — у мани сувдан кечирувчилардан эди. Бу сифатга **أَرْدِيْ** ёрді феъли қўшилиб айтилса, ишловчи у ишнинг бажарганлигидан ҳабар беради. Агар у сифатдан сўнг **أَلْ** ол ёки **تُرْر** турур қўшилса, у вақт ишловчи шу ишни ишлашини истаса ҳам, ҳали ишламаганини билдиради.

Ишнинг ишланганлигини билдирувчи **مَفْعُول** мағъул формаси ҳамма феълларда бир хилда фарқ қилинмасдан ўзак охирига **مِشْ** қўшиб ясалади: **كَرْتِمِشْ نَانْكَ** кўзатміш нэц — сақланган нарса. **مِشْ** қутурміш қап — бўшаган қоп каби. **قَرْمِشْ قَابْ** міш қўшимчаси ўтимсиз феълларга қўшилса, иш-

нинг ўтганлігидан ҳабар берувчи сифат ясалади. **سَقْلَمْشْ كُونْ** cäwîmîsh күн, пастланган оққан кун, **سُغْلَمْشْ سُوفْ** суғулміш сув — қолган сув каби.

Феълларнинг турланиш усуллари икки ҳарфлилар бобида айтиб ўтилди. Пайт исми, жой исми ҳам юқорида кўрсатилганча у сўзлар охирига ясовчи қўшимча -лар қўшиш билан ясалади. Ҳеч бир сўз қоидадан четда қолмайди. Буни яхши тушун. Уч ҳарфлилар битди.

* * *

Тўрт ҳарфлилар бўлими

Л ҳарфи уч хил ҳаракатнинг бири билан ҳаракатли, **ع** ҳарфи сукунли **فَعْلَلْدِيْ** фаъллади шаклидаги сўзлар

بُرْكَرْدِيْ **كُوكْتُ بُرْكَرْدِيْ** кўк бўркурді — буркалди. **بُرْكَرْدِيْ** **بُرْكَرْدِيْ** бўркурді — ҳаво буркалди, булутланди, булут босди. **بُرْكَرْدِيْ** **يُغْجِيْ** бўркурді — бурқиди, устига сув сочди. **تُونْقا سُوفْ بُرْكَرْدِيْ** **تُونْقا سُوفْ بُرْكَرْدِيْ** тонқа сув бўркурді — ювадиган одам ивтиш учун чопонга сув пуркиди, сув қуиди. **بُرْكُرَارْ بُرْكُرَماْكْتْ** бўркурар, бўркурмак).

بُرْكُرْدِي бўркурді: **قَانْ بَرْكُرْدِي** қон бўркурді — ярадан қон оқди.

بِجَتْرِدِي бічтурді — кестирди. **أَرْ يَغْجَجْ بِجَتْرِدِي** ёр жіғач бічтурді — одам ёғоч кестирди. **بِجَتْرِمَاقْ**) бічтурур, бічтурмақ).

بُرْتُرْدِي бартурді — боргизди, кеткизди. **أَلْ مَنِيْ أَفْكَا بَرْتُرْدِي** ол мәні әвгә бартурді — у мени уйга кетказди, жүнатди, юборди. Бошқаси ҳам шундай. **بِرْتِرْمَاقْ** бартурур, бартурмақ).

بِسْتَرْدِي бастурді — бостирди. **بَكْ أَغْرِينِي بَسْتَرْدِي** бәзг оғріні бастурді — амир ўғрини оёқ-құлидан босиб етқиздирди. Ҳар қандай нарсаны күтарилиб кетишига қўймаслик [учун ҳам ғбу сўз қўлланади. **بِسْتِرْمَاقْ**) бастурур, бастурмақ).

بُعْتَرْدِي боғтурді — бўғидирди, бўғишга буюрди. **أَلْ أَنِي** ол ані боғтурді — у уни бўғидирди, бўғишга буюрди. **بُغْتَرْمَاقْ**) боғтурур, боғтурмақ).

بِرْقِرْدِي біркірді — пишқирди. **أَتْ بَرْقِرْدِي** ат біркірді — от пишқирди. Бошқаси ҳам шундай. **بِرْقِرْمَاقْ**) біркірар, біркірмақ).

بِرْقِرْدِي буркурді: **إِشْلَارْ يُوزِي بَرْقِرْدِي** әшләр йузи бур-

қурді — хотин юзи халтум бўлди, буришди. Тери буришса ҳам шу сўз қўлланади. **بُرْقِرْمَاقْ**) буркурап, буркурмақ),

بَلْكُورْدِي бәлкүрді — билинди, маълум бўлди, кўринди. **إِيشْ بَلْكُورْدِي** ёш бәлгўрді — иш маълум бўлди. Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай: **كُوزْ كَلْكِي** кўз келігі јазин бәлгўрәр — кузнинг келиши ёзда маълум бўлади. Олдиндан маълум бўлган кейин келадиган нарса ҳақида бу мақол қўлланади. Шеърда шундай келган:

كَرْلَبْ تَرْ سَقْكَلْكَلْكَ لَكْ أَذْرِشْ كَنِي بَلْكُرْارْ
بَشْلَغْ كَرْكَ بَيْسَمَا يَاشِي آنْكَ سَفْرَقَارْ

кізлаб тутар сўйклик аэріш күні бәлгўрәр башліғ козўг бајсама¹⁶⁰ ѡаші анің сауриқар.

Яширин тутилган севги айрилиш куни билиниб қолади, маълум бўлади. Яралик кўзни беркитма, ёшини тўхтатиб яшириб бўлмайди, ёш ошкора қиласи. **بَلْكُرْمَاكْ**) бәлгўрәр, бәлгўрмак).

تَلْبِرْدِي талпірді — талпинди, қанотларини қоқти. **قُشْ** **تَلْبِرْدِي** қуш талпірді — қуш икки қанотини қоқди,

¹⁶⁰ *Jaṣama* сўзи босма нусхада *بَيْسَمَا* *bajsama* тарзида берилган, *بَيْسَمَا* бўлса керак деб Басим Аталай тўғри изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 172-бет).

силкитди. **تَلْفِرْ تَلْبِرْدِي** талвір талпірді — ургочи каклик силкинди. Ҳар нарсанинг типирлашига ҳам бу сўз қўлланади. **تَلْبِرْ مَاقْ** талпірар, талпірмақ).

تَغْرِيرْ دِي тутурді — туғдирди. **تَنْكُرِيْ أَغْلْ تَغْرِيرْ دِي** тәңрі оғул тутурді — худо хотиндан ўғил туғдирди. Асли **تَغْرِيرْ دِي** туғурттурдідир. Бунинг қоидаси шундай: ўтимли бўлган феълларга **سُوفْ اِجْرِيْ دِي** -т қўшилиб, икки фоилдан ўтимли феъл тузилади. Бири ишга буюрувчи бўлади, иккинчиси ишловчи бўлади. Чунончи: **سُوفْ اِجْرِيْ دِي** сув ічўрді — сув ичирди гапидаги ичирди феъли ўзи аввалда ўтимлидир. Бу феълга **سُوفْ اِجْرِيْ دِي** -т орттириб сув ічтўрді деганда, бирор ичиришга буюрди, иккинчиси иди демакдир.

تَغْرِيرْ دِي ол анї боғді — у уни бўғди. **أَلْ آنِيْ بُغْدِي** боғтурді дейилса, у бирорни бўғишга буюрди демакдир. Бу араб тилида феълга алиф ҳарфини орттириш йўли билан юзага келади. Чунончи: **لَقَطَ السُّبْلَ**. **وَالْقَطَهُ غَيْرَهُ**. **وَنَقَطَ الْمُصَحَّفَ**. **وَانْقَطَهُ لَقَطَ الْسُّبْلَ**. ибораларидаги **لَقَطَ** билан **لَقَطَ** ҳамда **نَقَطَ** гиরе.

билан **أَنْقَطَ** феъллари каби мисоли кўпдир. **تَغْرِيرْ** (тутурур, тутурмақ).

تَقْرِيرْ دِي тақтурді — тердирди. **أَتْ سِيشْقَا تَقْرِيرْ دِي** ёт сішқа тақтурді — гўшти сихга тердирди. **تَقْرِيرْ دِي** тақтурур, тақтурмақ).

تَقْرِيرْ دِي тіқтурді — тиқтириди. **أَونُغْ قَابْقا تَقْرِيرْ دِي** унуг қапка тіқтурді — унни қопга тиқдирди. Одам унни қопга қаттиқ қилиб тиқишига ва боғлашга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. **تَقْرِيرْ دِي** тіқтурур, тіқтурмақ).

تَتْرِيدِي туттурді — туттириди, **بَكْ أَغْرِينِيْ تَتْرِيدِي** бўзг оғріні туттириди, бег ўғрини тутишга буюрди ва туттириди. **تَتْرِيدِي** туттурур, туттурмақ).

تَكْتُرِيدِي токтүрді — тўқтириди. **أَلْ سُوفْ تَكْتُرِيدِي** ол сув токтўрді — сувни тўкишига буюрди. Бошқаси ҳам шундай. **تَكْتُرِيدِي** токтўрўр, токтўрмак).

تَكْتُرِيدِي тіктўрді — тикириди. **أَلْ تُونْ تَكْتُرِيدِي** ол тон тіктўрді — у тўн тикириди, тўн тикиришга буюрди, сўнг тўн тикилди. **تَكْتُرِيدِي** тіктўрўр, тіктўрмак).

تَلْتَرِيدِي талтурді — толдириди. **أَنِيْ أَرْبَ تَلْتَرِيدِي** анї уруб

талтурді — уни уриб толдириди, чарчатди. Ҳаттоки каловланиб қолаёзди. تلترا. تلترا. تلترا. تلترا.

تلتري تىلتىرىدی — тештири. اَلْ قَاتِلْ تلتري ол там تېلىتىرىدی — у том, девор ва бошқани тештири. Сүнгۇردى — ىل - ل - ل билان¹⁶¹ алмашгандир. Арабчада ҳам шу хил алмашиنىش бор. Чунончи, араб тىلىدا قَدَرْ عَلَىٰ عِيَالَهِ وَقَدَرْ عَلَىٰ عِيَالَهِ تارзида ҳам қўлланади. Оятда бир ерда اذا مَا بَلَاهُ وَمَنْ قَدَرْ عَلَيْهِ رِزْقَهُ تарзида, иккинчи ерда فَقَدَرْ عَلَيْهِ رِزْقَهُ каби د - د ҳарфи ت - ت ўрнига алмашган бўлса, خَتَرَ وَخَتَلَ ибораларида غَدَرْ ҳарфи د - د ўрнига алмашгандир. Бунинг асли تلترا. تلترا. تلترا. تلترا.

تلتري تولтуриді — тўлдириди. اَلْ آيَقْ تلتري ол аяқ толтурді — у косани тўлдириди. Бошқаси ҳам шундай. تلترا. تلترا. تلترا.

تلتري تىلتىرىدی — тилдириди. اَرْ يَرْنَاقْ تلتري ڦپ յارин-

¹⁶¹ Босма нусхада бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор. Ҳақиқатда бу мисоллар -д ни -т га алмашинишини кўрсатувчи мисоллардир. Лекин Маҳмуд Кошғарий бу ҳолни -д ни -л га алмашиниши деб кўрсатган.

дақ тїтўрді — одам қайиш тилдириди. Қайиш каби тилинадиган, чунончи, ошланмаган тери каби нарсаларни тилдиришга ҳам бу сўз қўлланади. تلترا. تلترا. تلترا.

تمترى تامтурдї — томдириди, томизди. اَنْكُ اَغْزِنْكَا سُوفْ تامтурдї — анїц ағзїца сув тамтурдї — унинг оғзига сув томдириди, томизди. تمترا. تمترا. تامتورур, تامتurma.

تمجرى تامчурдї — томчилади. يَغْمُرْ تمجىردى jaғmur тамчурдї — ёмғир ва шунинг кабилар томчилади, озоз ёғди. تمجىر. تمجىر. تمجىر.

تبىردم تاپчурдум — топширдим. مَنْ اَغْلَنِي اَنَاسِنَكَا تَبْجِرَدُمْ мён оғулнї анасїңа тапчурдум — ман ўғилни онасига топширдим, унинг қўлига тутқаздим. Бу сўздаги ҳарфининг асли ش ج دир. Бошқаси ҳам шундай. تبىر. تبىر. تبىر.

تلدرى تолдуридї — гавдаси билан урди. اَتَلْغَ اَنِي تلدرى atlıf анї толдуридї — отлик уни гавдаси билан урди. Бошқаси ҳам шундай¹⁶².

تلدرى تىلدурдї — тилдириди. اَنِي بِجاَكْ بِلا تلدرى anї pi-

¹⁶² Бу сўзнинг келаси замон ва масдар шакллари берилмаган. Басим Атажимаси, II том, 176-бет).

чæk бïlä тïлдүрді — уни пichoқ билан тилдирди.

الْ مَنِي تَذَغُورْدِي تَلْدُرُورُ، تَلْدُرْمَاكْ).

الْ مَنِي بَلْتَرْدِي الْ مَنِي اِيشْ بَلْتَرْدِي
бïлтреди — билдирди. бïлтүрді — билдирди, ўргатди.
бïлтүрді — у менга иш билдирди, ўргатди.

الْ مَنِي بَلْتَرْ بَلْتَرْرُ، بَلْتَرْمَاكْ).

الْ مَنِي تَمَتَّرْدِي تَامْتُرْدِي — томдирди, ёқтириди. Чি-
ол от тамтурді — у ўт томдирди, ўт ёқтириди. Чи-
роқ ёқишигä ҳам бу сүз қўлланади. (تمдурмак)¹⁶³.
тамдурур, тамдурмақ).

الْ مَنِي تَنْتَرْدِي تَانْتُرْدِي الْ مَنِي تَنْتَرْدِي
тантурді — тондирди. мәнка айнин тантурді — ол
мәңä ӓlimin тантурді — у менга олимини, қарзини
тондирди. Бошқаси ҳам шундай. (tanturmac).

الْ مَنِي تَيْنَلْرَدِي تَيْنَدِرْدِي تَيْنَلْرَدِي
тиндурді — тиндирди, тинчитди. тинчиди. Бу сүз нафас олди маъносидаги тинди
сўзидан олингандир.

الْ مَنِي تَنْتَرْ كُوزْنِ تَنْتَرْدِي
тунтурді — ўсимлик (дори) унинг кўзини бекитди.
Бирор нарсани иккинчисига бекитса ҳам бу сүз
қўлланади. (tanturmac).

¹⁶³ Ўтган замон замон тантурді шаклида берилгани ҳолда, келаси замон ва

масдар формалари тандурмак тандурмак шаклида берилган.

الْ مَنِي تَذَغُورْدِي تَوْزُورْدِي — түйдирди. ол мәні
тозфурді — у мени түйдирди. (Tazgurmat). тоз-
фурур, тозфурмақ). Мақолда шундай келган:
اَفْلَكْ تُذَغُورْسَا كُوزِي بُلْقا بُلْورُ.
swlik тозфурса кози ѡлқа болур — уй эгаси меҳмонни түйдирса, меҳ-
мон кўзи кетишга отланиб, йўлда бўлади. Бу ма-
қол зиёфатдан сўнг кетмоқ учун узр сўраган
меҳмонга нисбатан қўлланади. Шеърда шундай
келган:

تُذَغُورْمَدِي اَتْمَنِي تُزَغُرْغَلَرْ اَتْمَنِي

سُرْدِي مَنْكَ قَمْنِي قَازْ تَقِي قَرْدَايْمِنِي

تَوْزُورْمَادِي ۲۱۰۰ تَوْزُورْمَادِي ۲۱۰۰
турғурғалар атимни
сурді мәніц қутумні қаз тақи қурдајимни

Овга зарур воситалар: ит, отларини сўраб олиб,
ҳеч нарса овлай олмаган овчи ҳақида ёзди:
итимга түйдирарлик ов ҳам топа олмади. Отим-
ни уринтириб ориқлатади. Фоз ва қурдойимни
ҳайдаб, баҳтимни поймол этди.

الْ مَنِي تَذَغُورْدِي تَوْزُورْدِي
тозфурді — түйдирди, безор қилди, малол кел-
тирди. ол мәні бо айштен تذغردي
тозфурді — у мени бу ишдан түйдирди, мен ундан
малолландим.

الْ مَنِي تَرْغِرْدِي تَوْرُغُرْدِي
турғурді — ориқлатди. ол атіғ
турғурді — у отни ориқлатди. (Turgurmat).

туур, турғурмақ). **آل مني ارندن ترغري** ол мәні орундуң турғурді — у мени ўрнимдан турғизди. **تۇزىرىدۇ** турғуур, турғурмақ).

تۇغىرىدى тузғурді — турғизди, тиклади, қурди. **آرتام** өр том тузғурді — одам девор урди, қурди. Уй ва бошқа нарсаларни тиклашга, қуришга ҳам бу сүз құлланади. **تۇغىرماق** тузғуур, тузғурмақ).

تۇغىرىدى тазғарді¹⁶⁴ — кал бўлаёзди, бош туклари тушиб кетаёзди. **أَرْ بَاشِي تَغْرِدِي** өр баші тазғарді — одамнинг бош туклари тўкилиб, кал бўлаёзди. **تَغْرِرار** тазғірар, тазғірмақ).

تۇغىرىدى тозғирді — тўзон тўзаёзди. **بِير تَغْرِدِي** өзр тозғирді — ер тўзиёзди, тўзон кўтарилаёзди. **تَغْرِغان** тозғірар, тозғірмақ).

تۇغىرىدى тошғурді — тўлдирди. **آل آفَن تَهَار بِرْلَا تَشْغُرِدِي** ол Ӯwih tawar biplä тошғурді — у уйини мол билан тўлғизди. Идишни сув ва бошқа нарсалар билан тўлдирилса ҳам шу сүз құлланади. **تَغْرِرار** ташғуар, ташғурмақ).

¹⁶⁴ Ҳозирги тилда бу сүз шу формада, феъл ҳолида құлланмайды. *Кал маъносида құлланувчи тоз-тос* сүзи шу ўзакдандир.

تَاشْغُورْدِي — тошаёзди. **أَشْجَق تَشْغُرِدِي** ашіч ташғурді — қозон тошаёзди, қозондан сув (тошиб) чиқаёзди. **تَشْغُرْمَاق** ташғуар, ташғурмақ).

تُشْغُرْدَم тошғурдум — учраштиридим. **مِنْ أَغْلَانِي آتَاسِنْكَا تَشْغُرْدَم** мән оғулні атасіда тошғурдум — асли **تُشْغُرْدَم** тушурдумдир. Ўғил ва ота ўртасида учрашувни вақуга келтиридим, учраштиридим. Шунингдек, икки киши ўртасидаги учратилишга ҳам бу сүз құлланади. **تَشْغُرْمَان** тошғуурман, тошғурмақ).

تَلْغَرِدِي толғурді — айниёзди, қўзғолаёзди, тўлғонаёзди. **كُنْكُلْمَم تَلْغَرِدِي** кўнкўм толғурді. Булғонч, нопок таом ейишдан кўнглим айниёзди. **تَلْغَرِر** талғуур, талғурмақ).

تَلْغَرِدِي талғурді — қўзғолди. **أَرْتَ بَشِي تَلْغَرِدِي** арт баші талғурді¹⁶⁵ — тоғ бошида совуқ шамол, бўрон қўзғолди. **تَلْغَرِرار** талғірар, талғірмақ).

تَمْغَرِدِي тамғурді — томаёзди, томинқиради. **سُوفْ تَمْغَرِدِي** сув тамғурді — муз ва шу кабилардан сув томаёзди. **تَمْغَرِرار** тамғірар, тамғірмақ).

¹⁶⁵ Бу сүз бир ерда *талғурмақ*, иккинчи ерда *талғурмоқ* шаклида берилген Аталај қўлғизмага кўра, *талғурди* варианти тўғри деб изоҳ берган. (ж, 179-бет).

تېكىرىدى تۇبکەردى—тубига кирди, кетига тушди, текшириدى. **اڭ ايشغ تېكىرىدى** ол ىشىف тۇبکەردى—у ишни текшириدى. У ишнинг тубини текшириدى, кетига тушди. **تېكىرى ماك** (تېكىرىر. تېكىرىرۇر, تېبکەرمەك).

تېركەرىدى تىرگۈردى—тиргизди.. **تېكىرىنىڭ تانرى** ئىشنىڭ تانرى تىرگۈردى—худо ўликни тиргизди. **تېركەرىر**. **تېركەرىمەك** (تېركەرىرۇر, تېرگۈرمەك).

تېزكەردىم تۇزکەردىم—тۇغри йۇلغا бошладим—йۇلладим. **مەن مەن آنى تېزكەردىم** мен уни тۇغри йۇلغا бошладим—йۇلладим, йۇلга солдим. **تېزكەردىمن**. **تېزكەرمەك** (تېزكەرمەن, تۇزكۈرمەن, تۇزكۈرمەك).

تەلمىردى تەلەمىردى¹⁶⁶—термилди, ўнг ва чапга қаради. **أر تەل تەلمىردى** ۋەر تەلەم تەلەمىردى—одам бир нарсанى чапистаётгандай, ё бирөвни кۇرسатгандай ўنгга, чапга қаради. **تەلمار**. **تەلمىرمەك** (تەلمار, تەلەمەك).

¹⁶⁶ *Тузкардим* шаклида берилган бу сۆز ҳақида Басим Аталай тузкурд бўлиши керак деб изоҳ берган. Кўллэзмада ҳам шундай, (к. „Девон“, Б. Атлай таржимаси, II том, 179-бет).

Бу сўз ҳозирги тилда, тۇغри йۇлغا солмоқ, яъни тузатмоқ шаклидагина қўлланади. Демак айрим сўзларда ўтимили феъл ясовчи аффикслар ўзгариб айрим феълларда ўтимили феъл ясалиш усули ўзгариб етиб келган.

Навоийда тузатмоқ ва туз этмак шаклларида учрайди.
Найлаб тузатай қад ким жисмимда шиканлардир.

Бўлса илик әгрилик ичра самар

Элани кесмакта туз этгай магар.

¹⁶⁷ Бизда ҳозир бу сўзниң мазмуни бир мунча ўзгарган, ҳозирги тилда сўз асосан тикилиб турмоқ, тикилиб қолмоқ маъноларида қўлланади. Шу билгирга бу сўзниң метатеза варианти *термилмоқ* шакли кенг тарқалгандир. Жу кўп асалларда шу вариант учрайди, Бу сўзниң ҳозирги тилда *термулмоқ* варианти ҳам бор.

جېتىرىدى چاپтурدۇ—суздириدى. **اڭ قىلن سۇقىدا جېتىرىدى** ۋەر қулۇن сувда чаптурدۇ—одам қулини сувда суздىرىدى. Башқаси ҳам шундай. **اڭ آنک بىن جېتىرىدى** ол аниң бојнۇن чаптурدۇ—у унинг гарданига уришга буюрدى (үйғурча) **اڭ آفن جېتىرىدى** ол ۋەن چаптурدۇ—у уйни суюق лой билан чаптириدى, суватди. **چاپتۇرۇر، چاپтурماق** (چاپتۇرۇر، چاپтурماق).

جېزتىرىدى چىjtۇردى—чўқтириدى (белини букди). **جېزتىرىدى** بу јўк атىf چىjtۇردى—бу юк оғирлигидан от орқасини чўқтириدى. Оғир юқдан от ва башқаларнинг орқаси букилишига ҳам бу сўз қўлланади. **چېزتۇرۇر، چېزتۇرمەك** (چېزتۇرۇر، چېزتۇرمەك).

چۆجتىرىدى چöjتۇردى—чўздириدى. **أول بىسغ چۆجتىرىدى** ол јىپىf چöjتۇردى—бўшашиб арқанни тортириدى. Қўй ичагини артишга ҳам бу сўз қўлланади. **چۆجتىرىر، چۆجتىرمەك** (چۆجتىرىر، چۆجتىرمەك).

چىكتىرىدى چىktۇردى—тугдирди, чигдирди. **اڭ چىكتىرىدى** ол тўгўн чىктۇрدى—у тугун тугдирди. Бирбони тугун туғишга буюрди. Башқаси ҳам шундай. **چىكتۇرۇر، چىكتۇرمەك** (چىكتۇرۇر، چىكتۇرمەك).

ал жемсаң жетрди ол чақ-
тақтурді — чақтирди. Шунингдек,
мақ чақтурді — у чақмоқ чақтирди. Никки кишині бир-бираға чақиб, бир-бираға қарши
жанжал ва [құзғолон] құзғатғанда ҳам „Жетрди“ дейилади. Жетр. Жетрмак чактуур, чақ-
турмақ).

— намиқтириди. ол то-
нін жіктурді — у түнини нам жойға құйди ва түн
намиқди. حقته ماق (حقته ماق).

آنگر جَكْكُجَكْتُردى чәктүрді — нуқта қўйдирди.

¹⁶⁸ Бу сүз ҳозирги тилда шу шаклда феъл ҳолида қўлланмайди. Жиқ ҳўл синтагмасида сифатнинг орттирма даражасини ясовчи тарзида қўлланувчи жиқ сўзи ана шу ўзакдандир.

аңар чәкік чәктүрді — унга хат-әзув нұқталарини
қүйдирди. **آل آتن جکتردى** ол аттын чәктүрді — туёқ
касали вә башқа касал сабабли отининг томири-
дан қон олдирди. **چکترماك** (چکتىر، чәктүрүр, чәк-
түрмәк).

Чалтурді: **الْ آَنِي جَلْتَرْدِي** — ол ані чалтурді — у уни чалдирди. **الْ يَتْكُ جَلْتَرْدِي** — ол јіткүч чалтурді — у йитган — йүқолган нарсаны қидиришга буюрди. Эшилтириш учун айтилган ҳар бир сөз ҳам шундай дейилади. **جَلْتَرْ مَاق** (جلتر. جلتىر) чалтуур, чалтурмак (үгүзча).

‘**جىمتردى**’ чомтурдї — чўмдирди, ботирди. **اڭىنى سەققا**
‘**جىمتردى**’ ол анى суяқа чомтурдї — у уни сувга чўм-
дирди, шўнгитди. **چىمترر، چىمترماق** (чомтуур, чом-
турмак). Бунинг **چىمتردى، چىمترر، چىمترماك** чўм-
тўрдї, чўмтўрўр, чўмтўрмак варианти аввалги сўз-

га кўра яна ҳам чуқурроқ чўмдириш маъносидар.

жентреди чантурдї — тонишни бўйнига қўйди, юклиди, тондирди. **ол ол аниб ювашча жентреди** ол анї бу ўшқа чантурдї — у уни бу ишдан қайтишга унади. Али **чўндутурдї** "дир. **жентремак** (жентрер, чантурур, чантурмақ).

женгреди чўнфардї — текшириди, суриштириди. ол ўшїф чўнфардї — у ишининг аслини текшириди, ҳақиқат қилди. Али **жингрди** ҳарфи билан дир. **чингарер**, **чингармақ**.

себтреди сўптурдї — сеп қилинга буюрди. **ол анкъ фэн** ол анїц қўзїн сўптурдї — у қизига сеп қилиб куёвга узатишни буюрди. **ал менка феш фетн** ол мәнъа қуни қанатин сўптурдї — у менга қуш қанотини бирлаштиришга, қуш қанотини тузатишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар нарсани тузатишга ҳам бу сўз қўлланади. Аввалги феълнинг масдари **к**-к билан **себтремак** сўптурмайдир. **себтреди** сўптурур, сўптурмақ.

стурдї саттурдї — соттириди. **ол мәнкъ течарх сестреди** ніц тавариф саттурдї — у менинг товаримни (молимни, буюмимни) соттириди. Бошқаси ҳам шундай. **саттурур**, **саттурмақ**).

стурдї суттурдї — туплатди. **ол анкъ юзнека сестреди** јузіца суттурдї — у унинг юзига туплатди. Бунинг али **содздри** сувтүрдїдир. **содздри** сувтүрур, суттурмақ).

стурдї сіттүрдї — сийдирди. **ол оғлін сіттүрдї** ол оғлін сіттүрдї — у боласини сийдирди. Отини сийдиришга ҳам бу сўз қўлланади. Али **сізтүрдї** сізтүрдїдир. **сіттүрор**, **сіттүрмак**).

сажтреди сачтурдї — сочтириди. **ол ал менка йрмак сажтреди** мәнъа јармақ сачтурдї — у менга танга сочтириди. **сажтреди** сачтурур, сачтурмақ).

сажтреди сїчтурдї — чичтириди. **ол анкъ сажтреди** турдї — у уни чичтириди. **ал менка йрмак сажтреди** сїчтурур, сїчтурмақ).

суртреди суртурдї — сурдирди, сургун қилди. **ол анкъ суртреди** ол анї суртурдї — у уни ватанидан сургун қилди.

آل آنگر قوی ستردى ол ацар қој суртурді — у унга
күй ва бошқаларни ҳайдатди. **آل آنگر تاش ستردى** ол ацнар таш суртурді — у унга тош ишқатди.
(Суртурур, суртурмақ.)

Сортрدى сортурді — сўраттириди. **آل سوغ ستردى** ол со-
руғ сортурді — у йўқолган нарсани суриштиришга
буюрди. **آل قанғұн ستردى** ол қанғұн сортурді — у
қонни қортуқ билан сўриб олишга буюрди, сўр-
тирди. **(Суртурур, суртурмақ.)**

Сузтрدى суздирди — суздирди. **آل سوف ستردى** ол сув
суздирді — у сув тинитишга, сузишга буюрди.
Бошқаси ҳам шундай. **(Сузтурур, سترماق.)**

Сустрدى сустурді — суздирди. **آل قىچ سستردى** ол қоч
сустурді — у қўчқорни суздаришга унади, ҳатто
у сузди. **(Сустурур, سسترماق.)** **Сештрدى** сәштүрді¹⁶⁹ — ечтирди. **آل تۇگۇن سستردى** ол тў-
гўн сәштүрді — у тугунни ечишга буюрди, ечтир-
ди. Бошқаси ҳам шундай. **(Сестур. سسترماك.)**

¹⁶⁹ Босма нусхада бу сўзниң имлосида аниқсизлик бор. Басим Аталай ёзма нусхага кўра *саштурди* варианти тўғри деб изоҳ берган (қ. „Девон“, II том, 185-бет).

آل آلم برم سستردى саштурді — бошма-бош қилди. **آل قوي سستردى** ол алім бўрім біrlä саштурді — у оладиган моли билан берадиганини бошма-бош қилди. Оладиганини олмай, берадиганининг ўрнига топшириди.
(Саштурур, سسترماق.)

Сағтрدى сағтурді — соғтирди. **آل قوي سستردى** ол қој сағ-
турді — у қўй соғтирди. Бошқаси ҳам шундай.
(Сағтурур, سسترماق.)

Бир Нанкени بيركا سستردى бир нанкени бирка сустерди
нёні бірга сїғтурді — бир нарсани бир нар-
сага сиғтирди, жойлаб қўйди. **(Сустур. سسترماق.)**

Сәвтрدى сәвтирді — севтирди. **آل تىنكىرى سنى منكا سستردى** ол тэнрі сәні мәңга сәвтирді — у тангри сени мен-
га севтирди. Дилимга муҳаббатингни солди. **(Сестур.)**

Сәштурماق ¹⁷⁰ сәштурур, сәштурмақ.

Суктрدى суктирди, киргизди. **آل بير نانكىنى بيركا سستردى** ол бир нёні бірга суктурді — у бир

¹⁷⁰ Басим Аталай изоҳига кўра, бу сўз ёзма нусхада *Эмас* *Сестурмақ* шаклидадир (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 185-бет).

нарсани иккинчисига суқишига, киритишга бу-
юрди. سقىرر. سقىرماق (سقىرر. سقىرماق).

سقىردى سقىردى — майдалатди. اَل مَرْج سقىردى ол مورч
соқтурді — у мурч майдалатди. Бошқаси ҳам шун-
дай.

سقىردى سقىردى — сиқтириди, эздирди. اَل اَزْم سقىردى ол
үзүм сиқтурді — у узум сиқишига буюрди. Бош-
қаси ҳам шундай. سقىرر. سقىرماق (سقىرر. سقىرماق).

سقىردى سقىردى — сүктириди. اَل تُون سوکتردى ол тон
сөктүрді — у түн чокларини сүктириди, сүкишига
бууюрди. Девор ва бошқаларни бузишига ҳам бу
сүз қўлланади. سقىرماك (سقىرماك) سقىرر, сөк-
түрмак).

سقىردى سقىردى: اَل آنِي سقىردى ол анї сөктүрді — у
уни сүктириди. Асли у орқали سوکتردى سقىردى-
дир. Сўнг идғом¹⁷¹ қилинган سقىرماك (سقىرماك) سقى-
түрр, сөктүрмак).

سقىردى سقىردى — сиктириди. اَر كُنْكَن سقىردى ۳۹ کўцін

¹⁷¹ Маҳмуд Кошгарий кўпчилик ўринда идғом терминини *сингиш* — аssi-
миляция маъносида қўллаб, бундай ўринларда *тахфиф* тушиб қолиш термини-
ни юритган эди.

سقىرر). سقىرماك (سقىرر). سقىرر. سقىرماق (سقىرر. سقىرماق).

سالтурді سالтурді — солдирди, ихтиёрига ташлатди.
اَل مَنْيَى انكار سالтурدی ол мәні ацар салтурді — у ме-
ни унинг ихтиёрига ташлатди (ўғузча). Яна
اَل منَكَا يَينَك سالтурدی ол мәңца јіләд салтурді — у
бировни түн енги билан мәнга ишорат қилишига
бууюрди. Ҳар бир нарсани ташлашига буюрса ҳам,
шу сўз қўлланади. سالтурر. سالтурماق (سالтурر. سالтурماق).

شاشتурді شاشтурدی — ечириди. اَل تُكُون شاشتردى ол тү-
гүн шаштурді — у тугун ечириди — чечтириди.

ساشتурді سаштурді варианти ҳам бор. Бу алмашиниш
арабча билан форсчадаги алмашинишга ўхшайди.
Арабча مسک міск, форсча مُشَك мўшк, арабча سُكْر фурсча شَكَر шакр, арабча عَسْكَر аскар, форс-
ча لَشَكَر лашкар каби.

ساچурді سچурدی: اَر سوق سجعفردى ۳۹ سув сачурді
одам сув сочтираёзди. سجعفار. سجعفارماق (سجعفار. سجعفارماق) سачу-
пар, сачурмақ).

суҷурді سучурді: اَت سجعفردى ۴۰ اт сучурді — от ҳурка-
ёзди. Бошқаси ҳам шундай. سجعفار. سجعفارماق (سجعفار. سجعفارماق)

Сарғарді: سرغردی نانک سرғарді нәң — нарса
Сарғайды. سرغماق). سرғарур, сарғармақ).

Иситма беморни ҳолдан оздирishiغا ҳам бу сүз күлланади. Шеърда шундай келган:

كُنْكَلِيٌّ كُيْب قانِي قُرْب آغْزِي أَجْب قُغْرَار
سْزُغْرَغَلْر اذْكَلَر آسْز يِزْي بِرْقَرَار

Көңіл күйүб, қані қуріб, ағзі ачіб құғурап,
Сізғурғалір үзүкәп әссіз жүзі бурқарап.

Дили куйиб, қони қуриб, оғзини очиб куларди.
Ишқ уни эритиб юборар даражада, бечоранинг
юзларини сарғайтиради.

Аламли ошиқ одамлар наздида оғзи очиқ кул-
гили күрінса ҳам, ишқ унинг дилини ёндирған,
қонини қурытған, чөхрасини ачинарлы ҳолда сұл-
дирған.

سقْعَرْدِي (سقْعَرْدِي) — ол ат суwгардї: суwгардї — у отни суфорди. Башқаси ҳам шундай. (سقْعَرْمَاق) سقْعَرْمَاق — суwгарур, суwгармақ).

санғарді: **санғарді** – ол аның күшінен сенгруди санғарді – у уни киши деб ҳисоблади. (снгур. **сенгрур**. **сенгрур**. **сенгрур**. **сенгрур**). санғарур, санғармақ).

ал یاغنى قاپتن سرقردى: ол јағні қаптін сарқурді: сарқурді — у ёғни идиш(меш) силқитди. Ҳар бир суюқ нарса бир идишдан иккінчи бир идишга солинганда, тагида қолганини силқитиша ҳам бу сүз құлланади. سرقرماق (سرقر) сарқурур, сарқурмақ).

سوتگردى سүткәрді — сутга айланди. يغىرت سوتگردى ^{جۇھۇرت} سوتگردى^{سۇتگەردى} сүткәрді¹⁷³ — ивиган сут чайқалиб — կۈزғолиб сут-

¹⁷² Күздан сўзидаги „дан“ чиқиш келишиги аффиксидир. Бу келишик ХІ аср тилида анча кенг қўлланган келишиклардандир. Чиқиш келишигининг аффикси кўпинчა Ӯз дін—дін шаклида басъзан Ӯз дән — дан шаклида учрайди, ҳатто, айрим ҳолларда дун шаклида ҳам учрайди. Чунончи, Девоннинг II томида, 83—84-бетларда ашдін шаклида берилган бўлса, 68-бетда шу сўз ўрнида ашдан шаклларида, 140-бетда ўрундун тарзида берилган.

Бу аффикс охири жарангыз ундошлар билан тугаган сүзларга күшилгандай ^ق тān || тан тарзида құлланади. Чунонча, азоқ тін каби. Лекин иштан сүзъ бир ерда иштан(ايشتن) бир ерда اشن иштин (192-бет) шаклида учрашихарактерлидир. Бу аффиксларнинг ўзакка күшилиб ёки ажратилиб өзилишида ҳам қатыпты.

¹⁷³ Арабча текстдеги *مُحَمَّدٌ* юәтиру сүзи ёнида бир аниқсизлик белгисиө бор. Бизнингча, *مُحَمَّدٌ* юәтиру бўлса керак. Бир нуқта ортиқча бўлиб *қўзғолди*—чайқалди демакдир.

дек суйилди. **سْتِكْرَارٌ سْتِكْرِمَاكْ** сўткірәр, суткірмäк),

سْسِكْرِدِي сўскүрді — сузди **سْغَرْ آرْكُ سْسِكْرِدِي** сігір өріг сўскүрді — сигир одамни сузмоқчи бўлди. Бошқаси ҳам шундай. **سْسِكْرَارٌ سْسِكْرِمَاكْ** сўскірәр, сўскірмäк).

قَبْرِدِي қаптурді — **أَلْ آنْكَارٌ تَفَارِقْ قَبْرِدِي** ол аңар тавар қаптурді — у унга мол ўғирлатди, мол ўғирлашга буюрди. **قَبْرِمَاقْ** қаптурур, қаптурмақ).

قَجْتِرِدِي қачтурді — қочтируди. **أَلْ آرْكُ قَجْتُورِدِي** ол өріг қачтурді — у одамни қочтируди, биронни қочишга буюрди. **قَجْتِرِمَاقْ** қачтурур, қачтурмақ).

قَجْتِرِدِي қучтурді — қучоқлашга ундали. **أَلْ مَنِي قَجْتِرِدِي** ол мани қучтурді — у мени уни қучоқлашга ундали. **قَجْتِرِرُ. قَجْتِرِمَاقْ** қучтурур, қучтурмақ).

قَتْرِدِي қаттурді — эштируди. **أَلْ يَبِبْ قَتْرِدِي** ол јиң қаттурді — у ип эштируди, пишииттируди.

قَتْرِدِي қаттурді — қотиштируди. **أَلْ تَلْقَانِقا يَاغْ قَتْرِدِي** ол талқанқа јаф қаттурді — у толқонга ёғ қотиштируди. Арасиширилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. **قَتْرِرُ. قَتْرِمَاقْ** қаттурур, қаттурмақ).

أَلْ آئِ سَقْفَا قَرْتِرِدِي ол қартурді — тикилдирди. **أَلْ آنْكَرِ يَاغْ تَالْقَانِقا قَرْتِرِدِي** анї сувка қартурді — у унга сув тикилтириди. **أَلْ آنْكَرِ يَاغْ قَرْتِرِرُ. قَرْتِرِمَاقْ** ол аңар јаф талқанқа қартурді — у талқонга ёғ қордирди (ўғузлар сўзи). **قَرْتِرِرُ. قَرْتِرِمَاقْ** қартурур, қартурмақ).

قَرْتِرِدِي қуртурді — қурдирди. **أَلْ مَنْكَا يَا قَرْتِرِدِي** жан әнкәр җуяж қурдирди. **خَانْ آنْكَرْ قَرْتِرِرُ. قَرْتِرِمَاقْ** хан аңар жаваж қуртурді — хон унга хонлик чодирини қуришга буюрди. **خَانْ بَكْكَا سُوسَنْ قَرْتِرِرُ. قَرْتِرِمَاقْ** хан бўккә сўсін қуртурді — хон бекка астарини тўйлашга буюрди. **قَرْتِرِرُ. قَرْتِرِمَاقْ** қуртурур, қуртурмақ).

قَىرْتِرِدِي қіртурді — қирдирди. **أَلْ آنْكَرْ بَيْرْ قَرْتِرِدِي** ол аңар јеर қіртурді — у унга ер қирдирди. Бошқаси ҳам шундай. **قَىرْتِرِرُ. قَىرْتِرِمَاقْ** қіртурур, қіртурмақ).

قَزْتِرِرُ қазтурді — қаздирди. **أَلْ آنْكَرْ قَذْغَ قَزْتِرِدِي** ол аңар қазағ қазтурді — у унга ариқ қаздирди. **قَزْتِرِرُ. قَزْتِرِمَاقْ** қазтурур, қазтурмақ).

قَسْتِرِدِي қустурді — қустирди. **سِجْكَتْ آرْكَ قَسْتِرِدِي** сўчўк өріг қустурді — ичимлик одамни қустирди. Бирор

қолдирилган ҳар бир нарса ҳақида ҳам бу сўз нарса бўёқ рангини ўзгартса ҳам, шу сўз қўлланади. қустурур, қустурмақ).

қестрди қестерді — қистирди, кишанлатди. қестрди бўг азар азақин қестерді — бек унинг оғиги қистирди. Бек исканжага солиб азоблаганига ҳам бу сўз қўлланади. қестрди анїц ашин қестрди — унга тайинланган овқатни камитишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. Асли қестрди ол анїк тонин қестурді — у унинг тўнини калта қилишга буюрди гапидаги сўздан келиб чиқсан. Бошқаси ҳам шундай. қестурур, қестурмақ).

қетрди қактурді — бошига урдирди. қактурді ол анї башра қактурді — у уни бошига урдирди, бошига уришга буюрди. қактурур, қактурмақ).

қалтуди қалтурді — қолдирди (қолдириб кетди). қалтуди ол анї ярїшта қалтурді — у уни юришда орқада қолдириб, ўзиб кетди. Орқада

қўлланади. қултур. қултурмак) қалтурур, қалтурмақ).

қултуди қултурді — сўраттири. қултуди мёндін нэн қултурді — у мендан нарса сўраттири. қултурур, қултурмақ).

қилтуди қилтурді — қилтирди. қилтуди азар ёш қилтурді — у унга иш қилтирди. қилтурур, қилтурмақ).

қамтурді қамтурді — ўлгудек урдирди. қамтурді ол анї уруб қамтурді — у уни ўлгудек урдирди, нафаси ўчунча урдирди. қамтур. қамтурмак) қамтурур, қамтурмақ).

қумтурді қумтурді — тўлқинлатди. қумтурді суwyf қумтурді — ел сувни мавжлантириди. қумтурур, қумтурмақ).

қантурді қантурді — қондирди. қантурді ол мён суwқа қантурді — у мени сувга қондирди. Бу сўзниг асли д билан қандурдидир қантур. қантурур, қантурмақ).

қондуруди қондуруди — қўндириди. қондуруди ол

әшіндә қаш қондурді — у үйда қаш құндириди. **آلَ الْتُونْ أَزَا جَشْ قُنْدِرْدِي** ол ältün уза жаш қондурді — у олтін үстіга феруза құндириди, қадади, феруза ёпишириди. Ҳар нарсанинг үстіга бир нарсаны қадашға ҳам бу сүз құлланади. **قُنْدِرْمَاقْ** (қондурур, қондурмақ).

قَتْغَرْدِي қатғурді — кулиб қотиб қолди. **أَرْكُلْبُ قَتْغَرْدِي** әр күлүб қатғурді — әр кулиб қотиб қолди. Әр күлүб қатғурар, қатғурмақ).

قَتْغَرْدِي қутғарді — қутқазди, қутқарди. **قَنْكَرِي مَنِي قَتْغَرْدِي** тәңрі мәні қутғарді — тангри мени қийинчиликлардан қутқазди. **قَتْغَرْرَ قَتْغَرْمَاقْ** қутғарур, қутғармақ).

قَذْغَرْدَمْ қазғурдум — қайғурдим. **مَنْ آنَكْرُ قَذْغَرْدَمْ** мән азар қазғурдум — мен унга (унинг учун) қайғурдим. Шеърда шундай келган:

كَلْسَا سَنْكَا يَلْغَرَا	أُوذْنَ آنِي إِذْغَرَا
بَرْسَنْ نَرُو قَذْغَرَا	سَتِي مَنْكُ اِيمِي
کәлсә сәңкә ѡлғұра	
үзүн ані уәғура	
барсун нару қазғура	
сатті мәнің ажімі	

Үзига вафосизлик қылган киши ҳақида айтади: Сенга у йўлда йўлиқса, сен уни уйқусидан уйғот, қылган иши (ёмонлиги)ни билдириб қўй.

(Ёмонлигини билиб) хафаланиб кетсин. Чунки у мендан рухсатсиз хизматкоримни сотибди. **قَذْغَرَارْ** қазғурап сүзи ձ -з ни ј га алмаштирувчилар ти-лида **قَيْغَرَارْ** қажғурап равишда ҳам талаффуз қилинади. **قَذْغَرَارْ قَذْغَرْمَاقْ** (қазғурап, қазғурмақ).

قَزْغَرْدِي қузғірді — учқунлади. **قَارْ قَزْغَرْدِي** қар қузғірді — бирдан ёмғир орасида қор учқунлаб келди (қипчоқча). **قَزْغَرَارْ قَزْغَرْمَاقْ** қузғірар, қузғірмақ).

قُرْغَرْدِي қурғірді — қуриди, қурғади. **جَيْر قُرْغَرْدِي** жер қурғірді ер қурғади, сувсизликдан ер, бошқалар қуриди. **قُرْغَرَارْ قُرْغَرْمَاقْ** қурғірар, қурғірмақ). Бошқаси ҳам шундай.

قُرْغَرْدِي қурғірді — қурғади. Қуруғлиқ қилди, ҳовлиқди. **أَرْ قُرْغَرْدِي** әр қурғірді¹⁷⁴ — одам қуруғлиқ қилди, беҳуда олиб қочди. **قُرْغَرَارْ قُرْغَرْمَاقْ** қурғірар, қурғірмақ).

قُرْغَرْدِي әл آنى بو ايشتا قُرْغَرْدِي — тииди, қайтарди. ол ані бу ўшта қізғурді — у уни бу ишдан тииди. Ишининг зиёнини ўзига тоттириди, энди у ўша ишни иккинчи марта қилмайди. **قُرْغَرَارْ قُرْغَرْمَاقْ** қізғурур, қізғурмақ).

¹⁷⁴ Бу феъл „Девон“да берилганча қурғірді шаклида ҳозирги тилда құлланмайди. Шу ўзакдан ясалған қуруғ сифати шу мағнода құлланади: Қуруғ одам — беҳуда, йўқ сүзларни сүзловчи ҳовлиқма одам; ёки шу сифатдан ясалған құшма феъл тарзида құлланади: қуруғлиқ қилди каби.

قۇغۇرىدى қолғىрді¹⁷⁵ — сүраөзди. **الْ مَنْدَنْ قَلْغُرْدِي** ол мәндин қолғىрді — у мендан сүраөзди. **قَلْغُرْارْ مَاقْ** қолғىрап, қолғىрмак).

قَمْغُرْدِي қамғىрді — қийшайди, тескари бўлди. **أَنْكْ يُوزِي** аниң јўзи қамғىрді — унинг юзи қийшаяёзди. **قَمْغُرْارْ قَمْغُرْمَاقْ** қамғىрап, қамғىрмак.) Ҳар бир қийшаяётган нарсага ҳам шу сўз қўлланади.

كَجْتَرْدِي кәчтүрді: **أَلْ أَنِي سُفْدَنْ كَجْتَرْدِي** ол ани суздин кәчтүрді — у уни сувдан кечтириди. **كَجْتَرْمَاكْ** кәчтүрўр, кәчтүрмак).

كَرْتَرْدِي кәртүрді — ёздириди. **أَلْ أَنْكْ تُونِنْ كَنْكَا كَرْتَرْدِي** ол ани тонин кўца кәртүрді — у унинг тўнини офтобга ёздириди. **أَلْ يَبِ كَرْتَرْدِي** ол јўп кәртүрді у арқонни чўздириди. Бошқаси ҳам шундай. **كَرْتَرْمَاكْ** кәртүрўр, кәртүрмак).

كَرْتَرْدِي көртүрді — кўрдирди, **أَلْ آنَّكْ نانْكْ كَرْتَرْدِي** ол аңар нән көртүрді — у унга нарсани кўришини юклади. **كَرْتَرْمَاكْ** көртүрўр, көртүрмак.)

¹⁷⁵ „Девон“даги материалларга кўра, иш бажарилиши яқинлашганини ифодалаш учун бу формадаги феъллар буйруқ феъл ўзагига **غـ-fir** қўшимчаси қўшилиб ясалади ва ишнинг яқинлашганини англатади. **سَجْفَرْمَاقْ** сачурмақ — **سَاجْرَاتَهْزَمْوَكْ** (II том, 147-бет) **تَغْرِدِي** тамғурді — **تَوْمَاهْزَدِي** (II том, 141-бет) **تَزْغَرْدِي** тазгарді — **تَوْزِ** — **كَالْ** бўлаёзди (II том, 140-бет). **تَشْغَرْدِي** ташғурді — тошаёзди (II том, 140-бет).

كَرْتَرْدِي кіртүрді — киргизди. **أَلْ آنِي آفْكَا كَرْتَرْدِي** ол ани ёвга кіртүрді — у уни ўйга киргизди. Бошқаси ҳам шундай. **كَرْتَرْرِ** **كَرْتَرْمَاكْ** кіртүрўр, кіртүрмак).

كَسْتَرْدِي кәстүрді — кестириди. **أَلْ آنَّكْ يَعَاجْ كَسْتَرْدِي** ол аңар јіғач кәстүрді — у унга ёғоч кестириди. Бошқаси ҳам шундай. **كَسْتَرْمَاكْ** кәстүрўр, кәстүрмак).

كَفْتَرْدِي кәвтүрді — кетказтириди. **أَلْ آنَّكْ كُوجِنْ كَفْتَرْدِي** ол ани кўчин кәвтүрді — у унинг кучини кетказди, тинкасини қуритди. **كَفْتَرْمَاكْ** кәвтүрўр, кәвтүрмак).

كَلْتَرْدِي күлтүрді — кулдирди. **أَلْ مَنِي كَلْتَرْدِي** ол мәнини күлтүрді — у мени кулдирди. **كَلْتَرْمَاكْ** Ол ат азақин тўрўр, күлтүрмак). **أَلْ آت آذاقْ كَلْتَرْدِي**. **كَلْتَرْ** күлтүрді — отнинг оёқларини боғлаб йиқитмоқча буюрди.

كَلْتَرْدِي **أَلْ مَنَكا آت كَلْتَرْدِي** ол мәннайат күлтүрді — у менга от келтирди. **كَلْتَرْمَاكْ** күлтүрўр, күлтүрмак).

Бу сўз -т билан ўғузчадир, -д билан туркчадир. Ўғузлар одати бўйича, турклардан фарқланиб, тинидга, динига айлантириб ишлатадилар. **تَقْيَى** (туя) ни ўғузлар **دَوَا** дава дейдилар. **تَافِين** маъносидаги **دَقِى** ни **دَقِى** дақї дейдилар.

۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰

Ат گەڭىرىدى — кەڭىرىدى кەڭىرىپ, кەڭىرمەك).

آل آتامنی مَنْكَا كُزْكَرْدِي¹⁷⁶ — күриштируди. ол атамні мәнә күзгәрді — у отам билан мени күриштируди. كُزْكَرْدِر. كُزْكَرْمَاڭ¹⁷⁷) күзгәрүр, күзгәрмäк).

¹⁷⁶ Күзгарди сўзи бизга кўргазди тарзида етиб келган. Бу хил ўзгариш тилшуносликда метатега ҳодисаси деб юритилган бир қонунга мувофиқ юзага келади. Бу хусусиятнинг XI аср тилидаёқ кенг тарқалгани тўғрисида М. Кошғарий

كُزْكَرْدِي күзгәрді — кузлашди, кузга юз тутти, куз бўлиб қолди. **أَذْلَكْ كُزْكَرْدِي** özläk күзгәрді — вақт, фасл куз бўлиб қолди. **كُزْكَرْمَاكْ** (күзкэрмак) күзгәрүр, күзгәрмак).

كَلْكِرْدِي кәлкірді — келмоқчи бўлди. اُلْ مَنْكَا كَلْكِرْدِي ол мәңә кәлкірді — у менга келмоқчи бўлди, келаёзди. كَلْكِرْ كَلْكِرْ ماڭ (kälkipär, kälkirmäk).

Ал ақ күнкөрді ол ок күнкөрді — түғрилади. Башқаси ҳам шундай.

بَكْ أَغْرِينِي كُنْكَرْدِي күңәрді — иқрор қилдирди, күндириди.
بَكْ كُنْكَرْدِي бәг оғріні күңәрді — бек ўғрини иқрор
 қилдирди. **كُنْكَ ماْكِ** күнәрүр, күнәрмәк).

آل منكا قلچ мандурді — тақтирди; булаттирди.
 ол мәңә қіліч мандурді — у менга қилич

хабар беради. Унинг изоҳига кўра, *саримсоқ*, *буғдоӣ*, *ёғур* каби қатор сўзлар у даврда икки вариантда *самурсақ*, *будғоӣ*, *ёғумур* тарзида кўлланар эди. У даврдан бизга метатеза асосида ўзгариб етиб келган сўзлар анча бор. *Ўрганмак* — *ўрганмоқ*, *арвамак* — *аврамоқ* ва бошқалар.

تاқишига буюрди, тақтириди. **أَلْ مَنْكَا أَتْمَاكْ كُكْ يَاغْقَا** ол мәнә әтмәкіг յағқа мандурді — у менга нонни ёққа булаттириди. **مَنْدَرْ مَاقْ** мандуур, мандурмақ).

أَلْ أَتْمَاكْ كُكْ يَاغْقَا مَنْغَرْ دِي манғірді — суркатаёзди. ол әтмәкіг յағқа манғірді — у нонни ёққа була- ёзди, суркаёзди. Бошқаси ҳам шундай. **مَنْغَرْ أَرْ** манғірар, манғірмақ).

Бу бўлим тўрт хилда қўлланади:

Биринчиси икки ҳарфли феъллардан ўтимли феъл ясалишидир. Чунончи: **بَرْ دِي** барді феълидан тузилган **أَرْ سَقْفَا قَرْ دِي** бартурді—ўтимли феъллар. Әр сувқа қарді — одам сувга шўнғиди гапидаги қарді феъли ўтимсиздир, **قَرْ دِي تُرْ -تُرْ** қўшиб ундан ясалган **قَرْ تَرْ دِي** қартурді ўтимли феъли каби. Бу феъл икки ҳарфли ўтимсиз феъл эди, бу бобда (ўзакка) **تُرْ -تُرْ** аффиксини қўшиш билан ўтимли феъл ясалди. Ёки икки ҳарфли ўтимли феъл **-тир**, **-тур** қўшиб, икки ишловчини англатувчи феъл ясалади. **أَرْ يَا قَرْ دِي** әр ja қурді — одам камон қурди гапида қурди феъли бир ишловчинигина англатса, **أَلْ أَنْكَرْ يَا قَرْ تَرْ دِي** ол ацар ja қуртурди гапидаги қуртурди феъли икки ишловчини билдиради. Бириншига буюрувчи, иккинчиси ишловчидир. Арабча:

نَقَطَ الرَّجُلُ الْمُصَحَّفَ. **وَانْقَطَهُ غَيْرُهُ.** **وَلَقَطَ السُّبْلَ.** жумлаларида ҳам бир фоилга ўтувчи феъл икки фоилга ўтувчига айланган. Ёки ўзакка **-فُور**, **-غُور** қўшимчалари қўшилиб, икки ишловчини англа тувчи феъл ясалади. Чунончи, **أَتْ تَرْ دِي** әт турді гапидаги турди феъли **أَرْ أَتْنِ تَرْ غَرْ دِي** атїн турғурді гапидаги турғурди феъли ўзакка **-فُور** қўшилиб, икки ишловчини англа тувчи феъл ясаландир. Әр **أَرْ يَقَارُو تَرْ دِي** әр юқару турді гапидаги турди феълидан ясалган **أَنِي تَرْ غَرْ دِي** ани турғурді жумласидаги турғурди феъли ҳам шундайдир, яъни одам отини бирор орқали турғизди. **يَا غَارُودِي** яғ әрўді гапидаги әрўді феъли билан тузилган **أَرْ يَاغْ أَرْ كَرْ دِي** әр юргўрді — одам ёғ әриттириди гапидаги юргўрді феъли ҳам икки ишловчини англа тувчи феъллар. **أَقْ كَنْدِي** оқ кўнді — ўқни тўғриланди гапидаги **كَنْدِي** кўнді феълининг ўзагига **كَرْ** гўр қўшиб ясалган **أَقْ جِي كَنْدَ كَرْ دِي** оқчи кўндгўрді — ўқ эгаси ўқни тўғрилатди гапидаги **كَنْدَ كَرْ دِي** кўндгўрді феъли ҳам шундай.

Феъллардаги **ت**, **ف**, **ك** ҳарфлари ўтимли феъл ясовчи ҳарфлар әмас, балки ўтимли феъл ясовчи фақат **ر** ҳарфидир. Чунончи: **قَشْ أَجْرَ دِي** қуш

учурді **سُوفْ كَجِرْدِي** сув кәчүрді гапларидаги учурді, кәчүрді феъллари шу даъвонинг исботи учун далил бўла олади. Бу феълларда ўтимли феъл ясовчи ҳарф фақат **ر -р** дир. Юқоридаги мисолларда ҳам шундайдир. Яъни ўтимлилик фақат **ر -р** ҳарфи билан юзага келган.

Бу феълларда **ت، ئ، ك** ҳарфлари феъллар талаффузини осонлатиш учунгина киритилади. Агар бу ҳарфларни киритмаса, ўтимли ўтган замон феълларida икки **ر -r**, келаси замон ўтимли феълларida уч **ر -r** ёнма-ён келишга тўғри келади. Масалан, **قَتْغَرْدِي** қутғарді феълида **غ -غ** ҳарфи бўлмаганда, ўтган замон ўтимли феъли **قَتْرَدِي** қутрападі бўлар эди ва ўтган замон ўтимли феъли **سَقْعَرْدِي** сувғарді эмас **سَفْرَرْدِي** суврарді тарзида бўлар эди. Келаси замон феълида бу феъллар **قَتْرَرْر** қутрапур, **سَفْرَرْر** суврарур бўлар эди. Бу феълда биринчи **ر -r** ўзакнинг асл ҳарфи, иккинчи **ر -r** ўтимлик белгиси, учинчи **ر -r** келаси замон феъли белгисидир. Шунинг учун ҳам сўзларда талаффуз қулайлиги учун ўзакнинг асл ҳарфи бўлган **ر -r** қаттиқ сўзларда **ت -ت** га, **ك -ك** ли ёки қалин сўзларда **غ -غ** га, юмшоқ ва **ك -ك** ли сўзларда **گ -گ** га алмаштирилади.

Иккинчи, уч ҳарфли ўтимсиз феълларнинг ўтимлига айланиши ҳам бу бобга киради. **آر تَرْلِدِي** ёр тірілді

гапидаги тірілді феълидан ясалган **نَنْكَرِي تَرْكُرْدِي** тәнрі тіргурді гапидаги тиргурди **فَهْلِي** каби. **آر قَزْلَنْدِي** ёр қізілді — одам жазоланди, ишнинг мукофотини кўрди гапидаги қізілді феълидан ўтимли феъл **قَزْغَرْدِي** қізғурді тарзида ясалади. **آنِي قَزْغَرْدِي** ані қізғурді — уни жазолаттириди гапидаги қизғурди каби.

Учинчидан, иш қилишни исташ, орзу қилиш маъносидаги ўтимсиз феъллар бу бобга киради. Бу феълларда ишни оз-оз, секин-секин қилиш мазмунни бор. Чунончи, **سُوفْ تَمَجَرْدِي** сув тамчірді гапидаги тамчірді феъли каби. Булутдан сув томчилади, оз-оз томди демакдир. Яна: **أَشْجَح تَشْغَرْدِي** ашіч ташғурді ҳам шундай. Қозон тошишга яқинлашди, тошаёзди демакдир. Феъл бу мазмунда қўлланганда, ўтган замон ва келаси замон шакларининг иккичи ҳарфи чўзиқсиз, сукунли бўлади, ёлғиз келаси замон шаклининг тўртинчи ҳарфигина чўзиқ — фатҳали бўлади.

Тўртинчидан, феъл ўз асл маъносида бўлиб, бу маънолардан ҳеч бирини ифода қилмайди. Чунончи, **نَنْكَرِي مَنِي قَتْغَرْدِي** тәнрі мәні қутғарді гапидаги қутғарді феъли каби. **آر قَتْغَرْدِي** ёр қатғурді — одам кулиб қотди, гапидаги қатғурді феъли ҳам шундай.

Бу феъл бобида бошқа бирор ёрдам қилганик ёки баҳслашганлик маъносини билдиримоқ исталса, ўтган замон белгиси д ҳарфидан олдин феълга бир ш ортирилади. **اَلْ مَنْكَا اَتْ سُقْعَرْشُدِي** ол мәңдә ат сувғарішді — у менга от суғоришда ёрдам берди демакдир. **اَلْ مَنْكُ بِرْ لَا قَرْنْ تُذْغَرْشُدِي** ол мәнің бірлә қарін төзғурішді — у мен билан қорин түйғизиша баҳслашди каби.

Агар бу феъл орқали ўзи бу ишни қилгандек күриниб, ҳақиқатда иш ишланмаганлиги мазмунини англатиш исталса, бу мазмун икки хил йўл билан ифодаланади:

1. Феълдаги д -д ҳарфидан олдин ن -н қўшилади. Бунинг қоидаси юқорида айтиб ўтилган эди. Чунончи, **اَلْ اَتْ سُقْعَرْنَدِي** ол ат сувғарунді — у отни суғораётгандек кўринди. **اَلْ قَرْنْ تُذْغَرْنَدِي** ол қарін тозғурунди — у қорин түйғизаётгандек кўринди ёки иш ёлғиз ўзи, бошқалар иштирокисиз бажарилганлигини англатади. 2. Бу хил феълларда энг тўғри ва энг яхши, кўп истеъмолли йўл ёлғиз ن -н ҳарфини қўшишигина эмас, уч ҳарф м, с, н қўшишдир. Чунончи, **اَلْ اَتْ سُقْعَرْمَسْنَدِي** ол ат сувғарімсінді — у от суғораётгандек кўринди. Бу ўринларда м, с ҳарфлари чўзиқсиз, сукунли бўлиб, ن -н ҳарфидагина и чўзиқ бўлади. Бу масала тезда ўз ўрида кенг изоҳланади.

بَلْدَزْدِي نَابْكَنِي булдуздї — бўлдириди. **بَلْدَزْدِي** булдуздї — бўлдириди, топдириди. **بَلْدَزْرُ.** **بَلْدَزْمَاق** булдузур, булдузмақ).

بَلْدَزْدِي білдүзді — билдириди. **بَلْدَزْدِي** ол мәңдә ўш білдүзді — у менга иш билдириди. **بَلْدَزْرُ.** **بَلْدَزْمَاك**) білдүзур, білдүзмәк.) Бу ўғузлар сўзи бўлиб, қоидадан ташқариdir. Турклар бу хилда қўлламайдилар.

بَرْبَشْدِي бўрабашді — қориши, аралашиб кетди. **بَرْبَشْدِي** ўш бўрабашді — иш қориши. Бошқаси ҳам шундай. **بَرْبَاشْرُ.** **بَرْبَاشْمَاق**) бўрабашшур, бўрабашмәк.)

بَارْتَىشْدِي бартішті — яралашди, иритиши. **بَارْتَىشْدِي لَأْرُ** олар бір ікіндінің кўёлғин бартішділар¹⁷⁷ — улар бири иккинчисининг кўнглини иритиши, яралашди.

¹⁷⁷ Ҳозир бизда худди шу маънода аниқ *иритишди* тарзида қўлланишига кўра, шу сўзнинг бosh ҳарфи **ба** бўлмай, я бўлса кера. **بَرْتَشْدِي** эмас, **بَرْتَشْدِي** дир. Фақат бир нуқта тушган. Чунки „Девон“даги фактлар й нинг и га, и нинг й га алмашиниши қоида ҳолига кўчганидан дарак беради. Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай дейди: бошда йлик сўзларни ўғуз ва қипчоқлар и га айлантирадилар (I том, 31-бет). Маҳмуд Кошғарий бу масалани жуда қисқартириб берган. а товуши я га, у товуши ю га, и товуши й га алмашарди: **اَزْكُ** узук — **اَرِينْكَ** — **يَرِينْكَ** — **يَرِينْكَ يِشْقَ** — **اَشْقَ** — **يِزْكَ** — **يِزْكَ** ирін каби.

بَغْرِشْدِي بуғрушді — кесиши. **أَلْ مَنْكَا يَعْجَاجَ بَغْرِشْدِي** ол мәңә јіғач буғрушді — у менга ёғоч кесишда ёрдам берди. Баҳслашиш ҳам шундай. **بَغْرِشُور. بَغْرِشْمَاق** (буғрушур, буғрушмак).

بَتْرِشْدِي бүтрүшді — талашиши, тортишиши. **الْ أَرْأَكَى** олар іккі бүтрүшді* — у иккови талашиши, тортишиши ва ҳар бири үз даъвосига далил келтириши. **بَتْرِشْرُور. بَتْرِشْمَاك** (бүтрүшур, бүтрүшмак).

بَتْرِشْدِي батрушді — ботиши. **الْ أَرْأَكَى بِيرَ يَيرِكَ سُقْقا** олар іккі бір бірг сувқа батрушді — улар иккови бир-бируни сувга ботиши. **بَتْرِشُور. بَتْرِشْمَاق** (батрушур, батрушмак).

بَكْلَشْدِي бәкілашді — ваъдалашши. **أَلْ مَنْكُ بِرْ لَا بَكْلَشْدِي** ол мәңің бірлә бәкілашді — у мен билан ваъдалашши. **بَكْلَشْدِي** бәкитиши. **أَلْ مَنْكَا قَبْغَ بَكْلَشْدِي** ол мәңә қапуғ бәкілашді — у менга эшикни бекитиши да ёрдамлаши. **بَكْلَشُور. بَكْلَشْمَاك** (бекілашур, бекілашмак)

بَكْلَشْدِي бәкілашді — сақлаши. **أَلْ مَنْكَا اَتْ بَكْلَشْدِي** ол мәңә ат бәкілашді — у менга от сақлашда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай (үғузлар сүзи.) **بَكْلَشُور. بَكْلَشْمَاك** (бекілашур, бекілашмак.)

* Бу сүз Навоийда ҳам шу маънода қўлланган.

Сабру ором сипоҳи неча ким йиғласа ишқ
Гаҳ ани синдурадур, гаҳ ани бутратадур.

تَرْبِشْدِي түрпүшді — пустини айриши, оқлашиши.

أَلْ مَنْكُ بِرْ لَا يَعْجَاجَ تَرْبِشْدِي ол мәңің бірлә јіғач түрпүшді — у мен билан ёғоч оқлашиши, ёғоч оқлашда менга ёрдам берди. Баҳслашишда ҳам шу сўз қўлланади. **تَرْبِشُور. تَرْبِشْمَاك** (түрпүшур, түрпүшмак).

تَبْرِشْدِي тәбрәшді — ҳаракатга тушши. **كَشِي قَمْعَ تَبْرِشْدِي** кіши қамуғ тәбрәшді — ҳамма киши тебраниб кетди, ҳаракатга тушши. **تَبْرِشُور. تَبْرِشْمَاك** (тәбрәшур, тәбрәшмак).

Шеърда шундай келган:

أَلْ قَرْ قَمْعَ قِيشْنَ اَنَارْ آشْلَقْ تَرْغَ اَنَّ اَنَارْ
يَشْلَاقْ يَغِيْ مَنْدَا تَنَارْ سَنْ كَلْبَنْ تَبْرِشُور

Ол қар қамуғ қўшин һәр
Ашләқ тарғ анїн ўнәр
յашлақ яғї мёнда тїнар
Сән кёлбән тәбрәшур.

Ёз билан қиши тортишувини таърифлаб айтади:
Кор ва ёмғирлар ҳаммаси қишида ёғади, экин,
дон ундан унади. Ёвуз душманлар менда
тиниши, тинчиши, жанг қилишмайди, сен кели-
шинг билан, э ёз, улар ҳаракатга тушиб кети-
шиади.

تَلْبِشْدِي талпішді — қанот қоқишиди.

قُشْلَر قَمْع تَلْبِشْدِي

қушлар қамуғ* талпішді — қушлар ҳаммаси қаноттарини талпинтиришиди, қоқишиди.

تَلْبِشْدِي талпішді — ҳилпиллашиди. **بَيْرِق قَمْع تَلْبِشْدِي** баїрақ¹⁷⁸ қамуғ талпімді — байроқлар ҳилпиради. Баироқ наизасининг учидаги ипак гажимлар ҳилпиллади. **تَلْبِشُور**. **تَلْبِشْمَاك** (талпішур, талпішмақ).

تَرْتِشْدِي тартішді — тортишиди. **أَلْ مَنْكَا أَرْق تَرْتِشْدِي** ол мәнә уруқ тартішді — у менга арқон тортишда ёрдам берди.

تَرْتِشْدِي نَانْكَ тартішдін ёң — нарса бұлакларини тортилди. Яна **أَلْ مَنْكَ بَرْلَا يَا تَرْتِشْدِي** ол мәнің бірлә ja тартішді — у мен билан ёй тортишда баҳслашиди. **أَلْ مَنْكَا الْتَوْن تَرْتِشْدِي** ол мәнә алтун тартішді — у менга тилла

* Қамуғ сўзи XI асрда қамуғ ва қамуқ шаклларида учрайди, ҳамма — ҳаммаси маъносида қўпчиликни англатувчи олмош ва ҳар бир manosida равиш функциясида қўлланган:

Қамуғ ерда эрга бу соқлиқ керак...
Ўсал бўлма сақлан қамуқ ишдасан...
Мунингдин наруси қамуғ эгри йўл.

Бу сўз адабий тилда Навоийгача қўлланиб келган:

Қилиб ҳукмким мулк сultonлари,
Қамуғ хайлу кишилар нигаҳбонлари.

¹⁷⁸ Басим Аталайнинг изоҳига кўра, **بَيْرِق** сўзи ёзма нусхада **بَتْرَق** ҳолида, яъни **бَايْرُوق** ҳам **بَاتْرُوق** ҳам ўкиш мумкин бўлган бир формада берилгани ҳақида изоҳ берган (қ. II том, 205-бет).

тортишда ёрдам берди. Ҳар нарсани тортишга ҳам бу сўз қўлланади. **تَرْتِشُور**. **تَرْتِشْمَاك**)

أَلْ مَنْكَ بَرْلَا قَمْعَشْقَا يَا غَتَرْتِشْدِي ол мәнің бірла қофушқа jaф түртүшді¹⁷⁹ — у терини ёглашда, ёғ суртишда мен билан талашиди, баҳлашиди, гаров боғлашиди. Ҳар нарсани суртишга ҳам бу сўз қўлланади. **تَرْتِشُور**. **تَرْتِشْمَاك**) түртүшур, түртүшмäк).

تَبْرِشْدِي тупрашді — чанги чиқиб кетди. **يَرْ قُرْب تَبْرِشْدِي** јэр қуруб тупрашді — ёмғир озлигидан ер қақраб, ернинг чанги чиқиб кетаёзди. **تَبْرِشُور**. **تَبْرِشْمَاك**) тубраншур, тубрашмақ).

أَلْرَقْمَغ بُو ايشْقَا تَبْرِشْدِي لَارْ олар қамуғ бу ішқа тёбзашділär — улар ҳаммалари бу ишга ҳасад қилдилар. **تَبْرِشُور**. **تَبْرِشْمَاك**) тёбзашур, тёбзашмäk).

تَرْكَشْدِي тіркәшді — қаторланиб тизилди, тиркашиди. **تَهْ وَ تَقْ تَرْكَشْدِي** тёwә тіркәшді — туялар қаторлашиб тиркалишиди. Бир-бири кетидан қаторлашган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади. **تَرْكَشُور**. **تَرْكَشْمَاك**) тіркәшур, тіркәшмäk).

أَلْر بُو ايشْقَا قَمْع تَبْلَشْدِي لَارْ олар бу ішіf қамуғ тёpläшdilär — улар бу ишга

¹⁷⁹ *Туртушида* сўзи босма нусхада *турнушиди* тарзида янглиш ёзилган („Девон“, II том, 162-бет).

ҳаммаси рози бўлишди. تَبَلَّشُورِ تَبَلَّشَمَاكْ täpläshür, täpläshmäk).

تَبَلَّشَدِي الْأَرْبُو أَيْشْغُ تَبَلَّشَدِي لَارْ تُبَلَّشَدِي — текширишди.

олар бу ўшір тұпläшdilär — улар бу ишнинг тубини, тагини, аслини текширишди. تَبَلَّشُورِ تَبَلَّشَمَاكْ (тäpläshür, täläshmäk).

تَتَلَّشَدِي الْأَكْيِ بِرْ لَا تَتَلَّشَدِي — тожикча сўзлашишди.

ол іккі бірлә татлашді — улар иккови тожикча сўзлашишди. Үйғурча сўзлашилса ҳам, бу сўз қўлланади. تَتَلَّشُورِ تَتَلَّشَمَاكْ (tatlaşur, tatlaşmaq).

تَلَقْشَدِي الْأَنْكَأْ مَنْكَا أَيْمَا تَلَقْشَدِي تَلَقْشَدِي — босинди. ол мәна ўjmä талқїшді — у менгä маҳси қилинадиган намат юнгини босишга ёрдам берди. Босиладиган, тўқиладиган ҳар нарсани босиш учун ҳам бу сўз қўлланади. تَلَقْشُورِ تَلَقْشَمَاكْ (talqışur, talqışmaq).

تَكَلَّشَدِي تَكَلَّشَدِي نَانْكَ تَكَلَّشَدِي تَكَلَّشَدِي — тўкилишди. тökläshdі нёд — нарсалар тўкилди, оқди. تَكَلَّشُورِ تَكَلَّشَمَاكْ (tökäßür, tökläshmäk).

تَكَلَّشَدِي يَبْ لَارْ تَكَلَّشَدِي يَبْ لَارْ تَكَلَّشَدِي — тугилишди. jiplar тўglüshdі — иплар тугун-тугун бўлишди — чигил бўлишди. تَكَلَّشُورِ تَكَلَّشَمَاكْ (tiklischür, tiklischmäk).

تَكَلَّشَدِي يَعَاجْ تَكَلَّشَدِي يَعَاجْ تَكَلَّشَدِي — тиклаб қўйилди. Бонқаси ҳам шундай. تَكَلَّشُورِ تَكَلَّشَمَاكْ (tiklischür, tiklischmäk).

الْأَرْكِي تَرْمَشَدِي تَرْمَشَدِي — тірмашді. олар іккі тірмашді¹⁸⁰ — улар иккови тімдалашди. تَرْمَشُورِ تَرْمَشَمَاكْ (tirmashur, tirmashmaq).

جَلْبَشَدِي الْأَرْكِي جَلْبَشَدِي جَلْبَشَدِي — чалпашді. олар іккі чалпашді — улар иккови бир тиришишди ва дағаллашишди. Нарсалар нопок бўлиши, ёмонлашишига ҳам бу сўз қўлланади. جَلْبَشُورِ جَلْبَشَمَاكْ (jelbışur, jelbışmaq).

جَنْدَشَدِي الْأَرْكِي جَنْدَشَدِي جَنْدَشَدِي — чандішди. олар іккі чандішді — улар иккови чандишишди ва қаршилашиб бир-биридан юз ўгиришди, тескарилашды. جَنْدَشُورِ جَنْدَشَمَاكْ (jandışur, jandışmaq).

جَمْرَشَدِي الْأَنْكَ بِرْ لَا سُقْدَا جَمْرَشَدِي جَمْرَشَدِي — чомрушді. ол мәнің бірлә сувда чомрушді — ў сувга шүнғиша мен билан баҳлашишди, талашиди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. جَمْرَشُورِ جَمْرَشَمَاكْ (jomrışur, jomrışmaq).

جَفَرَشَدِي الْأَنْكَ بِرْ لَا أَقْ جَفَرَشَدِي جَفَرَشَدِي — чэwрүшді¹⁸¹. ол мәнің ¹⁸⁰ Бу сўз босма нусхада تَرْمَشَدِي шаклида берилган. Шунга кўра тармашди ёки тармашди шаклида ўқилиши мумкин. Лекин Басим Аталай тармашди шаклида олган (II том, 207-бет). Демак, қўлёзмада шундай бўлса кераж деб тахмин қилдик. Ҳозирги ўзбек тилига ҳам шу вариант мосдир.

¹⁸¹ Басим Аталай бу гапнинг арабча изоҳидаги сўзи хато тўғриси تَنْقِيز شаклида берган. Басим Аталай изоҳига кўра, ўзини тирноқ устида айлантироқ маъносидаги сўз تَنْقِيز эмас, تَنْقِيز дир. Бу изоҳ тўғри. Чунки ҳам шу маънодадир (к „Ахтари кабир“ лугати, 161-бет).

бірлә оқ чөврүшді — у мен билан ўқ йўнишда баҳслашди. Ҳар бир юмалоқ нарсанй айлантиришга ҳам бу сўз қўлланади. (Жершур, Жершумак, чөврүшур, чөврүшмак).

Чоқрашді — қайнашди. **Тизлар жершуди** тёбізләр

чоқрашді — тузли — шўрхок ерлар қайнади. Шунингдек, ҳар нарса қайнаб, бир-бирининг устига чиқса, тўлқинланса, чоқрашді дейилади.

Киши бир кини бир-бирнің інчиде жершуди одамлар бир-бирлари билан аралашиш-қуралашди. (Жершур, Жершумак).

Бир биринк ағрӣ жершуди. Чікрайшді — очишга интилишди.

Бир бириниң оғрілікни чікрайшді — бир-бирининг ўрилигини очишга интилишди. Ҳар нарсани очиб тацлацса ва ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (Жершур, Жершумак). Чікрайшур, чікрайшмақ).

Чақрішді — бир-бирларини чақиришди. (Бој* бирка жершуди)

нинг баъзилари баъзиларини чақиришди (ўғузлар сўзидан). (Жершур, Жершумак). Чакрішур, чақрішмақ).

* Бўй сўзи жуда қадимги ёзма ёдгорликларда қабила маъносига қўлланниб келган. „Девон“да бу сўз бир неча ерда қабила маъносига қўлланган бўлса ҳам, айрим ўринларда жамоа, гурӯҳ (қавм) маъноларида изоҳланган. Жамият тузуми тарихида зўр аҳамиятга эга бўлган бу термин тарихчилар диққатига сазовордир.

Анлар азали тикрашді — усишди. атлар

азақ тикрашді — отнинг туёқлари усиб овоз чиқарди. Аглан тикрашді — бола-чақалоқлар

тикрашді, усишди (Жершур, Жершумак). тикрашур, тикрашмак).

Чиқрашти тиш жершти — сирқирашди.

рашті — тишлилар қирчиллашди. Ҳар нарсани кўп қичиллашига ҳам бу сўз қўлланади.

Акису жеркости чэрғашді — саф тортишди. Иккі сўз чэрғашті — икки тўда аскар саф тортишди. Шеърда шундай келган:

Калса айнек турким айтсанкем турким

турлумғи турким Амди жарк жеркшур

Кэлса абац тёрканим

Этнгамёт тўркунум

Тарилмағај тўркунум

Эмдї чэріг чэрғашур.

Шоир айтади: подшо келиши билан бизга ёрдам қиласа, менинг тўдам аҳволи тузалади, аймоқларим тарқалиб кетмайди. Шул вақтда энди икки урушувчи тўда саф тортишаётир.

(Жеркшур, Жершумак). Аглан жерледи чарчёргашур, чёргашмак).

جَكْلَشْدِي

янгонлар жарлашди дейдилар —

филлар бақириши демакдир. جَرْلَشُور. جَرْلَشْمَاق

чарлашур, чарлашмақ).

جَكْلَشْدِي

ал منگ بُرْلَا جَكْلَشْدِي — чек ташлаши.

ол мәнің бірлә чәкләшді — у мен билан құръа ташлаши. جَكْلَشُور. جَكْلَشْمَاق

جَرْمَشْدِي

түкөн قَمْع جَكْلَشْدِي — маҳкам бүлди.

түгүн қамуғ чіглішді — тугун бутунлай маҳкам бүлди — чигиллаши. جَكْلَشُور. جَكْلَشْمَاق

чіглішмәк).

سَرْتَشْدِي

ал منگ بُرْلَا جَرْمَشْدِي — уриши.

ол мәңә жағір чәрмәшді — у менга қамчиннинг учини боғлашда ёрдам қилди. Бошқаси учун ҳам, баҳслаши учун ҳам шу сүз құлланади. جَرْمَشُور

чәрмәшүр, чәрмәшмәк).

سَخْنَشْدِي

ал منگ بُرْلَا سَخْنَشْدِي — сіхташді.

ол мәнің бірлә чәкләшді — у мен билан құръа ташлаши. جَكْلَشُور. جَكْلَشْمَاق

سَلْرَشْدِي

түкөн قَمْع سَلْرَشْدِي — маҳкам бүлди.

түгүн қамуғ чіглішді — тугун бутунлай маҳкам бүлди — чигиллаши. جَكْلَشُور. جَكْلَشْمَاق

чіглішмәк).

سَرْتَشْدِي

ал منگ بُرْلَا سَرْتَشْدِي — суртиши.

ол мәнің бірлә қоғушқа жағ сүртүшді — у хом тери (ултон)га ёғ суртишда мен билан баҳслаши. ال منگ بُرْلَا آشق سَرْتَشْدِي

ол мәнің бірлә ашуқ сүртүшді — у ошиқни едиришда, ҳирпалашда мен билан талашди — мусобақа қилди. سَرْتَشْور. سَرْتَشْمَاق

سَجْتَشْدِي

ал منگ بُرْلَا سَجْتَشْدِي — соч олиши.

ол мәнің бірлә чәкләшді — у мен билан құръа ташлаши. جَكْلَشُور. سَجْتَشْمَاق

ال اَلْ اَكَّي سَجْتَشْدِي — олар

іккі сачташді — улар бир-бируннинг сочини олиши.

سَجْتَشْور. سَجْتَشْمَاق

کishi قَمْع سَخْنَشْدِي — кіші сіхташді.

комуғ сіхташді — ҳамма йиглади. غ - ف билан

سَخْنَشْور. سَخْنَشْمَاق

کishi قَمْع سَخْنَشْدِي — кіші сіхташді ҳам дейилади

سَخْنَشْور. سَخْنَشْمَاق

комуғ сіхташур, сіхташмақ).

تون سَنْرَشْدِي — тон

сәэрәшді — түннинг қалин-қаттиқлиги кетди, яна

بُنُون سَنْرَشْدِي

бузун сәэрәшді дейдилар — халқ

кулфати озайди. Шунингдек, ҳар бир нарса енгил

бұлиб қолса, озайса, сийракланса ҳам сазраши

дейилади. سَنْرَشُور. سَنْرَشْمَاق

сәэрәшмәк).

ال انْكَر قَار سَدْرَشْدِي — сидириши, кураши.

سَدْرَشْدِي

ол аңар қар сідрәшді — қорни кураша —

сидиришда у унға ёрдам қилди. Бошқаси ҳам

шундай. سَدْرَشُور. سَدْرَشْمَاق

¹⁸² Йиғламоқ, сіхтамоқ сүзлари у даврда бир хил бүлган. М. Кошварий бу сүзларнинг биринчисини (I том, 166-бет) ва иккинчисини (II том, 285-бет) бир маңнода изоҳлаган. Навоийда бу сүзлар синонимлар әмас, бир-биридан фарқ қылувчи маңнодаги сүзлар сифатида изоҳланган. Навоийда сиқтатмоқни йиғлатмоқнинг муболағаси, яғни оддий йиғи әмас, аламли йиғи, қаттық йиғи деб изоҳлайди, масалан:

Йиғлатти мени демайки сиқтатти мени
(Алишер Навоий, Муҳокаматул-луготайн, 20-бет.).

الْمَنْكَارِيَّةُ تُغْرِشَدِي — ол мәңкәрәк түграшди.

قَائِمَةً تُغْرِشَدِي — гүшт майдалаб түграшда у менга ёрдам қилди. تُغْرِشُور، تُغْرِشَمَاقْ (түграшур, түграшмак).

تُغْرِشَدِي تُغْرِشَدِي — اغْلَانْ تُغْرِشَدِي оғлан түграшди — болалар ботирлаши. Бу сүз ботир маъносидаги تُغْرِشَدِي تُغْرِشَدِي түграқ сўзидан олйнган.

الْمَنْكَبِيَّةُ تُغْرِشَدِي — газаб билан кириши. بل

يُولْقَا تُغْرِشَدِي ол мәніц білә јудқа түгрушди — у меннинг билан мақсадга қараб йўл босишида юришида газаб билан баҳлаши. تُونْ كِيرْدَنْ تُغْرِشَدِي тон кірдән түграшди — кирдан түн бўлаклари узилиб тушди. Ҳар бир нарсада ҳам узилиш, ёрилиш, бўлиниш маълум бўлса яна шу сўз қўлланади. تُغْرِشُور، تُغْرِشَمَاقْ (түграшур, түграшмак).

قُمْلَارِ سُوقُ سَعْرِشَدِي سَعْرِشَدِي қумлар суwyғ суғрашди — қумлар сувни шимиши. Бошқаси ҳам шундай. سَعْرِشُور، سَعْرِشَمَاقْ (суғрашур, суғрашмак).

الْأَرْسَغْرِشَدِي سَعْرِشَدِي — сиғдириши. жойлаштириши. الْأَرْسَغْرِشَدِي بِيرْ بِيرْ كِ سَعْرِشَدِي олар бір-біріг сіғрушди — улар бир-бирини жойлаштириши. سَعْرِشُور، سَعْرِشَمَاقْ (сіғрушур, сіғрушмак).

الْمَنْكَارِيَّةُ سَعْرِشَدِي — совуриши. شопириши. ол мәңә таріғ саурушди — у менга буғдои ва бошқаларни совуришида ёрдам берди. Шўрвани тоширмаслик учун чўмич билан шопиришига ҳам бу сўз қўлланади. سَعْرِشُور، سَعْرِشَمَاقْ (сіғрушур, сіғрушмак).

سَعْرِشَدِي سَعْرِشَدِي — الْأَرْجَاجِ سَعْرِشَدِي олар барча сіқріши. қараша. сіқрішди: اَلْأَرْجَاجِ سَعْرِشَدِي (какликлар) қийқириши. Илон ва бошқалар чинқириша ҳам шу сўз қўлланади. سَعْرِشُور، سَعْرِشَمَاقْ (сіғрушур, сіқрішмақ).

تُمْرِشَدِي تُمْرِشَدِي — тумрушди — тахта (хонтахтадек гирдак шаклида) қилиниши. الْمَنْكَبِيَّةُ تُمْرِشَدِي ол мәніц бірлә йігач тумрушди — у мен билан ёғочни хонтахта каби гирдак қилиб кесишда-тилишда баҳлаши. تُمْرِشُور، تُمْرِشَمَاقْ (тумрушур, тумрушмак).

سَمِرْشَدِي سَمِرْشَدِي — сэмрішди — семира бошлаши. اَلْمَنْكَبِيَّةُ سَمِرْشَدِي атлар қамуғ сэмрішди — отлар ҳаммаси семира бошлаши. Бошқаси ҳам шундай. سَمِرْشُور، سَمِرْشَمَاقْ (сэмрішур, сэмрішмак).

سَمِرْشَدِي سَمِرْشَدِي — سَمِرْشَدِي ол мәніц бірлә сув сүмрүшди — у мен билан сув симиришда баҳлаши. Бошқаси ҳам шундай. سَمِرْشُور، سَمِرْشَمَاقْ (сүмрүшур, сүмрүшмак).

* Бу сўз босма нусхада шундай.

سَنْرَشْدِي санрушді — алжишиди. **سَرْكَلَرْقَمْ سَنْرَشْدِي** ¹⁸³ берүккәр қамуғ санрушді — маңлар ҳаммаси-алжишиди. Бу сўзнинг асли **سَنْرَشْدِي** сандиршдидир. (саршур) **سَنْرَشْمَاق** санрішур, санрішмақ).

Мақолда шундай келган:
سَبِنْدَا سَنْدَرْشْ بَلْسَا أَرْتَكُونْدَا أَرْتَشْ بَلْمَاسْ сабанда сандирш болса борткүндә өртіш болмас — сабанда хусумат чўзилган бўлса, ғарам вақтида у бўлмайди.
أَلْ أَرْ بِرْ أَكْنَدِي بَلَا سَتْغَشْدِي — кечиришиди. олар бир ікінді билә сатғашді — улар гуноҳларини бир-бирининг бўйнига ортишиди. Бу сўз қаршилашиш маъносида ҳам қўлланади.

سَتْغَشْدِي **سَاتْفَاشْدِي:** **أَلْ مَنْكَا يَوْلَدَا سَتْغَشْدِي** ол мёнга јолда сатғашді — у менга йўлда юзма-юз учрашиди. **أَلْ أَرْ أَلْمِ بِرْمِ بَلَا سَتْغَشْدِي** олар алім-бўрім билә сатғашді — улар бир-бирининг бўйнидаги қарзини узишиди — ҳисоблашди (ўғузча). (саршур, сатғашур, сатғашмақ).

سَتْغَشْدِي сїтғашді — ҳаракатга тушиши. **أَرْ قَمْعْ بَلَكْ** **سَتْغَشْدِي** ёр қамуғ биләк сїтғашді — эрлар ҳамма (икки) енгини шимаришиди. Ёрдам қилиш, талишиш, гаров боғлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (саршур, сатғашур, сатғашмақ).

* Бу сўз асл нусхада **أَرْتَشْ** шаклидадир.

سَرْقَشْدِي буздін **بُوزْ دَنْ سَوْفْ سَرْقَشْدِي** буздін сарқішді — томди. **سَوْ سَرْقَشْدِي** сув сарқішді — муздан кўп сув томди — кўплаб томди. (саршур, саршмақ).

سَجْلَشْدِي **أَلْ إِكْيِ بَلَسَجْلَشْدِي** сачлашді — соч олишишиди. ол іккі билә сачлашді¹⁸³ — иккиси бир-бирининг сочини олишиди. (саршур, сатғашур, сачлашмақ).

سَجْلَشْدِي **أَلْ مَنْكِ** **سَعْلُشْدِي** сучлушиді — суғуришиди, чиқаришиди. ол мёніц азақтін тікән сучлушиді — у оёғимдан тикан олишда менга ёрдам қилди. Шунингдек, қилични қиндан чиқариша ёрдамлашишга, баҳслашиш, гаровлашишга ҳам шу сўз қўлланади. Баҳқаси ҳам шундай. (саршур, сатғашур, сучлушмақ).

سَرْلَشْدِي **أَلْ مَنْكَا سُقْلَقْ سَرْلَشْدِي** ол мәңа сувлуқ сарлашді — у салла ўрашда менга ёрдам қилди. Шунингдек ҳар бир нарсани ўрашга ҳам бу сўз қўлланади. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (саршур, сарлашур, сарлашмақ).

سَزْلَشْدِي **أَلْ مَنْكِ بُرْ لَسَزْلَشْدِي** ол созлашді — сўзлашиди.

¹⁸³ Бу сўз II том, 166-бетда сачташді тарзida берилган. Лекин у ерда олар іккі сачташді тарзидадир. Демак, лаъжа жиҳатидан фарқ қиласиди.

мәнің бірлә сөзләшді* — у мен билан сүзлашди.
сөзләшур, сөзләшүр, сөзләшмәк).

Сүзләشді сүзләшді — тиниқланди.

Сувлар қамуғ сүзләшді — сувлар ҳаммаси сузилди,
тиниди, тинишиди, тиниқ бўлишиди.

(сүзләшур, сүзләшмақ)

Саулашді саулашді — масал айтишиди.

Ол мәнк була ол мәнің бірлә саулашді — у мен билан
масал айтишиди, у менга масал айтди, мен унга,
масал айтдим. Шунингдек, хабарлар, сўзлар,
ҳикоялар айтишишга ҳам бу сўз қўлланади.

(савлашур, савлашмақ)

Сақлашді сақлашді — будун
қамуғ сақлашді — халқ жамоа ҳаммаси бир-бира-
дан сақланишиди. (сақлашур, сақлашмақ)

* Сўзламоқ сўзининг XI асрда бир неча синонимлари бўлган. Аймоқ, тамоқ || демоқ. Маҳмуд Кошғарий айрим қабилаларда айтмоқни шу маънода қўллашларининг хато эканини кўрсатган ва айтмоқ сўрашимоқ маъносига деб уқтирган. (қ. Д. Л. т. I т. 103-бет) Ҳақиқатда Кутодқу билик“да, „Хибатул ҳақойик“, Рабгузийларда ҳам сўзламоқ маъносига аймоқ сўзи қўлланган. Лекин Навоий давридан бошлаб аймоқ сўзининг ўрници айтмоқ сўзи ишгол қила бошлаган. Ундан сўнгги даврларда адабий тилда ахёnda аймоқ қўлланса ҳам, асосан, айтмоқ қўлланади.

Яхши эмас гар қилур айтур киши,

Кўр не бўлур қилмайин айтур иши.

Таржимаси: Одам қилган ишини сўзлаб юриши (мактаниши) яхши эмаску, Қилмаган ишни айтиб юрувчиларга нима деб баҳо бериш мумкин.

Кўп эшитиб эрди бу ёлғонини.

Ўйла гумон этти чин айғонини.

Суқлулашді суклулашді — жойлашди ўринлашди.

Суқлулашді нэц — нарса — нарсанинг ичига кириб мустаҳкамлашди. Масалан: қиличнинг думи темир дастага ўрнашди ва қаттиқ туриб қолди.

(суқлулашур, суқлулашмақ)

Бенон брода суклулашді — жой торлигидан сиқилишиди.

Бузун барча суклулашді бузун барча суклулашді — одамлар ва бошқалар тўпланишди, ҳатто жой торайди. Шунингдек узумлар тўпланиб сиқилса ҳам шундай дейилади.

(суклулашур, суклулашмақ)

Сумлулашді сумлулашді — тушунилмайдиган тил билан сўзлашишиди.¹⁸⁴ Тат қамуғ сумлулашді —

форсийлар — тожиклар ўз тилларида сўзлашишиди — турк тилидан бошқа тилда сўзлашган ҳар кимга ҳам бу сўз қўлланади. Ҳар қайси тил билан сўзлашишиди.¹⁸⁴ Сумлулашур, сумлушимақ).

Сармашді сармашді — боғлашда ёрдамлашди.

Ол мәна ўшін сармашді — у мәнга арқон боғлашда ёрдам қилди. Чунончи, дараҳтга арқон боғлаш каби. (сармашур, сармашмақ).

Сармашді ўш сармашді — қоришиди.

Сармашді — иш чалкашиди, қоришиди, аралаш-қуралаш

¹⁸⁴ Биз асосланган босма нусхада бу сўз шундай аниқсиз шаклда берилган.

تَنْجِشْدِي

бўлди. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир.
أَلْ مَنْكَا بَلْقَ سَرْمَشْدِي ол мәңда балқ сармашді —
 у менга сувдан балиқ чиқаришда ёрдам берди. Бу, шунингдек, қозондан тутмоч (угра)ни сузив
 олишда ёрдам қилишга ҳамда ҳар бир суюқ нарса ичидан ўз жинсидан бўлмаган нарсани чиқариб
 олиш — тозалашда ёрдам қилишга ҳам бу сўз қўлланади. **سَرْمَشْرُ سَرْمَشْمَاق** (серышер, серышмак).
تَنْجِشْدِي танчішді — силкитиб шинғирлатишиди.

أَلْ مَنْكَا تَنْجِشْدِي атлар қамуғ танчішді — отлар юганларини
 бўшатиб, шинғиллаган товуш чиқарди. **تَنْجِشْرُ** (танчішур, танчішмақ).

سَنْجِشْدِي

санчішді — санчишиди. **أَلْ أَكْ سَنْجِشْدِي** олар
 іккі санчішді — улар бир-бирига ханжар санчишиди. Бошқаси ҳам шундай. **سَنْجِشْمَاق** (санчішур, санчішмақ).

سَنْجِشْدِي

санчішді — санчишиди. **بَكْلَار سَنْجِشْدِي** беклар сан-
 чішді — беклар урушишиди — бир-бирига қасд қилишиди.

تَبَرْشِدِي

тапрашді — ориғлашиди. **تَهْ قَمْغَ تَبَرْشِدِي** тәхни
 қамуғ тапрашді — туялар ҳаммаси озишиди, бу
 сўзни туяларга хослаб ишлатилади. **تَبَرْشُرُ تَبَرْشَمَاق** (табрешур, табрешмак).
 тапрашур, тапрашмақ).

أَلْ بَيْرُ تَتْرَشِدِي татрушді — тоттиришиди, едиришиди.

أَكْنَدِي كَا آت تَتْرَشِدِي олар бир ікіндігә ёт татрушді —
 улар бир-бирига гўшт тоттиришиди — едиришиди. Бошқа нарсани тоттиришга ҳам бу сўз қўлланади.
تَتْرَشُورُ تَتْرَشَمَاق (татрушур, татрушмақ).

تَتْرَشِدِي кіши тітрапшді — титрашиди. **كَشِي تَمَلْغَدْنُ تَتْرَشِدِي** тумліғдін тітрапшді — одамлар совуқдан титрашиди. Бу сўз узоқ бўлишиди, қочишиди маъноларида ҳам қўлланади. **تَتْرَشُورُ تَتْرَشَمَاق** (титрапшур, титрапшмақ).

قَبْرَشِدِي қопрушді — қўпоришиди, қўзғотишиди. **أَلْ مَنْكَا قَبْرَشِدِي** ол мәңда қўш қопрушді — у менга қуш учирашида ёрдам берди. Шунингдек, бир нарсани ўрнидан қўзғотища ёрдам қилишига ҳам бу сўз қўлланади. **قَبْرُشُرُ قَبْرَشَمَاق** (қопрушур, қопрушмақ).

قَطْرَشِدِي қутрушді — қутуришиди, ўйнашиди, кулишиди, шодланишиди. **أَغْلَان قَطْرَشِدِي** оғлан қутрушді — болалар қутуришиди, ўйнашиди, кулишиди, шодланишиди. **قَطْرَشُورُ قَطْرَشَمَاق** (қутрушур, қутрушмақ).

أَلْ مَنْكَا قَطْرَشِدِي қутрушді — бўшатища ёрдам қилди. **قَاب قَطْرَشِدِي** ол мәңда қап қутрушді — у менга идишини бўшатища ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. **قَطْرَشُورُ قَطْرَشَمَاق** (қутрушур, қутрушмақ).

алардың олар
қаражуушдің кочиришди.

іккі қачруді—удар иккисін бир-бірини қочиришди.

ал үкім да жаңа көзделіліктердің орталығынан шынайы тәсілдермен анықталады.

бәг бірлә қурдашді — у бек билан бир қаторда тенг үтируди. Бошқаси ҳам шундаи. **قردышор. قىرىشماق**. қурдашур, құрдашмак).

— ал من^к б^рла б^июн қ^{аз}р^иш^ди — қайришди, қ^{аз}р^иш^ди
ол м^әнің б^ірл^ә бојун қа^зр^иш^ди — у мен билан бүйін
қайришда ба^хелашди. Бошқаси хам шундай.

ايشي آنك آرتشب اغرق بلا ارتشب

لَيْنَنْ أَلْبْ قَذْرِشْ بْ تَغْنَ أَلْبْ قُلْ سَتَارْ

їші анїц арташіс

Оғрақ билә өртәшіб

Бојнїн алїб қазрїшіб

Тұтғын аліб құл сатар.

Үроқлари билан курашиб, унинг иши бузилди, унинг бўйини қайриб, асир қилди. Қулдай сотади. Асир ҳақида ёзади: [асирнинг иши чатоқ бўлди. Бир қабила иккинчи қабилани даҳшатга солди. Бўйинларини эгдирашиб асир қилди. Сотиладиган қулдай, унинг фидясини олди].

لُ انگر ۋە سەق قىسىملىرىنىڭ كىسقا تىرىشىدى.

аңар қісмақ қісрұшді – у үнга үзанги қайи-
шини қисқартириша әрдам қилди, қисқарти-
риши. Башқаси ҳам шундай. **قىرسەماق** (قىرسۇر،
қісрішур, қісрішмақ).

Ол منکا ترғقىرىشىدى қawруشدى — қовуришди. мәңгىللىكىنин қовуришда
мәңгىللىكىنин қовуриشда — у бүгىйни қовуришда
менгىللىكىنин қовуриشда — у бүгىйни қовуриشда
билинчىلىرىنىڭ ئەزىزلىرىنىڭ қагруشىدى ۋارىانتى ҳام
бор. қىغىشىمىق (قىغىشىمىق، قىغىشىمىق).

قىزلىرىن قىزلىرىن қобзاشدى - қўбиз чалишда баҳслашди.

қызылар қобзашді—қызылар уәсібиңиң чалиш-

¹⁵⁵ Ҳозир бизда жонли тилда қақрамоқ ҳам, қақшамоқ ҳам шу маънида қўлланади. Баъзан қўшалогига қўлланади. Мунча қакраб-қақшамасанг. Навоийда ҳам бор: Ким эрур ўт усру итик доди бас қоқшол ўтун (Фавоидул кибар, 439-бет).

да бир-бири билан баҳлашди. **قېزشۇر. قېزشماق** (құбзашур, құбзашмақ).

قرغىشدى қарғашді — қарғашишди. **آلاراڭى قرغىشدى** олар іккі қарғашді — улар иккови бир-бирини қарғаши. **قرغىشماق** (қарғашур, қарғашмақ).

قرغىشدى қірғашді — күз қирини солиши. **آلاراڭى قرغىشنى** олар іккі қірғашді — улар иккиси бир-бирига күз қирини солиши. **قرغىشماق** (қірғашур, қірғашмақ).

يسغىشدى ясғашді — **آلاراڭى يسغىشدى** олар іккі ясғашді — улар бир-бирининг юзига шапалоқ билан уришди. Шунингдек, ёрдам қилиш, баҳлашин маъносida ҳам **يسغىشدى** ясғашді дейилади. **يسغىشور** (јасғашур, јасғашмақ).

تلغىشدى толғашді — ўрашди. **آل منك بىلا يونك تلغىشدى** ол мәнің бірлә јұң толғашді — у менга юнгни пиншишиб, коптакка ўхшатиб ўрашда ёрдам қилди. Шунингдек, ҳар нарсаны бураш, қайришда ҳам бу сүз құлланади. Қорин буралиб оғришига ҳам бу сүз құлланади. **تلغىشماق** (толғашур, толғашмақ).

قرقىشدى қарвашді — қидиришди. **آل منك سەقىدا نانك قرقىشدى** ол мәңда сувда нәң қарвашді — у менга (чангак билан) сувдаги нарсаны қидиришда ёрдам берди.

Шунингдек, қоронғида бир нарсаны құл билан тимискилаб қидиришга ҳам бу сүз құлланади¹⁸⁶. **قرقىشۇر. قرقىشماق** (қарвашур, қарвашмақ).

قرقىشدى олар қорқушаді — құрқиши. **آلاراڭى آكى قرقىشدى لار** іккі қорқушайлар — улар иккиси бир-биридан құрқиши. **قرقىشماق** (құрқашур, құрқашмақ). **قرقىشدى** қірқешді — қирқиши. Қирқиша өрдам берди. **آل منك يۇنك قرقىشدى** ол мәнә јұң қірқешді — у менга (құйы, туя) юнгни қирқишида, олишда ёрдам қилди. **قرقىشۇر. قرقىشماق** (қірқашур, қірқашмақ).

قىزلىشۇر қіздан гаров ўйнашди. **آل منك بىلا** ол мәнің бірлә оқ атті қізлашу¹⁸⁷ — у мен билан қиздан гаров ўйнаб (үртага, гаровга қиз қүйиб) ўқ отиши. **قىزلىشماق** (қізлашур, қізлашур, қізланымак).

قارماشىدى тортиб олиши. **آل منك بىلا** ол мәнің бірлә тawap қармашді — у

¹⁸⁶ *Карвамақ* сүзи эпг ибтидоий даврда ҳар бир нарсага хослаб құлланган сүзларни күрсатышга харakterли мисолдир.

¹⁸⁷ Бу мисолдаги „қизлошу“ сүзи қиздан гаров ўйнаш, үртага қиз қүйиб гаров ўйнаш маъносидадир. Маҳмуд Кошфарий изохига күра, бу маънони у давр тилида ўзакка „лаш“ қүшиб янги-янги ясалған сүзлар билан ифодалаш кеңін құлланар әди. Чунончи, „отлашув“ — отдан гаров ўйнаш, „олтинлашув“ — олтиңдан гаров ўйнаш „түнлашув“ — түндән гаров ўйнаш каби.

Бу сүзлар торроқ маънода, яъни баҳлашиш, тортишиш маъносida ҳам құлланған.

мен билан мол ўғирлашда баҳлашди. Ёрдамлашмоқ учун ҳам шу сўз қўлланади. Бу сўзниг асли қармалашдидир. **Фармашмақ** (қармалашдиди қармашур, қармашмақ).

Қистшиди қісташді — ҳуришди. **Ат ғұмғ тұмғдан қистшиди** ёт қамуғ түмліғдін қісташді — ҳамма итлар совуқдан ҳурди, титради, итдан бошқалар ҳуришига ҳам бу сўз қўлланади. **Қистшур; қистшамақ** (қисташур, қісташмақ).

Кектишиди кектәшді — кек сақлашди, хусумат қилишди. **Ал ол әкі қектишиди** ол іккі кектәшді — у иккови кек сақлашди. **Кектишур; қектишамақ** (кектәшур, кектәшмәк).

Көртишиди көртішді — кертишди. **Ал менка ығағ қөртишиди** ол мәнә јіғач көртішді — у менга ёғоч кертишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳсланиш учун ҳам шу сўз қўлланади. **Қөртишур; қөртишамақ** (көртишур, көртішмәк).

Күттишиди көтреүшді — күтаришди. **Ал менка ық қүттишиди** ол мәңа јўк көтреүшді — у мәнга юк күтаришди, юк күтаришда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. **Күттишур; қүттишамақ** (котрёшур, котрёшмәк).

Кіжришиди кәчришди. **Алар бір бірніңк یаузон**

Кіжришиди олар бір — біріц жазуқін кәчришді — улар бир-бирларининг гуноҳини кечиришди. Денгиздан

үтказиша бир-бирига ёрдам беринга ҳам бу сўз қўлланади. **Кәжршмар** (кәжршмар) кәчрүшур, кәчрүшмәк).

Алар айкі төн қандаршиди кәчэрүшді — кийдиришди. олар іккі тон кәзрүшді — улар иккови бир-бирига түн кийдиришди. **Кандаршмар** (кандаршмар) кәзрүшур, кәзрүшмәк).

Кандаршиди кәзрішді: **Ал менка ал қандаршиди** ол мәңа ёт кәзрішді — у менга гўшт қотиришда ёрдам берди. **Кандаршмар** (кандаршмар) кәзрішур, кәзрішмәк).

Бултлар ғұмғ қокршиди бу-літлар қамуг кокрәшді — бұлутлар гулдирашди.

Бултлар қокршиди буғралар кокрәшді — айғирлар кишинашди. Жанг майдонида ботирлар ҳайқириғи ҳам шунга ўхшатилиб алаптар кокрәшді, дейилади. Ботирлар наъра тортди демакдир. Шеърда шундай келган:

қалди асн аснио қадаға түкл аснио

қорди бедон ғаснио¹⁸⁸ қара булт қокршур

Кәіді әсін әснәй

Қазқа тұғал ўснәй

¹⁸⁸ Бу сўзниг қусниају тарзида берилиши, Басим Аталай фикрича, иккى жиҳатдан нотүғридир: 1) бу парчанинг бошқа мисраларидаги сўзларда ҳам тағониялошлиқ бузилган; 2) бу сўзлар „Девон“нинг бошқа бетларida бошқача шақида берилгандыгидан (11 том, 223-бет), бизнинг фикримизча, бу сўз ёзилишининг

Кірді будун куснају
Қара буліт көкрапшур
Баҳорни мақтаб айтади:

Шамол эсіб келди. Бу (ел) совурадиган бўронга ўхшайди. Халқ совуқдан титрашди. Қора булатлар гулдурашди. Қўнгуршур. Қўнгуршмар (көкрапшур, көкрапшмак).

Көмршди алар ақи сенкукот көмршди комруди — кемиришди. олар іккі сүңүк кәмрүшди — улар иккови сұнгак кемиришди, сұнгак кемиришда баҳлашди. Қўнгуршур. Қўнгуршмар (кәмрүшур, кәмрүшмак).

Көзледи алар ақи тешар көзледи. олар іккі тавар кізләшди — улар иккови бир-биридан мол бекитишди. Бошқаси ҳам шундай. Қўнгуршур. Қўнгуршмар (кізләшур, кізләшмак). Кізледи

көзләшди: ал анкәр ақ көзледи: ол азар оқ кәзләшди — у у билан ўқни юқори отища баҳлашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. Қўнгуршур. Қўнгуршмар (кізләшур, кізләшмак).

Хатосини исботлаш учун бу далиллар етарли эмас. Чунки Басим Аталайнинг қофия бузилиши ҳақидаги далилини пухта илмий мулоҳаза деб бўлмайди. Афтидан, Басим Аталай қофияни бутун сўз шаклидаги ўхашликдан иборат деб тушунади. Бу хатодир. Чунки қофия бутун бир сўздаги мослиқдан иборат эмас, у икки сўзда, бир сўзда, бир бўғинда, ҳатто бир ҳарфда бўлиши ҳам мумкин. Чунончи, „Девон“даги шеърларда: итимни, отимни, қутумни сўзлари ёки қутлашу, тишлашу, ташлату сўзлари ҳам қофия қилиб берилган. Навоий асарларида ҳам шу ҳолни кўрамиз.

Ал менк була козлашди — кўришда баҳлашди. Козлашди ол мәніц бирла козлашди — у мен билан нарсани кўришда баҳлашишди. У мени кўзлади, мен уни кўзладим. Қозашур. Қозашмар (козлашур, козлашмак).

Кеслишди кеслишди — кесилишди, бўлак-бўлак бўлди. Кеслишур. Қеслишмар (кеслишур, кеслишмак).

Ал анк була кекледи ол аниб бирла кекледи — ёпишишди. аниб бирла кекледи — ёпишишди — чирмацишди — кекледи

Ал анк була кекледи ол азар кекледи — у унга эгар ёғочини чизимча билан боғлашга ёрдам этди. Ал анк була кекледи ол аниб бирла кекледи — у билан улфатлашишга аҳд қилди. Қеклешур. Қеклешмар (кеклешур, кеклешмак.) Бу сўз — булғорча.

Бу боб тўрт хил хусусиятга эгадир:

Биринчидан, ишда ёрдам ёки баҳлашиш мазмунини ифодалайди. Чунончи, ал менка иккакт кетршиди, ол мәнә јўк котрүшди — у менга юк кутаришда ёрдам берди демакдир. Юқорида айтганимизча,

¹⁸⁹ Бу ерда босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор.

„мәнә“ сўзи қўшилиб келганда ёрдам мазмунини ифодалайди. Агар феълга „мәнің бірлә“ қўшилиб келганда, баҳслашишни билдиради. **الْ مَنْكُ بِرْ لَا سَكْرَشْدِي** ол мәнің бірлә сәкрайшді — қай биримиз сакрашда усталигимизни синаш учун у мен билан баҳслашди.

Иккинчидан, икки ҳарфли феълдан ясалган феълнинг бир тури бўлади. Масалан, қочди феълининг ўтимлиси қочирдидан ясалган қочириши феъли каби. **ش** ҳарфи бу ерда **مَفَاعِلَتْ** муфоъалат^{*} бобидаги каби функциядадир. Икки киши бир-бирини қочириши демакдир. Яна **سُوفْ كَجْدِي** суw кўчді гапидаги кўчді феълининг ўтимлиси кечирдидан ясалган кечириши ҳам шу хил шериклик маъносини ифодалаган феълга мисолдир, яъни улар бир-бирини кечиришга ёрдам берди

* Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, биргалик даража XI аср тилида пухта бир системага тушган эди. Маҳмуд Кошғарий ўз асарининг ҳар уч томида у давр тилида шу биргалик даража функциясида қўлланган жуда кўп сўзларни изоҳлаб берган ва бу феъл тури ҳақида қоидалар тузган.

Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, биргалик даража кўрсаткичи **ش** (хозирги ёзувда **ш**, **иш**, **уш** шаклларида учрайди) бўлиб, у бир неча функцияни бажарган:

1) **ش** ҳарфи пишди, тушди, ошди, тошди каби айрим сўзларда ўзакни ташкил этган ҳарф сифатида бу функцияни бажармаган.

2) **ش** ҳарфи биргалик даража, яъни ишда икки ва ундан ортиқ киши шериклигини билдирган.

3) **ش** ҳарфи ишда бир-бирига ёрдам маъносини ифодалаган.

Хозирги ўзбек тилида ҳам **ش** ҳарфи ана шу функцияларда қўлланади. Шу билан бирга бунинг маъно ва истеъмол доираси яна ҳам кенгайган. Хозирги замон ўзбек тилида **ش** ҳарфи у даврда қўлланмаган **تُوپلانيشмоқ**, **қўл беришмоқ** каби яна кўп формаларда ишлатилади.

демакдир. Икки ҳарфликка бир ҳарф қўшиб уч ҳарфли феълга айлантирилди, яна бир ҳарф қўшилиб тўрт ҳарфлига айлантирилди.

Учинчидан, уч ҳарфли исмларга **لَشْوُ** лашу қўшиб ясалган феълдир. Бу феъл гаров ва қимор маъноларини англатади. Чунончи, **الْ مَنْكُ بِرْ لَا**

أَقْ أَتَيْ أَنْلَشْوُ ол мәнің бірлә оқ атті атлашу — у мен билан отдан (отни ўртага гаров қўйиб) ўқ отишди. Ким ютса, ўртага қўйилган гаровни у олади.

Бу қонда жуда кенг бўлиб, исмлардан ҳам, феъллардан ҳам тузила беради. Исмлар шакли чўзилиб кетса ҳам фарқ қилинмай, шу маъно учун қўшила беради. Чунончи, **الْ مَنْكُ بِرْ لَا أَيْنَادِي كُكْرَجْ كُونْلَشْوُ**

ол мәнің бірлә оғнаді кўкўрчкўнлашу — у мен билан кантардан (кантар тикиб қимор) ўйнади.

أَلْ يَرْشَدِي مَنْكُ بِلَأْ تَقْشِغَانْلَشْوُ ол јарішді мәнің билашу — у мен билан қуён тикиб пойга қилинди, от чопишди. Ким орқада қолса, у ютказади. Ўзиб кетган одам ютади ва у олади.

Тўртинчидан, феъл бу маънолардан ҳеч бирини англатмай, ўз маъносида қўлланади. Чунончи, **بِ بِيمْشَدِي أَيْشْ بَرْشَدِي** ёш бурушді — иш белашди. **بَأْرِقْتِي** — иш белашди, ҳеч јип бојмашді — иш чалкашди, чигал бўлди, ҳеч ечишмайдиган, ёзилмайдиган бўлиб чувалди.

أَجْ أَرْ بَعْرِقْتِي ач ёр бафрїкті — жигарга ёпишди. **بَأْرِقْتِي** — очликдан одамнинг биқини, қорни жигарига ёпишди.

ган нарса топилди. (بلدقار. بلدقماق) булдуқар, булдуқмақ).

Ар^{0,0}يغى قا تتسقدى^{0,0} тутсу^{0,0}қд^{0,0}и — тутилди, қүлга тушди. Тутсу^{0,0}қар, тутсу^{0,0}қма^{0,0}к).
Эр^{0,0} яғىقا тутсу^{0,0}қд^{0,0}и — одам душманга тутилди.

санчىكتى — **jaғи سنجقىتى** санчىكتى —
дushman енгилди, одам урилса ҳам шу сүз қўл-
ланади. **سنجقار سنجقماق** (санчىكار, санчىкмақ).

بَسْسِقْتِي бассиқтї — кечаси босди. **أَرْيَقَا بَسْسِقْتِي** ёр ja-
ғїқа бассиқтї — душман одамни кечаси бостириди,
уни тутди. **بَسْسِقْمَاقُ** бассиқар, бассиқмақ).

كۇزدىن ياش سەرقىتى — тиркираб чиқди. **سەرقىتى** ساۋپۇكتى — кۆздän jash sawruktti — kyzdan esh okdi. Okar suv-

нинг тўлқинланиб, мавж уришига ҳам бу сўз
кўлланади. Шеърда шундай келган:

كُوزْم يَشِي سَقْرَقْ قُودِي آفَارْ
بَلْبَ آزُونْ آمَكَكْنْ تُوكَلْ آفَارْ

Көзүм жаші сауруқуб қүзді ақар
Бініб аյун әмгәгін тұғәл уқар.

Дүнө қийинчилекларини яхши (тұла) тушунғандан кейин, күзим ёшлари соврулиб оқади. **—^{سُقْرُقَارٌ}**
سُقْرُقَارٌ ^{۰۰۰} سُقْرُقَارٌ cawryqar, cawryqmaq),

ଅନ୍କ ଯେଷ୍ଟ ଆଶି ବଲ୍ସକ୍ତି ବିଲ୍ସିକ୍ତି — ବିଲିନ୍ଦି, ସେଜିଲ୍ଡି. ଅନ୍କ ଯାଶୁତ ଇଶୀ ବିଲ୍ସିକ୍ତି — ଉନିଙ୍ ଯାଶିରିନ ଥିବା ବିଲିନ୍ଦି. ବିଲ୍ସକାର ବିଲ୍ସିକାର (ବଲ୍ସକମାନ୍).

تۈرپۈلۈدۈ - تۈغىرى بۇلدى. يەجەج تۈرپۈلۈدۈ - تۈرپۈلۈدۈ - تۈغىرى بۇلدى، رانдалانىب تۈغىريلاندى. (تۈرپۈلۈپ، تۈرپۈلۈمك). تۈرپۈلۈر، تۈرپۈلۈمك).

تُرْتَلْدِي тартілді — тортилди, ўлчалди. **يَعْجَاجْ تَرْتَلْدِي** ярмақ тартілді — танга тортилди. Бошқаси ҳам шундай. Арқон ва бошқалар чўзилиб, тортишишига ҳам бу сўз қўлланади. **تَرْتَلْمَاقْ** тартілур, тартілмақ).

تُرْكِيَا يَاغْ تَرْتَلْدِي тўрт ўлді — ёғланди, ёғ суртилди. Ташқаси ҳам шундай. Ташқаси ҳам шундай. **تَرْتَلْوْرُ** тўртўлур, тўртўлмак).

جَرْتَلْدِي чўртілді — йўқ бўлди. **جَرْتَلْدِي نَانْكُ** чўртілді нэн — нарса йўқ бўлди, қўлдан кетди. Мақолда шундай келган: **أَرْدَمْ سِرْدَنْ قُتْ جَرْتَلْوْرُ** ёрдамсиздан қут чўртілур — ҳунари ва одоб фазилатлари бўлмаган кишидан баҳт ва давлат кетади. (**جَرْتَلْوْرُ**, чўртілур, чўртілмак).

تُرْتَلْدِي тўтрўлді — айланди. **جَلْ يَيلْ تَرْتَلْدِي** jil тўтрўлді — ел ўзгарди — жануб шамоли шимолга, шимол шамоли жанубга айланди. **تَرْتَلْدِي نَانْكُ** тўтрўлді нэн — нарса айланди — тескари бўлди. **أَرْ قَلْقِي تَرْتَلْدِي** ёрқїлїкі тўтрўлді — одамнинг қилиғи ёмон бўлди (қилиғи совуқ бўлди). Бошқаси ҳам шундай. **تَرْتَلْوْرُ** тўтрўлур, тўтрўлмак).

تُغْرِلْدِي тоғралді — тўғралди. **أَتْ تُغْرِلْدِي** ёт тоғралді — гўшит майдаланиб тўғралди. Бошқаси ҳам шундай.

تُونْ كِيرْدَنْ тоғралур, тоғралмақ). **تُغْرَلُورُ تُغْرَلِمَاقْ** тон кірдән тоғралді — түн кирликдан майдада-майда бўлиб парчаланди. Шунингдек, оёқда ватўқилма нарсаларда пайдо бўлган ёриқларга ҳам шу сўз қўлланади. **تُغْرَلُورُ تُغْرَلِمَاقْ** тоғралур, тоғралмақ).

تَلْقَلْدِي талқїлді — қайтди. **تَلْقَلْدِي نَانْكُ** талқїлді нэн — нарса тўқинди — тўқинанди, қайтарилди. **إِيشْ تَلْقَلْدِي** иш қайтарилини талқїлді — иш қайтарилди. **يَكْ تَلْقَلْدِي** юк отда қайтарилди. **تَلْقَلْمَاقْ** талқїлур, талқїлмақ).

أَنْكُ يُوزِي تَرْمَلْدِي аниқ тірмалді — тирналди. **تَرْمَلُورُ تَرْمَلِمَاقْ** јўзі тірмалді — унинг юзи тирналди. (тірмалур, тірмалмақ).

جَفَرْلَدِي чўр ўлді — айланди. **جَهْرُرْلَدِي** чўррї чўврулди ді¹¹⁰ чифир — чийриф (қудуқ чийриғи) айланди.

---

¹¹⁰ Айланмоқ маъносидаги бу сўз „Девон“да юқоридаги каби чеврулмоқ тарзида ва эврулмоқ тарзида ҳам келади (қ. I т., 210-бет). Навоий асарларида ҳам айни шу шаклларда учрайди:

Чеврулуб куйсам не тонг шамси шабистонимдур ул.
(„Фавоидул кибар“, 386-бет).

Агарчи ахтариудур ҳар сўзунг пок,
Ки эврулур аниңг бошиға афлок.

(„Хамса“).

Шунингдек, ҳар нарса айланса ҳам шу сўз қўлланади. **جَفْرُلُورُ. جَفْرُلَمَاكْ** (жерлор, жерламак). чәврўлур, чәврўламак).

جَرْمَلْدِي чәрмәлди — урилди, тўқилди. **جَفْعُ جَرْمَلْدِي** чавїф чәрмәлди — қамчин ва бошқанинг учи ўриб тўқилди. **جَرْمَلُورُ. جَرْمَلَمَاكْ** (жермалор, жермаламак).

سُرْتَلْدِي сўртўлди — пўсти орчилди. **سُرْتَلَدِي نَانْكُ** сўртўлди нён — нарсанинг пўсти арчилди. Бу ишни бошқа бирор қилса ҳам шундайдир, яъни бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. **تَرِيكَا يَاغْ سُرْتَلْدِي** тэ-рїә яғ сўртўлди — терига ёғ суртилди. **سُرْتَلُورُ. سُرْتَلَمَاكْ** (жермалор, жермаламак).

سَنْجَلْدِي санчилди. **بِجَاكْ تَامْقا سَنْجَلْدِي** пічæk тамқа санчилди — пічоқ деворга санчилди. Бошқаси ҳам шундай. **سُو سَنْجَلْدِي** сў санчилди — лашкар енгилди. Бу сўзнинг асли **أَرْكَا بِجَاكْ سَنْجَلْدِي** ёрга пічæk санчилди — одамга пічоқ санчилди, урилдидан олинган. **سَنْجَلُورُ. سَنْجَلَمَاقْ** (санчилур, санчилмақ).

سَبَرْلَدِي сўпрўлди — супурилди. **أَفْ سَبَرْلَدِي** ёw сўпрўлди — уй супурилди. Бирорга ғазаб қилинганда, **سَبَرْكُ** сўпрўк¹⁹¹ дейилади. Яъни супуринди ахлат супуриш

¹⁹¹ Сўпрўк сўзи ҳақида Басим Аталай бу *супрук* эмас, *супрул* бўлиши тўғри деб изоҳ берган (II том, 231-бет). Бизнингча, бу изоҳга зарурият йўқ. Чунки бу бирор идеоматик таъбир бўлиши ҳам мумкин.

билин кеткизаб юборилгани каби сен ҳам кет демакдир. **سُبُرْلَمَاكْ** (сўпрулур, сўпрулмак).

سَدْرَلَدِي сїзрїлди — сирғалиб чиқиб кетди. Баліқ өлікдін сїзрїлди — балиқ қўлдан сирғалиб чиқиб кетди. Ҳар бир силлиқ нарса қўл ва бошқадан сирғалиб чиқишига ҳам бу сўз қўлланади. **يُولْ سَدْرَلَدِي** ўол сїзрїлди — йўлнинг ҳамма бурчакларига қаралди демакдир. **أَرْ تَامْدَنْ سَزْرَلَدِي** ёр тамдїн сїзрїлди — одам девордан сидирилиб, сурилиб тушди. Бошқаси ҳам шундай. **سَدْرَلُورُ. سَدْرَلَمَاقْ** (жерлор, жерламак).

سَفَرْلَدِي саурулди — мавжланди. **سُوفْ سَفَرْلَدِي** сув саурулди¹⁹² — сув — водий тўлқинланиб, кўпирис мавжланди. Шунингдек, қайнаб тошаётган шўрвадан чўмичга олиб камайтирилиб, қайногини пасайти-

¹⁹² *Соврулмоқ* сўзи XI асрда сувнинг мавжланиши, донни шопириш ва кўздан ёш тўқилиши маъноларида кўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида биринчи ва учинчи маънолар йўқ, фақат иккинчи маънодан *шопириш* маъносигина қолган. Шу билан бирга, бу сўзга *зиён кўрмак*, *зарарланмоқ*, *бекорга кетмоқ* маънолари ортирилган. Навоийда бу сўзнинг истеъмол доираси ҳам кенгайган.

Бу ким дедингки, куйдурсунлар они,
Кул айлаб, кўкка **совурсунлар** они...

Совурса ёр ишқининг ҳавоси.

Қайси гул бедоди бир булбул парин **совурмади**
Чарх зулми ҳам анинг яфроғларин **совурмади**
Булбул парини гулки **совурди** бу боғ аро,
Дай сарсари анинг доги бағрини совурур.

риш учун чўмичдагини яна қозонга қуйишга ҳам бу сўз қўлланади. Яна **تَرِغْ سَفَرْلَدِي** тарїф саврулді — дейилади. Тариқ совурилди, шопириб то-заланди. **يَاشْ كُوزْدَنْ سَفَرْلَدِي** яш кўздін саврулді—кўздан ёш тўкилди. Шеърда шундай келган:

ٌتُنْ كُنْ تُرْبَ يَغَيُورُ
يَاشْ مِنْكْ سَفَرْلُورُ

Тўн-кўн туруб йўглају
Іашим мәнніц саврулур.

Тун-кун тинимсиз йиглайман, кўзимдан ёш оқади. **(سَفَرْلَمَاقْ)** саврулур, саврулмақ).

سَغْزَلْدِي بир нанкет **بِيرْ كَا سَغْزَلْدِي** сиқилиб кирди. бир нэй биргә сїғзалді — бир нарса бир нарса ичи-га машаққат билан сиғдирилди; масалан, кетмон, бел дастасига мих кириб, уни кетмон ва белга суқиш қийин бўлиши ёки итни бўйинча¹⁹³ орасига киргизиш машаққат бўлгани каби. **(سَغْزَلْمَاقْ)** сїғзалур, сїғзалмақ).

سَتَغْلِدِي сатғалді — қутқазилди. әр өйні **أَرْ بِينِي سَتَغْلِدِي** бојні сатғалді — одам бўйни қийинчилек билан қутқазилди. Шунингдек, қарз ўзи қимматига баравар нарса билан адo этилиши, қайтарилишига ҳам

стглур. **(سَتَغْلِمَاقْ)** сатғалді дейилади. **(سَتَغْلِدِي** сатғалур, сатғалмақ).

سَتَغْلِدِي **jənkt səgħlidi** сїғзалді — шимарилди. **(سَتَغْلِمَاقْ)** сїғзалді — енглар шимарилди. стглур, сїғзалмақ).

سَرْمَلْدِي **يَلْقَ سَرْمَلْدِي** сармалді — сувдан чиқарилди. баліқ сармалді — балиқ сувдан сузуб олингандай чиқарилди. Бошқаси ҳам шундай. **(تُّتمَاجْ سَرْمَلْدِي** тутмач сармалді — тутмоч қозондан сузуб олинди. Бошқаси ҳам шундай. **(سَرْمَلْمَاقْ)** сармалур, сармалмақ).

سَرْمَلْدِي **اَنْكْ تُونِي بَشْنَكَا سَرْمَلْدِي** анїц тонї башїца сармалді — унинг тўни бошига ўралди. **(سَرْمَلْمَاقْ)** сармалур, сармалмақ). Бошқаси ҳам шундай. Бу ўтимсиз феълдир.

قُرْتَلْدِي **اَراغُتْ قُرْتَلْدِي** урагут қуртулді — хотин бўшади, бўшалди (бода туғди) **اَر آمْكَاكْتَنْ قُرْتَلْدِي** әр әмқактн қуртулді — одам қийинчилекдан қутулди демакдир. Шеърда шундай келган:

اَذْلَكْ يَرْغْ كُرْتَنِي اُغْرِي تُرْزَقْ اُزْتِي
بَكْ لَارْ بَكِنْ اَزْتِي قَجْسَا قَلِي قُرْتَلُورْ

¹⁹³ Бўйин тасмаси ичига киритиб боғлаш.

Өzläk jara^f¹⁹⁴ күзәтті
Оғрі тузақ узатті
Бәгләр бәгін азітті
Қачса қалі құртулур.

Замона фурсат кузатди, беклар бегини хүрлаш учун яширин тузоқ қўйди, ундан бег қандай қилиб қочиб қутулади (бу ерда беглар бегидан гүёки Афросиёб назарда тутилади). *قرتلماق* (құртулур, құртулмақ).

قرتلدі қарталді — шилинди, енгилланди. *آنک قرتى قرتلدى* анің қарті қарталді — унинг ярасы қайталади. *قرتلماق* (қарталур, қарталмақ).

قرجلدی қірчалді — сидириб юборди, қириб кетди. *آنک بىشىكا تاش قرجلدى* анің башіца таш қірчалді — унинг бошига тош тегиб қириб кетди, сидириб юборди. *قرجلور* (қірчалур, қірчалмақ).

فترلدی қутрулді — бүшатилди. *سۇف آلمادن قترلدى* сув аймадін қутрулді — сув күвачадан бүшатилди. Шунингдек, ҳар бир суюқ нарса бүшатилишига ҳам бу сұз құлланади. *فترلماق* (қутрулур, қутрулмақ).

¹⁹⁴ Яроғ сүзи XI ғасда, асосан, вақт, фурсат маъносида құлланиб, босқа сүзлар билан бирикканды, қурол, имконият маъноларини англатган. Навоий асарларида ҳам шу маъноларда учрайди:

Чу пайдо бўлди иш айлар яроғи..
Ададдин кўп бори кема яроғлик...
Яроғи сайр хотир истаганча.

قدىرلدى қазарелді — қайрилди. *آنک بۇينى قدرلدى* анің бојніні қаэрелді — унинг бўйни қайрилди. Бирор қайирса ҳам шу сұз құлланади. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсизdir. *قدىرلماق* (қаэрелур, қаэрелмақ).

قەرلدى بعداى قەرلدى буғдај қаурулді — буғдој қовурулди. Бошқаси ҳам шундай. Бу сўзнинг *غ* ли варианти ҳам бор. *قەرلماق* (қаурулур, қаурулмақ).

قېزىلدى қобзалді — қубиз чалинди. *قبز قېزىلدى* қобзалді — қубиз чалинди. Бу сўзнинг *س* билан қобсалді — қобсалді равишда ҳам талаффуз этилади. Бу хилда з нинг *س* га алмашинишига мисол кўп. Чунончи, *كېش رېز وَرېس* дегандаги каби. *قېزالور* (қобзалур, қобзалмақ).

اشلىدى تىشلىدى *ۇشىلدى تېۋشىلدى* — ушатилди, майдаланди. *آئماڭ اشلىدى تىشلىدى* *اشلىدى تىشلىدى* үшәлді тәвшәлді — нон майдаланди, бурдаланди. Бу иборада асл сўз майдаланди, бурдаланди. *تېۋشىلماڭ* (تېۋشىلماڭ) — үшәлдіdir. *تېۋشىلماڭ* (تېۋشىلماڭ).

¹⁹⁵ Құбуз уриб, чертиб чалинадиган чолғулардан бири бўлиб, туркий халқларда энг машхур, энг эски чолғудир. Ҳатто, унинг илгариларда ким томонидан ва қандай яратилгани ҳақида халқда ҳар хил нақллар ҳам юзага келгап. Уни халқда „рухи гизо“ деб юқори баҳоланганилигидан Абу Али ибн Синоға ҳам нисбат берадилар. „Девон“да бу сўзнинг кўп қайта такрөрланиши унинг ўша даврда энг ёқимли чолғу эканидан, энг кўп тарқалганидан дарак беради.

تىشلدى تىشلماك (تىشلور) — чувалди. يېتىشلدى — чигил بىلەن чувалدى. چىغىلىرىنىڭ يېتىشلماك (تىشلور) — ىپ كۈپ گۈچىنىڭ بىلەن чувалدى. چىغىلىرىنىڭ يېتىشلماك (تىشلور) — ىپ كۈپ گۈچىنىڭ بىلەن чувалدى. چىغىلىرىنىڭ يېتىشلماك (تىشلور) — ىپ كۈپ گۈچىنىڭ بىلەن чувалدى. چىغىلىرىنىڭ يېتىشلماك (تىشلور) — ىپ كۈپ گۈچىنىڭ بىلەن чувалدى. چىغىلىرىنىڭ يېتىشلماك (تىشلور) — ىپ كۈپ گۈچىنىڭ بىلەن чувалدى.

اق قىشلىدى қушالدى — эговланди, ишқаланди. اق قىشلىدى қушالدى
ок қушалді — ярқирасин деб ўқни ёғоч билан
ишқалди. قىشلماق қушالدور. قىشلماق).

қарғалді — қарғалди, лаънатланди. یاқт қарғалدی
јәк қарғалді — шайтон лаънатланди. Бошқаси ҳам
шундай. қарғалур, қарғалмақ).

قرقلدی қіркілді — қирқилди. **يوڭ قرقلدی** жүп қіркілді — қүй ва бошқа ҳайвонлар юнги қирқилди. **قرقلور** (قرقلماق) қіркілур, қіркілмақ).

¹⁹⁶ ۱۹۶ نەشلىدى سۇزى بوسما ва ёзма нусхаларда икки хил шаклدا ёзилиب، нозни қ бўлиб қолган. Навоийда бу сўз одамга нисбатан, эзилмоқ, қийналмоқ маъно-сида кўлланган:

Фам юки остида товшалдурди хижронинг мени...

Илтифот этсанг, доги мен зору товшалфонча кил.

Навоийда бу сўз ҳар ерда ана шу маънола *тозиши мок* шаклида кўйлазиган.

Фирокинг ранжидин бүлгэч хадс үйлсам энэдэг армас

Оғир үйкүгө борбордек катын амгаңда товшадгоң.

(Наводириш-шаб 9б, 450-бет)

күртілді күртілді – кертилди. Ығаж қртлді жіғач күртілд –
еғоч кертилди. Бошқаси ҳам шундай. Қртлор).
күртламақт. күртілүр, күртілмәк).

құрт — қамситилди. **құрт** — қул бој-
ні кәртілді — қул камситилди. Бу сүз, асосан, кес-
мак маъносида бўлса ҳам, бу ерда хўрламоқ маъ-
носидадир.

کىزلىرىدە — қуриتىلدى. қەزىپ-
لى — қىي (гۇشتى) қуриتىلدى. گۈرلۈر: گۈرلەماك)
کەزىپلىپ، کەزىپلىمак).

تَّقَارْ آفَكَا كَكُرْلَدِي tawapar kíkrýldi — киргизилди. ۋەرگە كىكىرلۇر. كِكْرۇلماك) kíkrýlýp, kíkrýlmäk). Бу бۇlim икки хилдир: 1) уч چارфلىق سۈز мажھул фەيъل بۇлади. Чунончи، تَّقَارْ آفَكَا كَكُرْلَدِي tawapar kíkrýldi — киргизилди. ۋەرگە كىكىرلۇر. كِكْرۇلماك) kíkrýlýp, kíkrýlmäk). Бу бۇlim икки хилдир: 1) уч چارфلىق سۈز мажھул фەيъل بۇлади. Чунончи،

јармақ тартілді — танга (тарозида) тортилди
 ۱۰۰۰ ایش ارتلدى — іш ноаниқ бўлди, пар
 даланди. Бу хил феълда ل-л билан ن و аралаш
 қўлланади; 2) шу шаклдаги феъл бу маънон
 англатмай, ўз маъносида келади. Чунончи، فرنلدى
 ۱۰۰۰ سارمالدی — сармалді — ўралди.

- بَرْتِنْدِي** бәртінді — сустланди, зарбага учради. **آلْكُ بَرْتِنْدِي** өлк бәртінді — күл түқинишдан ёки босилиб қолганидан зарбага учради. Үнда заифлик пайдо бүлди, футур етди. **بَرْتِنُور**. **بَرْتِنْمَاك**) бәртінур, бәртінмәк).
- بَرْلِنْدِي** бүрләнді — куртак чиқарди. **يِعَاجْ بَرْلِنْدِي** jīfāch пүрләнді — дарахтлар куртак чиқарди, навда чиқарса ҳам шундай дейилади. **بَرْلِنُور**. **بَرْلِنْمَاك**) пүрләнур, пүрләнмәк).
- بَشْغِنْدِي** бошғунді — бүшалди. **أَرْ آلْكِي بَشْغِنْدِي** әр әлкі бүшунді — одам құли бүшалди. Одам ишдан қолса, ишлолмайдыган бүлса ҳам, шундай дейилади. Бунинг асли, **بَشْنَدِي** бүшандидир. **بَشْغِنْمَاك**) бүшунор, бүшунмақ).
- بَلْغِنْدِي** булғанді — булғанди. **سُوفْ بَلْغِنْدِي** суw булғанді — сув булғанди, лойқаланди.
- بَلْغِنْدِي** булғанді — айниди. **كُنْكُلْ بَلْغِنْدِي** kōndul булғанді — ёқимсиз нарса ейишдан күнгил айниди. Қайтқылса ҳам шу сүз құлланади.
- بَلْغِنْدِي** булғанді — ғазаб қилди. **بَكْ آنْكَرْ بَلْغِنْدِي** bəğ адар булғанді — бек унга аччиқланди, ғазаб қилди.
- بَلْغِنْدِي** булғанді — тарқалди. **إِيلْ بَلْغِنْدِي** әl әйл булғанді — әл тарқалди. **بَلْغِنُور**. **بَلْغِنْمَاك**) булғанур, булғанмақ).
- بَشْلِنْدِي** башланді — бошлади. **أَرْ اِيشْقا بَشْلِنْدِي** әр ёшқа башланді — одам ишга бошлади, иши күринди.

- قُويْ تاغقا بَشْلِنْدِي** қој тағка башланді — йүлланди. **بَشْلِنْدِي** қој тағка башланді — күй тоққа ҳайдалди, сурилди.
- تَرِغْ بَشْلِنْدِي** tarīf башланді — экин: бугдой, арпа умуман дон экинлари бош тортди. Бош чиқарди.
- بَغْلَانْدِي** бағланді — боғланди. **أَنْكَ بَغْلَانْدِي** ančk өтүң бағланді — үтин бағланди. **أَرْ أُوزْنَكْ بَغْلَانْدِي** әр өзіңә отүң бағланді — одам фақат ўзи учун үтин бағлади. **بَغْلَانُور**. **بَغْلَانْمَاك**) бағланур, бағланмақ).
- بَغْلَانْدِي** бағланді — боғланди. **قُويْ بَغْلَانْدِي** қој бағланді — қүй боғланди. **بَغْلَانْمَاك**) бошқаси ҳам шундай бағланур, бағланмақ).
- تُونْ بَغْلَانْدِي** ton бөғланді — тахмонга қўйилди. **بَغْلَانْدِي** — түн бўғчага солиниб тахмонга қўйилди. **بَغْلَانُور**. **بَغْلَانْمَاك**) бөғланур, бөғланмақ).
- بَغْلَانْدِي** бөғлунді — бўғилди. **أَتْ بَغْلَانْدِي** at бөғлунді — от бўғилди. **بَغْلَانْدِي** — бўғчага ҳам шу сўз қўлланади. **بَغْلَانُور**. **بَغْلَانْمَاك**) бөғлунур, бөғлунмақ).
- بَكَلَنْدِي** бækłāndi — мустаҳкамланди. **بَكَلَنْدِي نانْكُ** bækłāndi nančk ді нән — нарса мустаҳкамланди.
- بَكَلَنْدِي** bækłāndi — турғуланди. **أَرْ آفَنْدا بَكَلَنْدِي** әr afnda bækłāndi індә бækłāndi — эр уйида турғун бўлиб қолди. Қамалса ҳам шу сўз қўлланади.

بَكْلَنْدِي бўклянді — бўкляндий наңк — нарса сақланди. Бу феъл ўтимли ҳам, ўтимсиз ҳам бўлиб келади (ўғузча). **بَكْلَنْمَاكْ** бўклянур, бўклянмак.

أُرْاغْتْ بَكْلَنْدِي اُراغٰتْ بَكْلَنْدِي — эрли бўлди, эрга чиқди. урағут бўгләнді — хотин эрга чиқди (бегли бўлди). **بَكْلَنْمَاكْ** بَكْلَنْمَاكْ (бўклянур, бўгләнмак).

بَكْلَنْدِي بўклянді — бўклини наңк бўклинді нёп — нарса икки қават қилиб буқланди, **بَكْلَنْمَاكْ** بَكْلَنْمَاكْ (бўклянур, бўклинмак).

سُوْفْ بَكْلَنْدِي سُوْفْ بَكْلَنْدِي — йигилди, тўпланди. Сув бўклинді — сув йигилди, тўпланди. Яна сў бўклинді — аскар тўпланди. **بَكْلَنْرُورْ** بَكْلَنْرُورْ (бўклянур, бўклинмак).

تَلْبِنْدِي تалпінді — талпинди. **قُشْ تَلْبِنْدِي** قُشْ تَلْبِنْدِي — қуш талпінді — қуш талпинди. Икки қанотини қоқиб, изтиробга тушди. **تَلْبِنْمَاكْ** تالпінур, талпінмақ). Ҳар бир нарса изтиробга тушса ҳам бу сўз қўлланади.

تَرْتِنْدِي تартінді — тортди, меҳрибонлик қилди. **أَرْ أَغْلُنْكَا** أَرْ أَغْلُنْكَا — ёр оғліца тартінді — одам ўғлига раҳм қилди. Унга қилинган ҳар бир яхшилик, унга берилган ҳар бир таом уники (ўғлиники) бўлишини истади.

تَرْتِنْدِي تارتінді — ташитди. **أَلْ أَفْكَا تَرِغْ تَرْتِنْدِي** أَلْ أَفْكَا تَرِغْ تَرْتِنْدِي — ол ўw-гä таріғ тартінді — у уйига буғдой ва бошқа нарсалар келтираётгандек кўринди. Кўчманчилар шаҳарлилардан буғдой тортиб кетсалар ҳам шундай дейилади. **تَرْتِنْمَاقْ** تَرْتِنْمَاقْ (тартинар, тартінмақ).

تَرْتِنْدِي تارتунді — суртаётгандек кўринди. **يَاغْ تَرْتِنْدِي** يَاغْ تَرْتِنْدِي — ол ёзига јағ туртунді — у ўзи учун ёғ суртди. Еғ суртаётгандек кўринишга ҳам бу сўз қўлланади. **تَرْتِنْمَاقْ** تَرْتِنْمَاقْ (туртинар, туртунур, туртунмак).

تَبْرَانْدِي تэбрэнді — тэбрэнди. **تَبْرَنْدِي نَانْكَ** تَبْرَنْدِي نَانْكَ — иш — нарса тебранди, ҳаракатланди. **تَبْرَنْمَاقْ** تَبْرَنْمَاقْ (тэбрэнур, тэбрэнмак).

تَغْرَانْدِي тоғранді — тўғраётгандек кўринди. **آَتْ تَغْرَانْدِي** آَتْ تَغْرَانْدِي — ол ёзицä ёт тоғранді — у ўзига гўшт тўғраётгандай кўринди. Бошқаси ҳам шундай. **تَغْرَنْمَاقْ** تَغْرَنْمَاقْ (тоғранур, тоғранмақ).

تَشْرَانْدِي тауранді — шошилаётгандек кўринди. **شَرْنَورْ** شَرْنَورْ (шошилаётгандек кўринди. **تَشْرَنْمَاقْ** تَشْرَنْمَاقْ (тауранур, тауранмақ)).

تَرْسِنْدِي тёрсінді — ғазаб қилди. **بَكْتَ آَنْكَرْ تَرْسِنْدِي** بَكْتَ آَنْكَرْ تَرْسِنْدِي — бўғ азар тёрсінді — бек унга ғазаб қилди.

تىرسىندى تىرسىنди — қайталади. باش تىرسىن-
دۇ — яра бىتгандан кейин яна қайталади. (تىرسۇر) تىرسىنمەك.

تەقشىندى تەۋشىنди — ҳаракат қилدى. آر اپشتا تەلەم تەقشىندى
ئەپ شتا تەلەم تەۋشىنди — одам ишدا кۆپ ҳаракат
қилدى. (تەقشىنمەك) تەۋشۇنور, تەۋشۇنمەك*).

تەتغىندى تاتғандى — татти экан деди. آر آشىغ تەتغىندى
اشىغ تاتғандى — одам таом билан лаззатланدى
ва تилини тانглайига тегизىب лаззат топدى. (تەتغۇر) تەتغانур, تەتغانماك).

الندى تاغنىدى ئەلنىدى تەلغاندى: آر ئەلنىدى تەلغاندى
ولىندى تەلغاندى — әر ئەلنىدى تەلغاندى — әر өر ئەلندى
تەلغاندى — одам дارد оғриgidan азобланدى, бир
еңдан иккинчи ёқقا ағдарилиб қийналدى.

تەلغىندى تەلگاندى — تۈلگاندى. آر اوزى تەلغىندى
تەلگاندى — одамнинг ичи сура бошлади, ўради.

تەلغىندى تەلگاندى — юмалоқлади. آر اوزىنكا يۇنكى تەلغىندى
ئۆزىقى جۈچ تەلگاندى — одам ئۆزى учун юнгни юма-
лоқлаб ўради. (تەلغىنمەك) تەلغانур, تەلغانماك).

تەرقىندى تەركىндى — уялدى. آل مەندىن تەرقىندى
туркىндى — у мендан уялدى. Қىلمокчи бۇلغان
ишидан мендан уялиб қайтدى. (تەرقىنمەك) تەرقۇر, تەركىنур, تەركىنмоқ).

* Бу сүзлар босма нусхада шу тарзда ҳар хил ёзилган.

تەزگىندى تەزگىنди — айланди. جۇرى تەزگىندى чىئرى تەزگىن-
دۇ — чىйрик айланди. Бошқаси ҳام шундай.
تەزگىندى تەزگىنди — айланди (зиёрат қилدى). آل يېرىك
ولىجىلىك تەزگىندى — ол јېرگ تەزگىنди — у ерни айланди, тавоф
қилدى. Бирор ерни тавоф этувчи ҳар кимга ҳам
бу сүз қўлланади. (تەزگىنور) تەزگىنماك).

بۇلغاندى تەلگەندى بۇلغاندى تەلگەندى — ғازаб қилدى.
بۇلغاندى تەلگەندى — ол аçaр بۇلغاندى تەلگەندى — у унга
ғазаб қилدى, аччиқланدى. تەلگەندى — тەلگەندىning
үзи ёлгиз қўлланилимайди. Булғандى билан бирга
қўшиб қўлланади. (تەلگەنور) تەلگەنماك).

تەبلەندى تەبلەندى — там тублундۇ —
دهол тешилدى. بوшқаси ҳам шундай. (تەبلەنور)
تەبلەندى — тублунаق тублунар, тублунаماق).

تەپلىندى تەپلىندى — يەنەج تەپلىندى
داражтларнинг илдиз қуриш вақти келди¹⁹⁷.
تەپلىندى — эр تەپلىندى آر تەپلىندى
— одам моллик бўлди. Бошқаси ҳам шундай.
(تەپلىنماك) تەپلىنور, تەپلىنمەك).

¹⁹⁷ Бу сүз ҳақида Басим Аталаи изоҳ берган. Унингча تاجىل دىشىعېن خاتو
бўлиб تاصل دىشىعېن بўлиши керак экан, у ҳолда дарахт илдиз тутди маъно-
сида бўлади (қ. „Девон“, Б. Аталаи таржимаси, II том, 242-бет).

— Тізлінді — тиийиди. А́р айштен تىلىنى өөр өөр әйелди. Тізлінді — эр ишдан тиийиди. Бошқаси ҳам шундай. Сүздан тұхташга ҳам бу сүз құлланади. Тізлінур, تىلىنەق (Тізлінмақ).

ତୁଶିଲାନ୍ଦି — କୁଣ୍ଡି. ଅଳକା ତୁଶିଲନ୍ଦି ୩୯ିକିନ ତୁଶିଲାନ୍ଦି
ମୁସୋଫିର — ଯୁଲୋଚି କୁଣ୍ଡି. ଉଖଲାବ, ସୁଂଗ ଯୁଲଗ
ତୁଶମୋକ ଉଚୁନ କୁଣ୍ଡି. ତୁଶନମାକ (ତୁଶନମାକ) ତୁଶିଲାନ୍ଦି,
ତୁଶିଲାନ୍ଦି.

ترلندي تىپلەندى — терлади. آت ترلندي ات тېرلەندى — от
терлади. بوشقاسى ҳام шундай. تېرلنماكت (ترلنماكت)
تېرلەنۈر، تېرلەنۈمەك).

اذمنی اُکرمن^۰ بلگنی یُکرمَن^۰

كۈنگۈنى تىكىمن آردىم اۇزا تۈرلۈنۈر

ізїмні¹⁹⁸ ѿк¹⁹⁹äрмäн, Бiliknі jügärmäň

Көңүлні түгәрмән, әрдәм үзә түрлүнүр

¹⁹⁸ Ҳозирги тилда қатъий равиша эга шаклида қўлланадиган сўз „Девон“да ҳар ерда *изи* шаклида учрайди. Демак, бизга „з“ товуши „г“ га айланниб етиб келган:

„з“товушининг „г“га алмашинининг бошқа сўзларда учраши, баъзи сўзларда „з“ нинг тамом тушиши ҳам характерли хусусиятдир. Чунончи, эзгулик сўзини эгалик ҳолида етиб келиши каби эгілікпін кечи юқ (мақол).

Чунки эрүүр эл аро бу хуш калом,
Үхшамаса мол эгасига харом.

¹⁹⁹ Түпламоқ маңынадаги ўқмак сүзи Навоий асарларида кенг құлланған. Ҳатто, „Хазоинул-маоний“нинг III томида Навоий бутун газал (338-газал) да шу сүзни құллаган;

Етса хирмон-хирмон ул тошларни ҳар ёнимга ўк...
Харна афзун келса андин, жисми вайронимға ўк...

Шоир айтади

Эгамни (худони) мақтайман, унинг ёрдами билан илмни тўплайман, кўнгилни шунга боғлайман, илму ҳунар тўплашга кўнглим берилгандир. ^{о, о, о, о} **Трлнор. Трлнмақ** (тўрлёнүр, тўрлёнмäк).

تۇزلۇنى يېر تۈزىلۇندى تۈزىلۇنى يېر تۈزىلۇندى
түзлүнді — текисланди. تۇزلۇنى يېر تۈزىلۇندى
түزىلۇنى يېر تۈزىلۇندى — текисланди. Башқаси ҳам шундай.
تۇزلىدى تۇزلىدى تۇزلىدى تۇزلىدى
түзүлді — ер текисланди. Түзүлді вариантى ҳам бор.

ایش تزلندي^{۰،۰} تۇزىلۇندى^{۰،۰} — тۇگриلاندى، тۇغри بۇلدى. باشقاسى
їش тۇزلىنىدی^{۰،۰} — иш тузالدى، тۇغриلاندى. باشقاسى
خام шундай. تزلنۇد^{۰،۰}. تزلنماكت^{۰،۰} (تۆزلىنۇر، تۇزلىنمەك).

تۇزلەندى تۇزلەندى — тузланди. آت تۇزلەندى — тузланди —
تۇزلۇر ئەنلىكىنلىرىنىڭ تۇزلۇر ئەنلىكىنلىرىنىڭ
تۇزلۇر ئەنلىكىنلىرىنىڭ تۇزلۇر ئەنلىكىنلىرىنىڭ

Түзләнді тізлінді — тизилди, ипга ўтказилди. Үнжоу түзләнді тізлінді — марварид тизилди. Башқаси ҳам шундай. Түзлөур. Түзләмакт). Түзләнүр, тізлінмәк).

түшләнді — рұпара бўлди, қарама-қарши турди.
бір нанға берік ашып түшләнді —
бир нарса бир нарсага рұпара бўлди, қаршилаш-
ди. (түшләнүү, түшләнмак).

أغلاق تشنندى ^о_о т i ш l ä н d i — тиши чиқди. ОГЛАН
тишләндi — боланинг тиши чиқди.

أُرْغَاقْ تَشْلَنْدِي тішләнді — тишлианди (қайралди)

орғақ тішләнді — ўроқнинг тиши ўткир қилинди.
тешленмақт). тішләнүр, тішләнмәк).

تَكَانْدِي түглұнді — тугилди, тиқилди. سوْفْ بُغْزَدَا تَكَانْدِي سuw боғазда түглұнді — сув томоққа тиқилди — шу билан одам бүгилди.

تَكَلْنَدِي түглұнді — тугилди. يِبْ تَكَلْنَدِي jip түглұнді — ип тугуланди. Бошқаси ҳам шундай. تکلنماқт) түглұнур, түглұнмәк).

تَكَلْنَدِي төкілуді — түкилди. سُوفْ تَكَلْنَدِي سuw төкілуді — сув түкилди. تکلنماқт) төкілүр, төкілүнмәк).

تَكَلْنَدِي тікілуді — тикилди, әкилди. يِغاْجْ تَكَلْنَدِي jigač тілді — ёғоч тикилди, әкилди. Бошқаси ҳам шундай. تکلنмақт) тікінүр, тікінмәк).

جَرْلَنْدِي йәрләнді²⁰⁰ — касал бўлди. آرْ أُوزِي جَرْلَنْدِي әр ози ѹрләнді — одам касал бўлди, танаси оғирлашди. جَرْلَنْور. جَرْلَنْمَاكْ (јәрләнүр, ѹрләнүр, ѹрләнмәк).

جَرْلَنْور йәрләнді — оғриди. آنْكَ كُوزِي جَرْلَنْدِي anīc көзі ѹрләнді — унинг кўзи оғриди.

²⁰⁰ Бу сўз босма нусхада икки хил: бир ерда جَرْلَنْدِي ѹрләнді, бир ерда جَرْلَنْدِي ѹрләнді шаклида берилган. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлёзмада ѹрләнді берилган. Биз ҳам шунга мувофиқ тузатдик (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 244-бет).

جَرْلَنْدِي йўрләнді — манфаатланди.

ол андін нәңџ ѹрләнді — у ундан манфаат олди — нафланди. جَرْلَنْور. جَرْلَنْمَاكْ (յўрләнүр, ѹрләнмәк).

جَعْلَنْدِي чоғланді — чўғ бўлди. اُوتْ جَعْلَنْدِي от чоғланді — ўт яллиғланди. Шунингдек, кун яллиғланишига ҳам бу сўз қўлланади. جَعْلَنْور. جَعْلَنْمَاقْ чоғланур, чоғланмақ).

سُوفْ قَمْخْ جَعْلَنْدِي чуғланді — майда тошли бўлди. سُوفْ قَمْخْ جَعْلَنْدِي сў қамуғ чуғланді — аскарлар ҳаммаси тўдалари билан келишди. Тўпланган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. جَعْلَنْور. جَعْلَنْمَاقْ чуғланур, чуғманмақ).

جَعْلَنْدِي чагланді — чала пишиди. اَتْ جَعْلَنْدِي — гўшит чала пишиди.

جَعْلَنْدِي чашланді — шуҳрат қозонди. آرْ جَعْلَنْدِي әр чашланді — одам шуҳрат қозонди. جَعْلَنْمَاقْ (چەلەنور. چەلەنماق) чашланур, чашланмақ).

سُرْتَنْدِي сүртүнді — суртинди, суйкалди, ишқалди. اَتْ يِغاْجْ قَا سُرْتَنْدِي — ат ѹғачқа сўртүнді — от дараҳтга суйкалиб қашинди. Бошқаси ҳам шундай.

سُرْتَنْدِي سُرْتَنْدِي — суртмоқчи бўлди. آرْ اُزْنِكَا يَاغْ سُرْتَنْدِي әр өзинә юғ сўртүнді — одам ўзига ёғ суртмоқ истади. Бирор бир нарса суртаётгандай, кўринса ҳам, шу сўз қўлланади. سُرْتَنْور. سُرْتَنْمَاكْ (суртнур, сўртўнур, сўртўнмәк).

— сїтғанді — чаққонлашды, этак шимарди **аң-стүнди** — сїтғанді — одам енг шимарди, этак шимарди, бел боғлади. Бу феъл ўтимли ҳам, ўтимсиз ҳам. **(Сүтгөнур. Стүнди. Стүнди. Стүнди.)**

Слікінді сілкінді — силкитди. А́р түнін слікінді өр тонін
сілкінді — одам түнини силкитмоқчи бўлди.
Слікінді сілкінді — қичинди. А́р слікінді өр сілкінді —
одамнинг туклари ҳурпайди.
Слікінді сілкінді — сесканди. Тәші слікінді тәші сілкінді —
туя силкинди. Ашак ка йоқт жоқар тәші слікінса
тәші сілкінса әшак ка йоқт жоқар тәші слікінса,
ундан бир эшакнинг юки чиқади. Бу мақол кичик
иши ташлаб, катта ишга киришишга ундан ай-
тилади. Слікінмакт (слікінмакт) слікінур, сілкінмак).

— **سَجْلَنْدِي** — сачландї — сочи ўсди. — **أَرْ سَجْلَنْدِي** — әр сачландї — одамнинг сочи ўсди. — **سَجْلَنْمَاق** — **سَجْلَنْرُور**. — сачланур, сачланмақ).

— **قِينَدِن** — **سَجْلَنْدِي** — су чу ндї — суғурилди, тортиб олинди.

— **سَجْلَنْدِي** — қіліч қіндін сучлундї — қилич қиндан суғурилди. Ўрнидан суғурилган ҳар нарсага ҳам бу

²⁰¹ Эшак сўзи „Девон“да бир неча ерда учрайди. Лекин, кўпинча, бу сўз эшкак, اشاك اشیاک — эшjak, эшак вариантларида келган. Демак, у давр тилида сўзларда диалектал фарқ ҳам кучли бўлган.

сүз қўлланади. سُجْلَنْمَاق سُجْلَنْمَاق (سُجْلَنْمَاق) сучлунур, сучлунмақ).

ар سقلاق سرلندі ସରଲନ୍ଦି — салла кийди.
луକ ସରଲନ୍ଦି — ଓଡାମ ସଲା ଯୁରାଦି.

Ар ۋىشقا سەرلەندى سارلاندۇ — چۈزۈلەندى. سارلاندۇ — одامنىڭ چۈزۈلەندى.

ол сөзінде сөзләнді — сүздади. Сөзінде сөзләнді — у сүзини менга сүздади. Баъзи сүзларини баён қилди. (Сөзлөнүр. سُزْلَنْمَاكْ) сөзләнді — сүздади.

Ат сәшінді — от боғидан бүшалди, ечилиб кетди. Бошқаси

ҳам шундай. ^о^о^о ^о^о ^о^о ^о^о سشانماڭت سشاندى. сәшлінүр, сәш-
лінмäк).

^о^о سشاندى سувландى — сувли бўлди, суви кўпайди, намли
бўлди. ^о^о سشاندى نانك سشاندى нэн — нарса сувли
бўлди, суви кўпайди. Меванинг суви кўпайиши-
дан юмشاши, ярада сариқ сув пайдо бўлишидан
бўрсиш каби. ^о^о سشانور. سشانماق) سуwanур, суwlanmaq).

^о^о سشاندى سувландى — ёши оқди. ^о^о آنگ كوزى سشاندى آنیق
кози сувландаи — унинг кўзи сувланди, кўз ёши
оқди.

^о^о سشاندى ساқландаи — сақланди, узоқ тутди. ^о^о آل منдин
ул мёндін сақландї²⁰² — у мендан сақлан-
ди, ўзини четлатди. ^о^о سشانور. سشانماق) سақланур,
сақланмақ).

^о^о سشاندى سуқлундай — тиқилиб қолди, кириб кетди. ^о^о آنگ
آذакى اوتکا سشاندى آніق азаки ўтка суклундай —
унинг оёғи чуқурга тиқилди. Бир нарсага кириб,
қаттиқ жойлашиб қолган ҳар бир нарсага ҳам шу
сўз қўлланади. ^о^о سشانور. سشанماق) سуқлунур, سуқлун-
мақ).

²⁰² Сақламоқ сўзи ҳозирги ўзбек тилида XI асрдаги бу маъноси ёнига
муҳофазат қилмоқ маъноси билан бойиган: Чунончи: Соғлиқни сақлаш, ин-
тизом сақлаш каби. XI асрда муҳофазат қилмоқ маъноси бекламоқ сўзи
билан ифодаланган. Бекламоқ сўзи у даврда молни сақламоқ, өшикни бекит-
моқ маъноларида қўлланган. Бу сўзининг биринчи маъноси ҳозирги ўзбек тили-
да бошқа сўзга кўчганлиги учун, бекламоқ, асосан, иккинчи маънога хосланиб
қолган. Сўзларни маъно нуқтаи назардан текшириш тиљшуносларга катта
масалаларни очиб бериш аҳамиятига эгадир.

эт сўклўн-
ди — гўшт қовурилди. ^о^о آت سشاندى سشاندى әт сўклўн-
ди — гўшт қовурилди, кабоб қилинди. ^о^о آل اوْزинка آت سشاندى سشاندى
ол өзина эт сўклўнди — у ўзи учун гўшт
пишириш, кабоб қилиш истади. ^о^о سشانماق سشانور. سشانماق) سўклўнур, سўклўнмак).

^о^о سشاندى سатландаи — ботинди, журъатланди. ^о^و آل بو ايشقا
ол бу ўшқа сатландаи — у бу ишга ботинди,
журъатланди (чиғилча). ^о^و سشانور سشانماق) ساتланур,
сатланмақ).

^о^و آر قرتен قرتندى қартандай — ярасини тузатди. ^о^و ڦر
қартин қартандай — эр ярасини даволади. Ўз яранг-
га чора кўр, даво қил маъносидай: ^о^و آوز قرتنك
ۅز қартин қартан. Бу иборадан „ӯз ҳаддинг-
дан ошма“ деган маъно кутилади. ^о^و قرتندى
қартанур, қартанмақ).

^و^و قرتندى کنك قرتندى گўд қуртандай —
чўри канадан, битдан ва бошқа нарсалардан қи-
чинди. Бунинг асли қўйдан қурт ахтаришди-
قرтанур. قرتنمак) қуртанақ).

^و^و قشدндай қашдундай — қайишди (ён босди), раҳм қилди.
^و^و آر اغلنكا قشدندى ڦر оғлїда қашдундай — одам ўғлига
раҳм қилди. ^و^و قشدнур. قشدنمак) қашдунур, қашдун-
мақ).

قَرْنَدِي қатрунді — тұхтади. **كُلَّار آر قَرْنَدِي** күләр әр қатрунді — қуладиган әр тийилди, тұхтади. Бу сүзниң асли бир ишда бўйсунмаслиkdir. Чунончи, **آر مَنْكَا يَرْمَاق بَيْرُر آر كَان قَرْنَدِي** мақ бўрўр әркән қатрунді — ул менга тангалар берар экан, тийинди, бермай қўйди, бўйсунмади. Бошқаси ҳам шундай. **قَرْنَمَاق** қатрунур, қатрунмақ).

قَدْرَنَدِي қазранді — ғазабланди. **بَكْ آنَكَار قَدْرَنَدِي** бўг анар қазранді — бек унга ғазабланди, у билан бекнинг хулқи, феъли сиқилди — танг бўлди, ёмонлаши. **قَدْرَنَور**. **قَدْرَنَمَاق** қазранур, қазранмақ).

قَرْشَنَدِي қуршанді — боғлади. **آر قُورْن قَرْشَنَدِي** қуршанді — одам белбоғини боғлади. **قَرْشَنَمَاق** қуршанур, қуршанмақ).

قَرْغَنَدِي қарғанді — қарғанди. **آر أَوْزَن قَرْغَنَدِي** әр өзін қарғанді — одам ўзини ўзіда пайдо бўлган бир пушаймонлик муносабати билан қарғади. **قَرْغَنُور**. **قَرْغَنَمَاق**. қарғанур, қарғанмақ).

قَرْغَنَدِي қазғанді — қозонди. **آر تَوَار قَرْغَنَدِي** әр тавар қазғанді — одам мол қозонди. **قَرْغَنُور**. **قَرْغَنَمَاق** қазғанур, қазғанмақ). Шеърда шундай келган:

بَقْمَس بُدْن سَفَك سَر يَدْقَى يَذِي سَرْقا
قَزْعَن الْجَحْ تَزْنُلُك قَلْسَن جَهْنَك يَرْنَقا

Бақмас будун сәwүк сүз
Іудкijүзі саранқа
Қазған уліч түзүнлүк
Қалсун чашің жарінқа

Үғлиға насиҳат қилиб айтади: Одамлар баҳил, юзисиз, шилқим одамларни севмайдилар. Эй ўғлим, ёқимли, хулқли бўлишга тириш, номинг (шуҳратинг) эртага (ўзингдан кейин) қолсин.

قَسْغَنَدِي қісғанді — қизғонди. **آر تَقَارَن قَسْغَنَدِي** әр тавар қісғанді — одам молини харж қилишдан қизғонди. **قَسْغَنَمَاق** қісғанур, қісғанмақ).

أَل يَنْجَقْ إِجْرَا يَرْمَاق قَرْفَنَدِي қаршанді — қидирди. ол јанчіқ ічрә жармақ қаршанді — у ёнчиғи, тұрvasи, ҳамёнидан танга қидирди: шунингдек, бирор нарсанни қидириб, ахтарған ҳар ким учун ҳам бу сүз қўлланади. **قَرْفَنَدِي** қаршанді дейилади. **قَرْفَنُور**. қаршанур, қаршанмақ).

قَرْقَنَدِي қорқунді — қўрқинқиради. **آر اِشْدَن قَرْقَنَدِي** әр ішдін қорқунді — одам ишдан қўрқинқиради. Одамда қўрқув ҳисси пайдо бўлди, лекин уни дилида яширди. **قَرْقَنُور**. **قَرْقَنَمَاق** қорқунур, қорқунмақ).

Құрланді — хафа бўлди. әр т颤انка қурланді әр та-
шарїна қурланді — одам нарсасига ачинди, нарса-
сининг йўқолганига хафа бўлди, буни ўзига зиён
санади. Бу сўзнинг асли ҳарфи билан қурланади. қурланади қурланадир. қурланур, қурланмақ).

Кірланді — ариқ йүллик бұлди. **йер قىرنىدى** jëp
 кірланді — ерда ёриқлар пайдо бўлди. **قىرنماق قىرنور**. قىرنماق

۱۰۰ قزْلَنْدِی қىىزلاندى — қىمماتباخو ҳисоблади. ۱۰۰ بو آنچے
۱۰۰ قزْلَنْدِی ол бу اتىف қىىزلاندى — у бу отни қىممات-
باخو ҳисоблади. Ҳар нарсанى қىمماتбаخо ҳисоб-
лашقا ҳام бу سۈز қىىللانا نادى.

қізланді — қызың килиб олди. **Ол аның** **қызланнан** **ланді** — у уни қызың килиб олди. **Күйнекі** **қызланнан** **нур**, **қызланмақ**).

қазлінді — қазилди. **قَلْنَدِي** — **قَلْنَدِي** қазлінді —
ер қазилди. **قَلْنَدِي** — **قَلْنَدِي** қазлінур, қазлінмақ).

— қисилди — қисилди. نانك қىسىلدى نانك қىسىلدى нэн — нарса қисилди иккى нарса орасыда сиқилди, маса-

лан, узанги қайиши ёки әшик орасида қолган оёқ каби. (قىلىنەپ. قىلىنۇر, қىслەپ, қىслەپىماك).

Айкінанқ қошлунді — құшилди, қашленді қошлунді — иккі нарса яқынлашды, тенглапши-
ди. қошлунді (қашленді. қошлунур, қошлунмақ).

қүшланді — қанотланди. әр аз нұка Ат қүшнеді өзінде қүшнеді — одам үзига иккінчи от қүшди. қүшнор, қүшланмақ).

қақланді — қоқланди. Әт қақланді — гүшт қокланди, гүшт куритилиб, қоқ гүшт қилинди.

قَلْنَدِي қақланді — ҳалқоб бүлди. **سُوفْ قَلْنَدِي** сув қақланді — сув йигилиб, саҳроларда ҳалқоб бүлиб күлларға айланди. (قَلْنَمَاق) **قَلْنَور** қақланур, қақлашмақ).

كَفْشَنْدِي қäwшäндi — кавшанди. **تَقْشَنْدِي** t̥əwäj käw-
шäндi — туя кавшанди. Бопқасига²⁰³ ҳам бу сүз
құлланади. **كَفْشَنْمَاكْ** қäwшäнүр, кäwшäн-
мäк).

کچلندی құчләнді — кучланда, кучли бўлди. **ارکچлندی** әркүчләнді — эр кучланда. Бошқаси ҳам шундай. Ҷар қүчләнді — ўр кучланда. **کچленаک** қучланақ, қучләнур, қүчләнмак).

күрләндү күрләнді — гулдуради. **коктүрләндү** көк күрләнді — осмон гулдуради.

203 Арабча ^{و-و} جوز сүзи ^{و-و} اجتر бўлиши керак.

кірләнді — кир бүлди. **түн қрлнди** тон кірләнді — түн, кир бүлди. Башқаси ҳам шундай. **крлнор.** қрлнмак).

кірләнді — юмилди. **коз қрлнди** коз кірләнді — күз юмилди. **кәзләнді** — юқориланди. **ақ қрлнди** ақ оқ кәзләнді — ўқ юқориланди.

кәзләнді — тагига олди. **ашж қрлнди** ашж кәз-

ләнді қозон тағига олди. **кзлнор.** қзлнмак). **кәзлә-**
нур, қзлнмак). **кізләнді** — **аль тәварн қрлнди** ол ташарән кізлән-
ді — у товарини яширгандек күринди. Яширишга
харакат қылса ҳам, шу сұз құлланади. **кзлнор.** (кізләнүр, кізләнмак).

кесилди. **кслнди** — **танк** кесілнди наңк — нарса
кеңилди. **кслнор.** қслнмак).

кокләнді — боғланди. **аэр қклнди** әзәр кок-
ләнді — әгар боғланди, чилвир билан боғланди.

кокләнді — улуғланди. **аэр қклнди** әр кокләнді —
әр улуғ, шарафли бүлди. Молдор бўлса ҳам шу сұз
құлланади. **кклнор.** қокләнүр, қокләнмак).

кокләнді — қайгуланди. **јуз қклнди** кокләнді — қайгуланди, аниқ кокләнді — унинг юзида қайғу пайдо бўлди, қайғули кўринди.

коклнди — чолғу чалди. Асли **коклнди** әр кокләнді — эр чолғу чалди. Асли **коклнди** дир.

кәмлнди — касалланди. **аат қмлнди** ат кәм-
ләнді — от касаллади. Башқаси ҳам шундай.
Аслида бу сұз отга иисбатангина құлланади.
кмлнор. қмлнмак).

Бу фасл түрт хилдир

Биринчи, аталған сұзның әгаси маъносида бў-
лади. Чунончи, **ар арагут қклнди** урағут бўгләнді —
хотин эрлик бўлди; эрга әга бўлди. **аэр ани ғзлнди** одам уни қиз қилиб асрәди, қиз-
ли бўлди, қизга әга бўлди.

Иккинчи, икки ҳарфлик отдан тузилган ясама
феъл бўлади. Чунончи, **аэр атлнди** әр атланді —
одам отга минди. **аат тэрлнди** ат тэрләнді — от тер-
лади каби. Башқаси ҳам шундай.

Учинчи, ишловчи шу феълни ўзи учун ишла-
шини, чунончи, бажаришни ўз устига олганини
билдиради. **аэр аознка ымеш ағднди** әр өзіңә јемиш
аудиңді — одам ўзи учун мева тўплаш истади,

мева тўплашга кириши. Яна **آل اوزِنکا آت**^۰ ол سکلنди^{۰۰} ол ёзідә ёт сўклўнді — унинг ўзи бошқа биронинг ёрдамисиз гўшти кабоб қилди. Тўрт ҳарфли исм ва феъллар бу бобда таркибида қалин ҳарфи бўлган тўрт ҳарфли исм ва феълларнинг чўзғилари туширилганда **صحیح** ўрнида турди. Чунончи, **آر قرتن قرتندی**^{۰۰۰} ёр қартін қартанді — одам ўзининг ярасини тузатди. Бу ўтимсиз феъл ўрнидадир. Асли **آر کگلندی**^{۰۰} ёр кокланді — одам ашула айтди, чолғу чалди. Кокланді феълининг асли **کوکладی**^۰ кокладідир. Яна: **کورشندی**^{۰۰} қур қуршанді — белбоғ боғлади. Асли **کورشادی**^۰ қуршадідир.

Тўртинчи, бу маъноларни англатмай, ўз маъносида қўлланади. Чунончи, **تەقى كەشنىدى**^{۰۰} tawaj kaw-shändi — тия кавшанди. Яна **آر ترقندی**^{۰۰۰} ёр турқунді — одам бир ишга ҳаракат қилишдан уялди. **چغرى ترکندی**^{۰۰} чигрі тәзгінді — чиғириқ айланди. Бошқаси ҳам шундай.

Қоида: бу бобнинг буйруғи тўрт ҳарфлидир. Чунончи, **منى تذغر**^{۰۰} мәні тоғур — мени тўйғаз, тўйдир. **منى ات سغز**^{۰۰} ат сувғар — отни сувор. **منى مېنی**^{۰۰} мәні узғур — мени уйғат.

Бу фаслдаги феълдан икки фоилга ўтувчи ўтимли* феъл ясаш учун , -р дан сўнг **ت-ت** ортирилади, **ت-د** билан ёнма-ён туриши натижасида **د-ت** га сингиб, ҳар иккиси ҳам **ت-га** айланади. Чунончи, **آل اتن سغرتى**^{۰۰۰} ол атін сувғартті — у отини бирор орқали сувортириди. Бу шаклда икки ўндош қатор келиши ҳам мумкин. Ва яна **من آنى تذغر**^{۰۰۰} мән ані тоғурттум — ман уни тўйдиришга буюрдим. Бу қоидани тушун.

* Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, у даврда ўтимли, ўтимсиз феъллар энзи фарқ қилинар эди. Шунинг учун М. Кошғарий ўтимли феълларнинг ҳар хил воситалар билан ясалиш усулларини кенг изоҳлаб кўрсатган.

Лекин жонли тилда уларни аралаштириш, биргина феъл формасини ҳам ўтимли; ҳам ўтимсиз функцияда аралаш қўллаш ҳоллари ҳам бор эди. Масалан, у иситди феълни изоҳлар экан, бу феълни бир гапда ўтимли, иккинчи гапда ўтимсиз деб кўрсатади:

آل مۇن استىدی آى آنه قد سخن الموقته وَكَذِلَكَ اذا حُمِيَّ الْحَدِيدُ وَغَيْرُهُ وَيُقَالُ آر اسْتَى اى

حُمِيَّ الرَّجُلُ وَهَذَا لِازِمٌ وَالْأُولُ مُتَعَدِّدٌ

(қ. Девону луготит турк, I, 181-бет).

Таржимаси: у **شۇرۇانى иситди**, шунингдек, бу сўз темирк иситиш (қизлириш) ва бошқаларга ҳам қўлланилади. Бу гапда иситди феъли ўтимлидир. Лекин **эр иситди** гапидаги иситди феъли ўтимсиздир. Яъни одам исиди демакдир.

Бу хилда бир феълни ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз функцияда қўллаш айрим феъл шаклларигагина хос хусусият эди. Маҳмуд Кошғарий шундай кўрсатиб берган: Масалан, Маҳмуд Кошғарий **اجتردى** ічтурди шаклини изоҳлар экан, шу маънода **اجردى** ичурди шаклини қўллаш ҳам тилда учрайди, деб кўрсатган:

آل منكَا سوْفِ اجتردى آى آنه آشَبَنَى الماءَ وَغَيْرُهُ وَيُقَالُ الْأَجْرَدِيَ عَلَى مَا الْمَعْنَى

Таржимаси: у **менга сув ичирди** маъносида, **ичтурди**, **ичурди** формалари ҳам тенг қўлланаверади.

(қ. Девону луготит турк, I, 187-бет).

Бу боб ишнинг бажарувчисини англатадиган фоил формаси турк қабилаларида سقْرَغُوجِي^{0,0} суwفارғу- чи сугорувчи، تَذْغُورْغُوجِي^{0,0} тоzғурғучі — түйдирғув- чидир. Ўғузларда бу шакл تَذْغُرْدُجِي^{0,0} тоzғурдачі, سقْرَدُجِي^{0,0} суwفارдачі формасидадир.

Таркибидан күл-
қасыркан ар-
сіргән әр-кулогич одам; تکشەكان تىقى
тәwәj — күп кавшанадиган түя гапларидаги kүlcip-
гән ва käwshaçän шакллари каби.

Ишни қилиш ишловчининг вазифаси ва мақса-
ди эканини билдирувчи феъл آلتىغىر غۇق آردى

ол ат сүwғарғулуқ әрді — отни суғориш унинг
вазифаси әди гапидаги سُقْنَرْ غَلَقْ сүwғарғулуқ дир. Ва
яна مَوْهَبَةً مَوْهَبَةً اَلْ آتِيَ تَدْغُرْ غَلَقْ اَرْدِيَ
ді — уни түйдириш унинг ҳаққи әди, у уни түй-
дириши керак әди гапидаги تَدْغُرْ غَلَقْ тозгурғудук
дир. Ишловчи يىشنى يىشلاшга қасед қилувчи,
истовчى эканлиги мазмуниниң англатуvчи феъл шакли,
ال آت سُقْنَرْ غَسَاقْ اَرْدِيَ سُقْنَرْ غَسَاقْ
сүwғарғесақ дир. сүwғарғесақ

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БОБИ

ЎРТАСИ ҲАР ХИЛ ЧҮЗГИ ҲАРФЛАР БИЛАН
КЕЛГАН ⁰⁻⁰ ФАКУЛЬТЕТІ ШАКЛИДАГИ СҮЗЛАР БҮЛМИ

سلامشди سَلَمْلَشْدِي салімлашді — آنک بُرلا سَلَمْلَشْدِي анің бірлә салімлашді — у унинг бирла ҳусуматлашишди, тортишишди. سَلَمْلَشْمَاق سَلَمْلَشْمَاق (سلامшур, салімлашур, салімлашмақ).

قىقلشدى қонуқлашдї — бир-бириنى، меҳмон қилиشди.
الار اكى قىقلشدى олар ىككى қонуқلاшдї — улар

иккови бир-бирини мәхмөн қилишди. (قىلىشىر.).

^о قىلىشماق қонуқлашур, қонуқлашماڭ).

Бу хил феъл бобида биринчи мисолдаги салом-лашдідан бошқа феъл ўзагидан ясалған сүз йўқ. Лекин қимор, гаров маъноларида уч ҳарфли исм-лардан феъл ясалиши мумкин. Чунончи, **آنک بُرلا** — анїң бірлә ојнаді жаріқлашу — у у билан қиморга жавшан тикиб ўйнади. Ўйнов-чилардан ютган киши жавшанни олади. Бу шакл баҳслашиш маънисида ҳам қўлланади. Чунончи, **الْأَرْكَيْ قَنْقَلَشْدِي** — олар іккі қонуқлашді — улар иккови бир-бирини енгиш учун меҳмон қилишда баҳслашилди. Бу мазмунлар исталгандан уч ҳарфли, тўрт ҳарфлилардан ҳам ва ундан ортиқ ҳарфли феъллардан ҳам шунга қиёс қилиб ясалиши мумкин.

— барімсінді — آڭا بىرمسىندى ۚ ол ۝wrä барім-
сінді — у ҳақиқатда уйга бормагани ҳолда, уйга
бораётгандек күринди. بىرمسىنور. بىرمسىنماق ۚ барім-
сінур, барімсінмақ).

Тарімсімді — тариқ әкаётгандек күринди.
 Тарімсінді ол таріғ тарімсінді — у ҳақиқатда
 экмагани ҳолда әкаётгандек күринди. (Тарімсінур.).
 Тарімсінмақ тарімсінур, тарімсінмақ).

كَلْمَسْنَدِي këlimsindı — келаётгандек күринди.

— ол бәрү көлімсінді — у бу ёққа келаётган-
дек күринди. (^{کلمەتىنەمەك} کلمەتىنەمەر. کەلімсінур, кә-
лімсінмäк).

Бу феълни тузиш қоидаси: феълга бу қўшимча қўшилганда, ўзак охиридаги ҳарф али бўлса, а чўзғиси, ули бўлса, у чўзғиси, или бўлса, и чўзғиси сақланади. Масалан, ўзакнинг охири а билан тугаган сўзга мисол: **اَلْ آنِدْن نانْكْ نَلْمَسْنَدِي** ол андён нёц тійамсінді — у ундан нарса сўраётгандек кўринди. Яна **اَلْ بَجَأْكْ بَلْمَسْنَدِي** ол пічак

біләмсінді — у пичоқ қайраётгандек күринди, аслида у қайраётган әди. Бу феълларнинг буйруғи — ўзаги تىلە — tilä — біләдір. Буларнинг охирі а бўлгани учун қўшимча қўшилиб; бу хил феъл ясалганда ҳам ўз ҳолида қолади, ўзак охирі у бўладиган сўзга мисол: الْ مَنْ كَا نَلَمْ كُلْمَسْنِدِي ол мәннә тѣlim кўлумсінді — у менга кўп кулаётгандек күринди. Яна الْ يَقَارُوْ تُرْمَسْنِدِي ол юқару турумсінді — у юқори туратгандек күринди. Аслида у турмаган әди. Бу феълларнинг буйруғи كُلْ кўл, تُرْ — турдир. Бу ўзакларнинг охирги ҳарфи -р, ل - л ҳарфлари турғун (чўзғисиз) әди. Бу маънони англатиш учун кўрсатилган ҳарфларга ўзакнинг бош ҳарфидаги чўзғига мос чўзғи орттирилди. Ўзак икки ҳарфли бўлиб, бош ҳарфи али бўлса, у вақт ўзак охирига ҳар қачон а эмас, и чўзғиси орттирилади. الْ آفَگَا بَرْمَسْنِدِي ол ёрга баримсінді — у ўйга бораётгандек күринди. اَرْ سُقْ قَ فَرْمَسْنِدِي ёр сувқа қарімсінді — одам сувга чиқаётгандек күринди. Бу феълларнинг охирги ҳарфи юқорида биз айтган қоидага мувофиқ а қилинмади.

Икки ҳарфли феълларда ўзакнинг бош ҳарфи и лик бўлса, ўзак охири ўз ҳолица қолади. Чунончи، الْ آفَگَا كَرْمَسْنِدِي ол ёрга кірімсінді — у ўйга кираётгандек күринди. اَلْ يَرْمَاقْ تُرْمَسْنِدِي ёрмак турмаснди

ол јармақ тәрімсінді — у танга тераётгандек күринди. Бошқаси ҳам шундай.

Бу уч ҳарфдан ^م-м доим чўзғисиз бўлади. س-с доим и лик бўлади. ن-н ҳарфи ҳам доим турғун (чўзғисиз) бўлади. Чўзғиларнинг ҳаммаси ўзакнинг олдинги ҳарфига мослашди. Бу ҳақда мен икки ҳарфлилар бобида сўзладим.

Уч ҳарфлиларга келганда، الْ آنَى قَجَرْمَسْنِدِي ол анї қачрумсінді — у уни ҳақиқатда қочирмагани ҳолда, қочираётгандек, қувлаётгандек күринди. Яна آنَكْ يَازْقَنْ كَجَرْمَسْنِدِي ол анї ѡзуккін кҶәчрўмсінді — у ҳақиқатда унинг гуноҳини кечирмагани ҳолда, унинг гуноҳини кечираётгандек күринди. Бу ерда ر -р ҳарфи заммали, яъни و -у билан талаффуз қилинади. Чунки قَجَرْ қачур сўзидағи ج -ч ули әди, уни чўзғисиз қилиниб، ج -ч нинг чўзғиси ر -р га кўчирилди. Уч ҳарфлиларда иккинчи ҳарфдаги чўзғи учинчи ҳарфга кўчирилди. Чунки ўрта ўзак охирига бош ҳарфдан кўра яқиндир.

Тўрт ҳарфлиларга келсак, унинг мисоли: اَرْ اَتْ سُقْغَرْمَسْنِدِي ёр ат сувғарімсінді — одам от сувғораётгандек күринди. Бу ерда ёнидаги غ -غ ҳарфи а бўлгани ҳолда ر -ر ҳарфи и билан талаффуз қилинди. Чунки ا -и га тескари эмасдир. Икки ҳарфлиларда ҳам аҳвол шундайдир. Чунончи:

برىمىندى барىمсىнді — бораётгандай күринди каби.

Лекин **تىلەمسىندى** тىلәмсىнді — тиланаётгандай күринди, сўзи и лик эмас, а ликдир. Чўнки бу тўрт ҳарфли ўзаги **ل** тиләдир. Уч ҳарф **م-س-ن || مىسىن** қўшишда **الف** ни лафзда ташланди, лекин талаффузда сақланди. Яъни **ل-ل** ҳарфи, или қилинмай али ҳолида қолдирилди. Шундай бўлмаса, бу уч ҳарфли икки ҳарфли бошқа феъл билан алмашишишга элтар эди. Масалан: **يَرِنْدَاقْ تَلْمِسِنْدِي** јариндақ тиләмсىнді — у қайиш тилаётгандек күринди гапидаги тиләмсىнді феъли билан адаштиришга, шубҳага сабаб бўлар эди. Шунга ўхшаш **بِجَأْكْ بَلْمِسِنْدِي** пічак биләмсىнді — пичноқ қайраётгандек күринди гапидаги біләмсىнді феълида ҳам и чўзгиси ортдирилса, **إِيْشْ بَلْمِسِنْدِي** ш біләмсىнді — ишни биладигандек күринди, гапидаги біләмсىнді феъли билан адаштириш юзага келар эди. Ҳолбуки, булар бири уч ҳарфли, иккинчиси икки ҳарфли, тамом бошқа феъллардир. Уч ҳарфли феълларда сўзниг ўртасидаги чўзғи сўнгги ҳарфга кўчирилиш қоидасини юқорида айтган эдик. Масалан **جَّ كَجْرْ** қачур, **كَجْرْ** кёчур феълларида **-ج** ҳарфининг **و** у чўзғиси ташлангач, ташланган **-ع** чўзғиси **-ر** га кўчирилгандир. **قَجْرْ مِسِنْدِي** қачрумсindи қочираётгандай күринди. **أـ** и га тескари

бўлмагани учун ўз ҳолича қолдирилади, аммо **و**-у чўзғиси **يـ** и га тескаридир. Шунинг учун ўзгартирилиб **يـ** қилинди деган қоидани юқорида баён қилдик.

تَذْغِرْ مِسِنْدِي тоғурумсїнді — тўйдираётгандек күринди. **أَلْ آَنِي تَذْغِرْ مِسِنْدِي** ол анї тоғурумсїнді — у уни тўйдираётгандай күринди. Бу баён қилган қоидаларим бутун туркий тилларда ҳамма феъллар учун умумийдир. Ҳеч бир нарса (феъл) бундан четда қолмайди. Бу хил феълларда, бу маънони англатмайдиган фақат биргина беш ҳарфли феълдан бошқа бир сўз йўқ. У **أَلْ مَنْكَا يَرِمِسِنْدِي** ол мәцә јарамсїнді (феълидир) — у менга хушомад қилди, ялини демакдир. **يَرِمِسِنْمَاقْ يَارام-** сїнур, јарамсїнмақ),

قَسْرَقَنْدِي **كَيْسِرْ كَانْدِي** — қаттиқ ҳаракат қилиб сақлади. **أَرْ تَشَارْنْ قَسْرَقَنْدِي** әр таварин қісірқанді — одам молини сақлашга қаттиқ ҳаракат қилди, сарф қилиб юборишдан қўрқди. Шеърда шундай келган:

الْبَ تَرِغْ قُذْمَدِي سِجْعَانْ نَقِي سَقْرَقَانْ

كُرْكَبْ نَلْكْ كَتْرَسْ أَمَدِي آَنِي قَسْرَقَانْ

Әйтіб таріғ қоэмаді
Сіған тақі сікірқан

Kızläb көлүк нұтәрсән
Әмді анї қісірқан,

Бола-чақасидан қизғониб, дон йиққан кишининг донларини сичқон, каламуш битта ҳам қолдирмай ташиб кетганидан кулади ва унга айтади: сичқон билан каламуш ҳеч нарсани қолдирмай ташиб кетди. Яшириб нима кутасан. Энди бола-чақангдан қизғон.

بُلْ تَلَنْدِي بултланді: **كُوكْ بُلْ تَلَنْدِي** көк бултланді — күк (осмон) булатланда. **بُلْ تَلَنْمَاق** (بُلْ تَلَنْور). бултланур, бултланмақ.

بَغْرَلَنْدِي бағрланда: **قَانْ بَغْرَلَنْدِي** қан бағрланда — қон ивиди, тугун-тугун бўлиб қолди. Сут ивиб қатиқ бўлса ҳам шу сўз қўлланади. **بَغْرَلَنْمَاق** (بَغْرَلَنْور). багрланур, бағрланмақ).

بُتْقَلَنْدِي бутакланда: **يَعْجَاجْ بُتْقَلَنْدِي** јіғач бутакланда — дарахт бутоқланда. Яна **سُوفْ بُتْقَلَنْدِي** сув бутакланда — сув ариқчаларга айрилди. Бунинг асли **بُتْقَلَنْور** (بُتْقَلَنْمَاق). бутак—дарахт шохи демакдир. бутакланур, бутакланмақ).

بَشَقْلَنْدِي башақланда: **سُنْكُو بَشَقْلَنْدِي** сўдў башақланда — найза тишланда. Ўқ учи найза қилинса ҳам шу сўз қўлланади. **بَشَقْلَنْور** (بَشَقْلَنْمَاق). башақланур, башақланмақ).

بَلَقْلَنْدِي баліқланда: **كُولْ بَلَقْلَنْدِي** köl баліқланда²⁰⁴ — кўл балиқланда. Арғулар лойли бўлган жойга нисбатан бу сўзни қўллайдилар. Уйғурлар қўргонли жой маъносида қўллайдилар. **بَلَقْلَنْمَاق** (بَلَقْلَنْور). баліқланур, баліқланмақ).

بَجَاكْلَنْدِي бїчакланда: **أَرْبَجَاكْلَنْدِي** ёр бїчакланда — одам пичоқли бўлди. **بَجَاكْلَنْمَاق** (بَجَاكْلَنْور). бїчакланур, бїчакланмақ).

تَبَتْلَنْدِي тубутланда: **تَبَتْلَنْدِي** тубут қабиласига ўхшаб қолди. **أَرْتَبَتْلَنْدِي** ёр тубутланда — киши тубутга ўхшаб қолди. Улар кийимини кийди ва умуман уларга ўхшиаб қолди. Тубутлар турк мамлакатларига бошқа ердан келиб ўрнашиб қолган жамоалардир. **تَبَتْلَنْمَاق** (تَبَتْلَنْور). тубутланур, тубутланмақ).

تَتَغْلَنْدِي татіғланда: **أَزْمَتَتَغْلَنْدِي** ўзум татіғланда — узум тотли, мазали ва ширин бўлди. Мазали ва лаззатли бўлган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. **تَتَغْلَنْمَاق** (تَتَغْلَنْور). татіғланур, татіғланмақ).

²⁰⁴ Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳига кўра, балиқ сўзи ҳар хил қабилаларда ҳар хил маъноларда қўлланган. Бизда ҳозир фақат балиқ сувда яшовчи жонивор маъносидагина қўлланади. Эски адабиётда шаҳар маъносида ҳам учрайди. *Хон балиқ* — хон шаҳри каби. Навоийда лой маъносида ҳам қўлланган:

Ерни тенгиз этти ашқдин сайл,
Болигдин ўлуб кубури ҳар хайл.
(„Ҳамса“, 143-бет).

“**ترقلندي**” түркіләнді — ориқ ҳисоблади, ориқ деб ту-
шунди. **آل بو آلغ ترقلندي** ол бу атіғ түркіләнді —
у бу отни ориқ деб санади. Шунингдек, отдан бош-
қаны ориқ ҳисоблашга ҳам бу сүз құлланади. **ترقلنور**
ترقلنماق түркіләнур, түркіләнмақ.

Тулумландаи жанг кийимларини, яроғларини кийинди. Әр тулумландаи одам уруш яроғларини тақинди, қуролланди. Тулумланмак (түлгінен) тулумланур, тулумланмак).

جېرىلنىدى چۈبۈرلەندى - يۇغلى بۇلدى، يۇغى үسى. آجىڭو
جېرىلنىدى چۈبۈرلەندى - ئەقكىننەن يۇغى үسى. ئەقكىننەن
جېرىلنىور، جېرىلنىماڭ). چۈبۈرلەنۈر، چۈبۈرلەنمäك).

جَبْشِلْنَدِي чәпіш1әнді — боғлаб боқиладиган бүлди.
أَغْلَاقْ جَبْشِلْنَدِي оғлақ²⁰⁵ чәпішlәнді — түқли (қүч-кор) чапиш қаторига ўтди, боғлаб боқиладиган бүлди, құзи олти ойлик бүлганда⁷ түқли бүлади.
جَبْشِلْنَمَاكْتَ чәпішlәнүр, чәпішlәнмәқ).

²⁰⁵ Үглөк сүзү „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда ҳам эчки боласи маъносидадир. Навоий асарларида ҳам эчки боласи маъносига кўлланган:

Ки андин яхшироқ үглөклик үчкү.

Лекин „Күтадғу билик“да ўғлоқ сүзи йил номи маъносида жадй сўзининг эквиваленти тарзida берилган.

چارуқлануруر، چارуқланмақ). چرقىلنىور، چرقىلماق) چارуқلى بۇلدى. چارعىقلانىدی: چارعىقلاندی — одам چرقىلنىدی چارعىقلاندی: چارعىقلاندی — одام

جىچكىلنىدى чەچاکلәндى: يغاچ جىچكىلنىدى jïfach чەچاکلәндى —
даражат гуллади. Бошқаси ҳам шундай. جىچكىلئۇر).
جىچكىلماك чەچاکلәنүр, чەچاکلәنمäk).

Соғуқланади — совуқ ҳисоблади. Ал бо ییرек
ол бу жеріг соғуқланді²⁰⁶ — у бу ерни со-
вуқ сапади. Ҳар нарсаны совуқ ҳисоблашга ҳам
бу сүз құлланади. (Соғуқланур, соғуқлануру, соғуқланмақ).

Ар қанатланді — одам учар отли бұлди ва унда

²⁰⁶ XI аср ёзма ёдгорликларыда ҳар ерда сүйүк тарзида күлланган бу сүз Навоий давридаæk совиc шаклига күчган:

Чашмаларда сүв бўлур иссиғ, ҳаво бўлгач совиқ...

Вахки ишкінгілін юзумга келди күп иссік-совик.

учди, ёки тилагига етишга шу сабаб бўлди.
Қуш қанатланди — қушнинг қаноти
ӯси. қанатланур, қанатланмақ).

қалжелнди қўлчландї — қиличили бўлди. әр қў-
лічландї — одам қиличили бўлди. қалжелнур,
қўлчланур, қўлчланмақ).

жғерлнди чағирландї — чағир (ичкилик)ли бўлди.
әр жғерландї — одам чағирли (ички-
ликли) ёки шарбатли бўлди. жғерлнур, жғерлнамақ)

чағирланур, чағирланмақ).
жғерлнди чїғирландї — йўллар пайдо бўлди. یир жғерлнди
жғерлнур. (ерда йўллар пайдо бўлди.)

қазёрлнди қазёрландї — табиати сиқилгандек кўринди.
әр қазёрландї — одамнинг табиати сиқил-
гандек кўринди. Бу сўзниг асли қазэрин-
дїдир. Тўғриси ҳам шудир. қазрнур, қа-
зёрланур, қазёрланмақ).

қазэлнди қазэландї — қалинлаши, йўғон бўлди,
йуғаж қазэландї ўғач қазэландї — дарахтнинг пўстлоғи
ӯси, қалинлаши. қаззнур, қазэланур,
қазэланмақ).

қузуланди қуэузландї — жувон хотин олди. әр қузуландї
әр қуэузландї — одам жувон хотин олди (арғуча).
қузулнур, қузулнамақ).

қемзлнди әр қемзлнди — қимизли бўлди. Қимиз — биянинг
қемзландї — одам қимизли бўлди. Қимиз — ачиган сутидир. қемзлнур,
қемзланур, қемзланмақ).

қушланди қоғушландї سُف قوشلنди суw қоғушландї —
суw шовиллаб тез оқди. қушланур, қуғуш-
ланур, қуғушланмақ).

қамшлнди әр қамшландї — یир қамшлнди —
ер қамишзорга айланди, қамишзор бўлди. қамшлнур, қамшланмақ).

қдглнди қидїғландї — қидїғландї нэн —
нарса жиякланди. қдглнур, қидїғланур,
қидїғланмақ).

қтглнди әр қатїғландї — қаттиқ ҳаракат қилди. тириш-
ди. әр қатїғландї — одам қаттиқ ҳаракат қилди, қатїғланур, қатїғланмақ).

кжкда қтглнса الغادو
Кічікда²⁰⁷ қатїғланса улғазу сўннур — ёш-

²⁰⁷ Кичак сўзи „Девон“да икки маънода: ёшлик ва кучсиз, ҳеч қанча маъноларида қўлланган. Урхун ёдгорлигига фақат ана шу иккинчи маънода учрайди.

ликда тиришиб ҳаракат қилган одам катта бўлгач севинади.

қашуқланді — қошиқли бұлди. АР қашуқланнор. Қашуқланмақ.

تاغْ كَلْبَلَنْدِي تاғ кәләбләнді — тағ
калаб ўти чиқди.

Бу боб бир неча хилдир.

Бириңчи, зикр қилинган нарсага әга бүлғанлик-
ни билдиради. Чунончы, **أَرْ تَرْ غُلْنَدِي** әр таріғлан-
ді одам донли бүлди, донга әга бүлди. **أَرْ قَشْقَلْنَدِي**
әр қашуқланді — одам қошиқли бүлди, қошиқ әга-
си бүлди қаби.

Иккінчи, ўзини айтилған нарсалар хилидан, ўшалар тоифасидан ҳисоблаш ва улар турмушига мосланмоқ мазмунини аңглатади. Чунончи, **أَرْجَلْنَدِي** — әр үғузланді — одам ўзини үғуз тоифасидан ҳисоблади, үғуз қиёфасига кирди. Яна **أَرْجَلْنَدِي** — әр чігилләнді — одам ўзини чигил тоифасидан ҳисоблади, чигиллар қиёфасига кирди каби. Бу ҳол араб-чага үхшайди. Араблар **وَقَيْسٌ عَبْلَانَ وَمَنْ تَقِيسَا**

дейдилар; уларнинг қиёфасига кирди, демакдир. Бу ҳамма феъллар учун умумий қоида ҳисобланади.

Учинчи, зикр қилинган нарса унинг табиатида, зотида борлигини билдиришdir. Чунончи، يعاج ^{بۇقىلەندى} jīfach бутақландى—дaraoht шох чиқарди.

Яна يَمْشَلَنْدِي يَعَاجْ jīfač j̄emishländi — дарахт мева қилди каби.

Тұртнчи, бу маңолар күтилмасдан туриб, феъл үз маңосида құлланади. Чунончи, **أَرْ قَعْلَانْدِي** әр қатіғланді — одам қаттиқ ҳаракат қилди. Әр қатіғланді — одам (халқ) түпнанади **كَشِي يَمْرَلَنْدِي** кіші жұмұрләнді — одам (халқ) түпнанади каби.

Бу феълларнинг ҳаммаси уч ҳарфли исмлардан ясалган феъллардир.

Бу қоида түрт ҳарфли, беш ҳарфли ва ундан ортиқ ҳарфлilar учун ҳам умумийдир. Улар ҳам шу тартибда түзилади. Буни чуқур тушун, илм билан яхши иззат күрасан.

Беш ҳарфлилар боби тамом бўлди.

Олти ҳарфлилар боби

— түшгүтланді әр түшгүтланді өр түшгүтланді —
киши шогирдлик бўлди. (түшгүтнамақ) түш-
гүтланур, түшгүтланмақ).

Тармутланді — билаклик, күрфазлик бўлди.
Сув тармутланді — сув билаклик,

кема юрар даражада катта бўлди. Термитнамақ²⁰⁸ тармутланур, тармутланмақ²⁰⁸).

— қізғутланді — әр айштән құзғутланды — үш іштан қізғутланді — киши үз ишининг камчилигини сезгач афсусланиб, у ишдан қайтди. құзғутнамақ). қізғутланур, қізғутланмақ).

„лук“ дейилган бир дараҳт сувига (қилич банди-
ни дастага маҳкамлаш учун ишлатиладиган бир

208 „Девон“нинг босма нусхасида бу феълинг ўтган замон шакли **а** ли тарзида, келаси замон феъли у ли тарзида ёзилган (II том, 251-бет). Бу янгилишдир. Чунки Маҳмуд Кошгари ўтган замон феъли қандай чўзғи (а, о, у, и,) билан бошлиланган бўлса, келаси замон феъллари ҳам бу чўзғиларда унга мос бўлишини қатъий қоида тарзида кўрсатган (II том, 26-бет). Шунинг учун бу **قرمت و قرم**, ердаги икки хиллик хатодир. Эмди бу сўз босма нусхада икки хил: шаклларида борилган. *Тармут ёки турмут тўғрилигига келганда, тармут му-вофиқроқидир.* Бу сўз шу маънода II том, 218-бетда қўлланган.

дараҳт елими) эга бўлди. **Сорғуланмак** (кор-
кучланур, сорқучланмақ).

Сорқұчландаі: **йәр** сорқұчланді — ерда сахрои ҳиндбо ўсимлиги ўсди. Ер шундай үтли бўлди. **сорқұчланур,** **сорқұчланур,** **сорқұчланмақ).**

Сафдічланді — саватли бўлди. Ар сафдічланур (сафдічланмаси). Сафдічланур, сафдічланмақ).

мандарланді — печак ўт ўралди. **манدارлар** — печак ўти дарахтга ўралди. Дарахтни печак ўти босди. **мандарланақ** — мандаланур, мандарланмақ).

الْكَجْلِبْشَلْنَدِي чалпушланді — ширага бўялди. **الْكَجْلِبْشَلْنَدِي** өлиқ чалпушланді — қўл шиralанди, меваларни ва шиralик нарсаларни ейишдан қўл ширага бўялди, қўлга шира ёпишди. **الْكَجْلِبْشَلْنَمَاقُ** чалпушланур, чалпушланмак).

۱۰۰-۰۰ مَنْكُ қолдашланді—дүстлардан ҳисобланди. **۰۰-۰۰ قَلْدَشْلَنْدِي** ол мәнің бірлә қолдашланді — у ўзи-

ни менинг дўстларимдан деб ҳисоблади. **قلدشنор**

0_0_0_0, قىلدىشلىنىماق. қолداшланур, қолдашланماق).

آد اشدا شلغلندي بушлагلاندی — такаббурланди.

Эр ёшда бушлағланді — одам ишда манманлика борди. Насиҳатга қулоқ солмади. Мақолда шундай келған: *بۇشلاقلىنى بىخسقانلىرى* бушлағланса бухсукланур — киши манманлика борса, ўргатувчини таҗкир қылса, құли гарданыда бүлади, ташвиш тортади. Бу мақол фақат ўзи билганича иш қилишни истовчиларға нисбатан құлланади. *بىخسقانلىرى*

бушлағланур, бушлағланмақ).

آل مەندىن تۇرکىفلاندى — тортىнди, **ئەلەنلىرىنىڭ** تۇرکىفلاندى — тортинди, уялди.

ол мәндін түркігланді — у мени сийлаб
келишдан тортінди, уялди. **тар-
қуғланур, тарқуғланмак**)²⁰⁹.

²⁰⁹ Бу феъл босма нусхада икки шаклда: *قرقىللىرى تر قىلىنى* туркىفلاندی. таркүфланур шаклларида берилган. Маҳмуд Кошгарий изоҳига кўра, фақат бир хил *تۇرکۈف* бўлиши керак эди, чунки бу феъл уят маънисидаги *туркүف* сўзидан ясалган феълдир. Бу I том, 385-бетда берилгандир.

Түмлүғландаи өл бу оғур-
ні түмлүғланді — у бу вақтни совуқ ҳисоблаб,
мақсадидан, мұлжалидан қайтди. **(Түмлүғланмак)**
түмлүғланур, түмлүғланмак).

ді—у унга жафо күрсатди ва қаттық ізлілік қилди.
قىشلاغلىنىدى қїшлағландї: **بۇ يېرىك قىشلاغلىنىدى** ол бу jëpřig
 қїшлағландї — у бу ерни қишлоғ ҳисоб қилди ва
 бу ерда қишлиди. **قىشلاغىنور. قىشلاغىنماق** қїшлағла-
 нур, қїшлағланмақ).

бүյәкаңданур. **Бүгчелнамақ**) нарсада бурчак пайдо бўлди. бујфақланур, бујфақланмақ).

بر جقلىندى бурақландї: **تر برجقلىندى** т ر бурчақландї — дона-дона б uldи (томчи-томчи б uldи). Бошқаси  ам шундай. **بر جقلىنور**, **بر جقلىنماق** (بر جقلىنور, بۇرچاڭلانۇر, بۇرچاڭلانماق). бурчақланур, бурчақланмақ.

بِشْمَقْلَنْدِي башмақланді: **أَرْبِشْمَقْلَنْدِي** әрбашмақланді — одам сандал-чувак кийди (үғузча). **بِشْمَقْلُنْرُ** башмақланур, башмақланмақ.

بغنقلنди

буғнақланді — бұлакланда, бұлак-бұлак бұлды.

بُلْت بَغْنَقْلَنْدِي булат буғнақланді — булат майдамайда бұлакларга бұлинди. (بغنقلنور: بَغْنَقْلَنْمَاقْ) буғнақланур, буғнақланмақ).

بغمقلنди

буғмақланді — боғичини боғлади. آر بَغْمَقْلَنْدِي

шр буғмақланді — киши кийимнинг боғини боғлади.

(بغمقلنور: بَغْمَقْلَنْمَاقْ) буғмақланур, буғмақланмақ).

ترمقلنди

тармақланді — ёйилишди. بوی تَرْمَقْلَنْدِي

тармақланді — қабилалар саҳронинг ҳар тарафига йиртқич қушлар саҳрога ёйилгандек ёйилишди.

بَلَّا تَرْمَقْلَنْدِي

бала тармақланді — қүш болаларининг тирноғи билинди.

سُوف تَرْمَقْلَنْدِي

сув тармақланді — сув ирмоқларга айрилди.

تَغْرِقْلَنْدِي

тіфрақланді — тийракланди, ботирланди. آر

шр тіфрақланді — киши ботирланди, дадиланди. (تَغْرِقْلَنْمَاقْ) تَغْرِقْلَنْور

тіфрақланур, тіфрақланмақ). Шеърда шундай келган.

تَغْرِقْلَنْب سَكْرِتِي آرْن اَتِنْ يُكْرَتِي

بِزْنِي قَمْعْ آنِكِتِي آنَدَاعْ سُوكَا كِمْ يَتَارْ

Тіфрақланіб сәкрітті

Әрін, атін жүгүртті

Бізіңі қамуғ ақітті²¹⁰

Андағ сүгә кім жетар

Урушда ҳамла қылган кишини сифатлаб айтади: ботирлигини күрсатди, ұтто бизга ҳамла қылди, отлиқ ва пиёдаларини бизга қарши чоптирди. Ҳунари билан бизни ҳайратда қўйди. Бундай аскарга ким қарши тура олади.

جَقْمَقْلَنْدِي

choқмақланді — кулча бұлды, ўралиб олди. يَلَان جَقْمَقْلَنْدِي

шаклига кирди, кулча бұлды, ўралиб олди. (جَقْمَقْلَنْمَاقْ) جَقْمَقْلَنْور

جمْقَلْنَدِي

чімғуқланді — чақимчи бұлды. كَشِي جَمْقَلْنَدِي

киши чімғуқланді — киши ҳамманни ёмонловчи, чақимчи, ёлғончи бұлды. (جمْقَلْنَمَاقْ) جَمْقَلْنَور

سَغْلَقْلَنْدِي

сағліқланді: әр سَغْلَقْلَنْدِي

киши совлуқ қўйларга эга бұлды. (سَغْلَقْلَنْمَاقْ) سَغْلَقْلَنْور

сағліқланур, сағліқланмақ).

²¹⁰ Хозирги ўзбек тилида ҳанг-манг бўлиб қолмоқ сўзи оғзи очилиб, ҳайрон бўлиб қолмоқ маъносидадир. Бу иборадаги биринчи сўз — ҳанг анашу „анг“ сўзининг „ҳ“ лашган вариантидир. XI асрда „а“ билан бошланган сўзларнинг кўплари бизга „ҳ“лашиб етиб келган: ўл—ҳўл, ович — ҳович ва бошқалар.

Бу сўз Навоийда „Девон“даги каби „а“ билан учрайди:

Хилватда анга бу навҳалар иш,

Ангдид онаси каминда эрмиш.

(„Хамса“, 114-бет).

قۇغۇلنىدى қапрақланді — қопқоқлагандек бўлди. **كىشى**
قېغۇلنىدى кىш қапрақланді — ўқдон қопқоқланди, ўқ
қини оғзи бекитилган шиша каби бўлди — у ўққа
тўлғазилди. **قېغۇلنىور** қапрақланур, қапрақ-
ланмақ).

قىدرقلنىدى қадруқланді: **تاخۇغ قىدرقلنىدى** тағ қадруқланді —
тоғ очиқ йўлларга эга бўлди. Тоғда очиқ йўллар
пайдо бўлди. **قىدرقلنىور** қадруқланур,
қадруқланмақ).

قىسرقلنىدى қїсрақланді — байталлик бўлди. **أر قىسرقلنىدى**
әр қїсрақланді — одам байтал эгаси бўлди. **قىسرقلنىور**.
قىسرقلنىماق қїсрақланур, қїсрақланмақ).

قىرلەلننىدى қарлуқланді — қарлуқлар қиёфасига кирди.
әр қарлуқланді — одам қарлуқлар қиё-
фасига кирди. Қарлуқлар туркманларнинг бир тои-
фаси. **قىرلەلننىور**. **قىرلەلنماق**).

قىچجاقلنىدى қївчақланді — әр қىچجاقلنىدى
одам қипчоқлар қиёфасига кирди. (хулқда ҳам,
одатда ҳам). **قىچجاقلنىور**: **قىچجاقلنىماق** қївчақланур,
қївчақланмақ).

منجقىلننىدى мунчақланді — мунчоқли бўлди. **قىز منجقىلننىدى**
қиз мунчақланді — қиз мунчоқ тақадиган, дур ва
бошқа зийнатли бўлди, мунчоқ тақди. **منجقىلننىور**
منجقىلنماق мунчуқланур, мунчуқланмақ).

منجقىلندى манчуқланді — сандиқда сақлади. **ار تونىن**
منجقىلننىدى әр тонин манчуқланді — киши түнини сан-
диқка қўйди ва уни эгар орқасига осди. **منجقىلنور** **منجقىلنماق**.
منجقىلنماق манчуқланур, манчуқланмақ).

بىرچاکلەندى бўрчакләнді — пешана ёллик бўлди, пешана
ёли ўсади. **ات بىرچاکلەندى** ат бўрчакләнді — от пе-
шанаси ёллик бўлди, пешана ёли ўсади. Одам но-
сияси, кокили кўринишига ҳам шу сўз қўлланади.
بىرچاکلەنور. **بىرچاکلەنمак**).

ترمەكلەندى тўрмакләнді: **اتماڭ ترمەكلەندى** ўтмак тўрмак-
ләнді — овқатга тухум, гўшт, нон ва бошқалар
солиниб, қовурма қилинди. **ترمەكلەنمак** **ترمەكلەنور**. **ترمەكلەنمак**).

تىشكەكلەندى тәшвікләнді — такаббурлар қаторига ўтди.
әр тәшвікләнді — одам ўзини такаббу-
лардан санаб, ўшалар йўлига кирди. **تىشكەكلەنور** **تىشكەكلەنمак**.
تىشكەكلەنمак тәшвікләнур, тәшвікләнмак).

چўкрәклەندى чўкрәкләнді: **قۇل جўкрەكلەندى** қул чўкрәкланді —
қул юнг чопонга эга бўлди. **جўкрەلنور**. **جўкрەلنماك**).

چўлپакلەندى коз жўлбаклەнді: **كۆز جўлپاكلەندى** коз чўл-
пакләнді — кўз юмилди. **چўлپاكلەنمак** **چўлپاكلەنور**. **چўлپاكлەنمак**).

боксукләнді: қіз өз боксукләнді —
боксукләнүр. **боксукләнмақ** (кизнинг эмчаги күтарили). боксукләнүр, боксукләнмәк).

кірпукләнді: кірпукләнді — күзга қадаладиган мүй үсди.
анк қози **кірпукләнді** аңк қози кірпукләнді — унинг
күзига қадалувчи мүй үсди. **кірпукләнмақ** (кірпукләнүр, кірпукләнмәк).

кенжекләнді: кенжекләнді — конжаклар қиёfasига кирди.
әр кенжекләнді — киши конжаклашди,
конжак қабиласи қиёfasига кирди. **кенжекләнүр** (кенжекләнүр, кенжекләнмәк).

күнжүкләнді: күнжүкләнді — чалмали, жиякли бўлди. **тон**
кенжекләнді тон күнжүкләнді — тўн чалмали, жиякли
бўлди. Тўнга чалма, жияк қилинди. **кунжуклена** (кунжуклена, кунжуклена).

бечкамләнді: бечкамләнді — әр бечкамләнді —
одам жанг куни кийиладиган кийимларни кийди.
Бошқаси ҳам шундай. **бечкамлена** (бечкамлена, бечкамлена).

турбунланда — танлаб олди, аҳамият берди.
әр турбунланді — киши нарсани суриш-
тириди. **турбунлана** (турбунлана, турбунланмақ).

кіршәнләнді: кіршәнләнді — упа қўиди.
урағут кіршәнләнді — хотин юзига упа сурди.
кіршәнлена. **кіршәнлена** (кіршәнлена, кіршәнләнмак).

тўркунләнді: тўркунләнді — ол бу әвні
тўркунләнді — у бу уйни ўз уйи қаторида ҳисоб-
лади ва унга тушди. **тўркунлена** (тўркунлена, тўр-
кунлена). тўркунләнмак).

түшкунләнді: түшкунләнді —
тоғда тушкун дарахти кўпайди. Тушкун — елими
фойдали бир дарахт. **түшкунлена** (түшкунлена, түш-
кунлена). түшкунлена.

чіwkунләнді: ол бу ашғ
чіwkунләнді — у бу овқатни баданни етилтирадиган,
баданга фойдали овқат деб ҳисоблади. **чіwkунлена** (чіwkунлена, чіwkунлена).

сўкмәнләнді: сўкмәнләнді — әр сўкмәнләнді —
одам ўзини ботирлардан санади, уларнинг ҳара-
катларини қилди. **сўкмәнлена** (сўкмәнлена, сўкмән-
лена). сўкмәнлена.

сўкмэнл: сўкмэнл — ботир бўл, ботирларча ҳаракат қил.
Яна **кіршән** кіршән — юзингга упа сур (хо-
тинга буйруқ).

Бу бобдаги феъллар тўрт хилдир:

Учинчи, түрт ҳарфлик исмлардан ясалган феъл сифатида қўлланади. Чунончи, **آنکُ کузى جَلْبَكَلْنَدِى** аниң кози чўлпаклайді -- унинг кўзи юмилди. Яна **آنکُ کузى كَرْبَكَلْنَدِى** аниң кози кирпуклайді -- унинг кўзида кўзга қадаладиган қил ўсди гапларидағи феъллар каби.

Тұртнинчи, бу маъноларниң бирортасини ҳам
англатмай мустақил феъл бўлишидир. **ତୁ ବ୍ରଜମନ୍ଦି**
тәр бурчақланді — дона-дона терлади. **ଯିଲାନ ଜମମନ୍ଦି**
јїлан чоқмақланді — илон кулча бўлди гапларида-
ги феъллар каби.

Олти ҳарфли феъллар ҳаммаси ҳам деярлик бу бобда тўрт ҳарфли исмлардан тузилади. Улар-

да ҳеч бир туб феъл бўлмайди. Икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли исмларнинг ҳаммасидан ҳам шу маънолар исталса, исм охирига **ل-лан** қўшилиб, шу хил феълга айлантирилади²¹¹.

Бу қоида ҳамма туркий тилларда ҳам бир хил-да қатъий қоидадир. Буларни яхши эсла, унутма. Тангрига шукур, солимлар бўлими битди.

БИР ҲАРФИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН СҮЗЛАР БҮЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИ ОТЛАР БОБИ

²¹¹ Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, бу феъл формаси уч ҳарфли, тўрт ҳарфли сўзлардан „лан“ аффикси қўшилиб ясалган ва бир қанча маъноларда қўлланувчи махсус феъл туридир. Бу асосда уч ҳарфли исмдан ясалган феъллар мазмун жиҳатидан тўрт ҳарфдан ясалган феъллардан у даврда фарқли қўлланган.

Бу феъл ясалыш жиҳатидан ва шаклда мажхул феълга ўхшаса ҳам, асли-да мажхул феъл эмас, тамоман бошқа, мустақил бир феълдир.

²¹² Том сўзи „Девон“нинг биринчи томида изохланган.

қолда шундай келган: **تۇرك** **ئىشىز** **بىلماسىن.**

بُرْك بُلْماش татсіз түрк болмас, башсіз бўрк болмас. Форслар бор ерда турклар албатта бор. Бошсиз бўрк бўлмагани каби, турксиз форс бўлмайди. Бош бор ерда бўрк, албатта, бор.

تُت تут — қилич ва пичоқлар устида пайдо бўлган занг.
Мақолда шундай келган: آرْ تَقْسِمَا اِيْشْ يُنْجِيرْ. Кэлж تَقْسِمَا آتْ تَنْجِيرْ
— Кіліч татікса іш јунчір, ёр татік-
са ёт тунчір — қилич зангласа, ботирнинг ҳоли
ёмон бўлади. Чунончи, турк эронли ахлоқи билан
юрса, гўшти ўзгаради — ҳидланади. Бу мақолни
ботирликка ундалган киши ҳақида ҳар жинснинг
ўз жинси билан яшави ҳақида айтилади.

ج х оч-х оч — эчки подасини ҳайдашда **құлланадиган** хүш-хүш деган сөздир.

Хәч-хәч — подани қайтаришда құлланадиган сүз.
 Асли әж-әж-әждир. Сүнгра сүз бошига ә-х ҳар-
 фи орттирилган. Бу арабчага үхшайды. Чунончи,
 араблар қүй бошидаги чақириқларыда ھەجھەت дейди-
 лар — қүйларни қайтариш учун бақирдим демакдир.
 Шіш шіш — тутмоч ейиладиган чүп, қошиқ үрнида
 құлланадиган махсус чүп.

قَقَقْ қақ — данак, мafиз. **أَرْكَقَقْ** өрүк қақі — ўрик
данаги. Бошқаси ҳам шундай.

قَقْ қақ — **أَتْ قَقْ** қақ әт. Қоқ гүшт ва ҳар бир қотған нарса.

— қақ — ёмғир ва сел сувидан пайдо бўлган кўл.
Шеърда шундай келган:

قُلْرَقْ قِمْعُ كُلَّرْدِي تَغْلَرْ بَشِي السَّرْدِي

اڙن ٽني يلڙدي توتو جچڪ جرڪشور

Қақлар қамуғ көләрді
Тағлар баші іләрді
Ажун тані жіларді
Тұтұ өзбек жәркәшүр

Баҳорни сифатлаб айтади: ёмғир ва селдан пайдо бўлган кўллар тўлиб, ҳовузлар каби бўлди. Кўллардаги сувлар кўплигидан тоғларнинг бошлари хаёлий нарса бўлиб қолди. Чунки сув тоғ тагларини ҳам қоплаган эди. Дунёнинг нафаси исиди. Чаман-чаман бўлиб гуллар очилди.

كَكْ كәк — кек, хусумат, ўч **أجلک كَكْلَكْ كَشِي** өч-
lýk kæklik kishi — кекли, ўчили одам.

كَكْ кәк — қиынлик. **كَكْ تُرْدِي آرْ** кәктүрді әр — одам қиынлик тортди.

كُوك көк — эгар чилвири. Мақолда шундай келгани
أَذْرُكْ كَيْ أُوجْ سُوزِي بِيرْ әр سُوزِي بِيرْ ёр сөзі бір әзәр көкі
үч — киши бир сұзли, қайтмайдиган бүлади, эгар
чилвири учта бүлгандай, унинг ҳам, бунинг ҳам
кам айиш-күпайиши ишни бузади. Бу мақол ваъ-
дага вафо қилишга ундағы айтилади.

كُكْ кőк — асл, томир, таг. **كُكْنُكْ كِمْ** кőк²¹³ уң кім — аслинг ким, қайси қабиладансан демакдир (ўғузлар ва қипчоқлар сўзи). Икки ҳарфлилар боби тугади.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ЎРТА ҲАРФДАН ҲАР ХИЛ УНЛИ (А, И, У)ЛАР
БЎЛГАН فَعْلْ فَعَلْ فَعَلْ فَعَلْ

قَتْ қатут — аралашиб, қотишиш. **قَتْلُغْ أَقْ** қатут-луғ оқ — тифи заҳарга қотиштирилган ўқ.

قَتْ қатут — барсағонлар тилида мағиз, данак, уруғ. **أَرْمَتْ قَتْتَرْ** армут қатутті).

قَتْ қатут — нашвоти уруғи. Косиплар ишлатадиган елим.

كَتْكَشِي кәтүт кіши — қўлида кўп нарса тутувчи, сер томоқ, хўрак одам.

قَجَحْ қачач — чин товори. Тўғриси **قَجَاجْ** дир. Жорияларни ҳам шу сўз билан атайдилар.

قَجَاجْ қачач — кир, нопок. **تُونْ قَجَاجْ بُلْدِي** тон қачач болді — тўн кир бўлди. **ج** ҳарфи қ ўрнига алмашган. Асли **قَفَاجْ** қақачидир.

²¹³ Кўк сўзи илгариги руник ёзувлар, урхун ёдгорликларида ҳам тез учрайдиган қадимги сўздир. У даврларда бу сўз осмон, ҳаво ранг, уруғ-авлод маъноларида қўлланган. Шу билан бирга у ёдгорликлarda осмон ва уруғ-авлод маъноларидаги сўзлар бир хил талаффуз қилинган, бир хил ёзилган. Маҳмуд Кошғарий „Девон“ида бу сўзлар жуда кенг изоҳланган. М. Кошғарий изоҳига кўра, бу сўзлар икки алоҳида ўзаклардан иборат бўлиб, ёзилишида ҳам кок, кўк шаклида фарқли сўзлардир.

بُقْقَ буқак — буқоқ.

بُقْقَ буқу — гуллар тўдаси, гуллар ғунчаси. **جَجَكْ** чўчәк буқуқланді — гуллар ғунчалади.

تَكْمَا جَجَكْ أَكْلُدِي بُقْقَلْتَبْ بُكْلُدِي

تَكْسُنْ تُكْنَ تَكْلُدِي يَزِلْبِ يَنَا يِرْكَشُورْ

Тагмә чўчәк ёкўлди
Буқуқлануб бўкўлди
Тўғсун тўғён тўғўлди
Јазліб јана ѹўркашур.

Баҳорни таърифлаб ёзади: ҳар хил гуллар тўнтуғ бўлиб, ғунчалар чиқарди. Бурчакли тугунлар шаклида боғланишди, таралиб кетади ва кўплигидан яна йигилади.

Кўк: осмон, шеър вазни, оҳанг, ҳаво ранг, хотинлар юзидағи доғ маъноларида;

Кўк: эгар чилвири ва уруғ-авлод маъноларида изоҳланган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу сўз „Девон“даги каби икки мустақил сўз сифатида қўлланади. Икки хил талаффуз қилинади, икки хил ёзилади. Лекин иккинчи сўз жонли тилда ўзгаришга учраган. Охириги „к“ҳарфи „й“та алмашган, куй тарзида ўзлашган. Лекин Навонида бир хил талаффуз қилиниб ўзлашган. Чунончи, 1—кўк осмон маъносида:

Кўкка етти садойи нўшонуш.

2-осмони ранг:

Чиқти кўк атласин кийиб хуршид,
Кўк либос ичра нибуфар янглиғ.

3-мақом, куй маъносида:

Мутриби навҳа саро навҳа кўкин чолди яна...

4-созламоқ, маълум вазнда тузмоқ:

Эй муганий, сен наво оҳангда кўкла қўбуз.

بُقق бу қуқ — буқоқ томоқнинг икки тарафи тери билан гўшт орасида пайдо бўладиган елим, гўшт касали. Фарғона билан Шикни шаҳарларида бир қанча одамлар бу дардга йўлиққанлар, бу дард доим уларнинг болаларига ҳам ўтади. Баъзилариники кўргагини кўролмас даражада катта бўлади. Мен улардан бу касал сирини сўраганимда шундай жавоб берган эдилар: „Боболаримиз ғоят баланд товушли кофирлар экан. Саҳобалар билан жанг қилдилар. Оталаримиз уларга куч билан бостириб борибдилар, бақирибдилар, чақирибдилар. Мусулмонлар уларнинг товушларидан ҳаяжонга тушибдилар. Бу воқеа ҳазрати Умарга әшитилди. Ҳазрати Умар уларни қарғади. Натижада уларнинг бўғизларида шу дард пайдо бўлди. Уларга мерос бўлиб қолди. Ҳозир улар орасида бирор баланд овозлик киши топилмайди.

تَقْ тақуқ — туркман тилида товуқ.

سَقْقَ сақақ — ияқ. Мақолда шундай келган: **أَخْشَار سَقْقَ** сақақ²¹⁴ охшар сақал бічар — соқолини қирқади-да ҳийла учун иягини силайди. Бу арабларнинг **يُسْرٌ حَسْوَأَ فِي أَرْتَعَاءِ** иборасига ўхшайди.

²¹⁴ Бу сўз Навоийда **سَقَاعَ** *сақоғ* шаклида учрайди.

Гаҳи кўз суртарамда йўқса ҳар ён шодлиғ ашким
Гул узра қатра шабнамлар каби сиймин *сақоғинда*.

سَقْقَ суқақ — оқ кийик.

سَقْقَ суқақ — бу сўзни ўғузлар форсиларга киноя тарзида қўллайдилар. Чунончи, **بُوْ سُقْقَ نَاتِيرْ** бу суқақ²¹⁵ — нётёр дейдилар — бу форсча нима деди, демакдир.

تَكْكَ түгак — юқ боғланадиган арқонларнинг бошларига боғланадиган ёғоч ҳалقا.

جَكْكَ чэкүк — темирчининг болғаси (ўғузча).

جَكْكَ чэкік — нуқта, хат нуқтаси.

جَكْكَ чэкік — чук, ёш болалар чуки.

جَكْكَ чэкік — чумчуқдан кичикроқ бир хил чинор қуш.

جَكْكَ күкүк — бир хил қуш. Сўнгаги, бўйини сеҳргар дуохонлар ишлатадилар.

بَيْتٌ јётут — аскарга ёрдамчи куч келиши. Бу сўз. **بَيْتٌ سَجْ** јётут сач — дастлабки қўйилишган кейин қўйилган соч иборасидаги сўзидан олинган.

²¹⁵ Ҳозирги тилда *соқов* тарзида талаффуз қилинувчи сўз ана шу сўздир. Бизга бу сўзнинг маъноси ҳам бир оз ўзгариш билан етиб келган. Бизда ҳозир бу сўз кенг маънода, асосан, *тилсиз* маъносида, баъзан дудуқланиб, тутилиб гапириувчиларга нисбатан қўлланади. Бу сўзнинг ҳозирги тилда *гуңг*, *тилсиз* каби бир неча синонимлари бор. Лекин *гуңг* сўзи „Девон“да *уй хизматчиси* — жория деб изоҳланган. Уй хизматчиси бошқалар қатори озод гапира олмаслиги натижасида мана шу маъно ўзлашган бўлиши мумкин. Классик адабиётда бу сўзнинг яна бир қанча синонимлари бор:

Навоий ул юзу қад шавқидин ногаҳ наво чекса,
Дам урмас булбулу тўтики улдур **кажжа**, бу бу пилтак.
Нола қилса қадду юзунг шавқидин мунис агар,
Кумри узвини йўқотгай, булбул ўлгай гунгу лол.

Бу бўлимнинг мисол қисми

кўка́кон кўгækүн—кўк пашша, мол пашшаси (сўна). Мақолда шундай келган. **аки́ بُغرا اکاشور.** اتراکگا کون^۰ اکی^۱ بُغرا^۲ اکاشور. اتراکگا کون^۰ اکی^۱ بُغرا^۲ اکاشور. **ikki²¹⁶** буғра йқашўр ётрап кўгækүн јанчилур — икки айғир олишади ва тишлашади. Ораларида (сўна) ҳалок бўлади. Бу мақол икки ботир уришиб, орада кучсизлар ҳалок бўлишига ишорат қилиб айтилади. Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

²¹⁶ Айрим ундош ҳарфларнинг такрорланишини баъзи туркологлар таномлаганлар. Баъзилэр чўзиқ ундошлар деб бу хусусиятга шубҳа билан қаранглар. Бизнинг кузатишларимиз қадимги даврлардан бошлаб ҳар бир даврда ҳам борлигини тасдиқлайди. Чунончи, икки сўзи „Девон“да кўп ерда учрайди. Ҳар ерда ҳам бу сўз **аки** шаклида, яъни икки „к“ билан берилган. Демак, бу сўз у давр жонли тилида фақат бир вариантда икки „к“, билангина қўлланган бўлса керак, чунки Маҳмуд Кошгарий бу сўзининг иккинчи вариантни ҳақида ҳеч қандай изоҳ бермаган. Ҳолбуки бу сўз у даврнинг адабий тили „Қутадғу билик“да икки вариантда қўлланган:

Киши икки турлик киши атанур,
Бири ўгратигли, бири ўгранур.
Икидан нару барча йилқи сони.

Навоий асарларида ҳар қандай келишик формада ҳам бу сўз икки хил вариантда учрайди:

Мен бўйлаву ул заиф бўйла,
Кел иккаламизга чора айла...
Бир наъшга солдилар иковни,
Жонсиз келину ўлук куёвни.
Ишқ ўлди кишига боиси дард,
Қилмоқ ики кавн фикридин фард.

Оқу қарони билмасам, эй шайх, бас недин
Дасторинг оқу икки юзунг қоп-қаро дедим.

Баъзи туркологлар бу икки хилликни бошқа тил таъсири деб кўрсатгандар. Проф. Б. А. Серебрянников ўзининг „Происхождение чувашского языка“ номли асарида бу икки вариантлитикни Мари тили таъсиридан юзага келган деб уқтирган (юкоридаги асар, 40-бет),

ТЎРТ ҲАРФЛИЛАР БОБИ

ФАЪЛОЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

تَلْغَاع تولғағ — қулоқнинг юқорисига тақилувчи хотинлар зираги. **يَنْجُو تَلْغَاع** йинҗү толғағ — марварид зирақ, ибораси шундандир.

تَلْغَاع تолғағ — қийналиш. Асли **امْكَاكْ تَلْغَاع** ёмгæk толғағ — юрак буруғи, ич кетиш маъносидадир. **آنْكْ قَارْنِي تَلْغَاع** анїн қарні толғағ — унда қаттиқ ич кетиш, қайд қилиш бошланди.

تَلْغَاع талғағ — ҳар тарафдан эслан қаттиқ изғириқ шамолким, кишини беҳуш қиласи, ҳатто, ўлдиради. **تَاغْ أَزْ تَلْغَاع بَلْدِي** таг аз талғағ болді — тоққа қор ёғди, қаттиқ хавфли шамол турди.

قَرْغَاقْ қарғақ — қарғиш. **تَنْكَرِي قَرْغَاغْنَكَا النَّمَا** тэнкери қарғағица йўліма — худо қарғишига йўлиқма.

قَرْغَاغْ қїрғағ²¹⁷ тўн жияги, чалмаси. **قَرْغَاغْ** қїрғағи — шоҳ ёки бек ўзидан пастга газаб қилиши. **خَانْ آئِي قَرْغَادِي** хан анї қїрғади — хон уни қарғади,

унга газаб қилди, унга қарши бўлди. Худо қарғаса қарғади, одам қарғаса қїрғади дейилади, бу қарғишиларни фарқ қилиш учун биринчисида а билан, иккинчисида и билан қїргади деб талаффуз

²¹⁷ **Қирғоғ** сўзи XI асрда фақат тўн четигагина қўлланган бўлса, сўнг бу сўз ҳар нарсанинг қирғоғига ҳам қўлланана бошлаган. Навоий асарларида бу сўз ҳар ерда фақат қироқ ва қироғ шаклларидагина учрайди:

Чу хоқон хуиги чиқти ул қироқка...
Не онинг авжи пайдо, не қироғи.
Гарчи йўқтур лолазори ашкима пайдо қироғ.

қилинган. Чунончи, худонинг элчиси билан шоҳ элчисини фарқ қилиб биринчиси **يَلَافِحْ** јалафач, иккинчиси **يَلَافِرْ** јалафар дейилади (бу уйғурчадир).

تَلْقَى тулкуқ — шишинтирилган меш, турум.

بَرْكَكْ йүркәк — булат. **كُوكْ يُرْكَكْ بُلْدِي** көк йүркәк болді — осмон қуюқ булатланди.

بَزْكَاكْ бәзгәк — безгак.

تُرْكَاكْ түргәк — бир бойлам, бир той, бир орқа миқдоридаги юк.

تَرْكَاكْ أَرْ тәзгәк ёр — ишдан, ўқишдан қочувчи (дангаса) киши.

سَرْكَكْ сәргәк — мастикдан әгилиш, қийшайиш, солланыш, гандираклаш. **أَسْرُكْ سَرْكَكْلَدِي** асрүк сәргәїді — маст гандираклади, солланди.

كَرْكَكْ кәркүк — қүйнинг қат-қат қорни ичидаги ката��чаларга ўхаш нарса.

كُسْكَكْ кәсгүк — узум пишган вақтда токзорнинг атрофидаги түсиқдан ўтолмасин деб ит бўйнига бояланадиган ёғоч.

كُسْكَكْ көсгүк — ғаллакорларда, токзорларда кўздан (қуш ва бошқа ҳайвонлардан) сақлаш учун тиклаб қўйиладиган одам шаклидаги қўриқчи. Мақолда шундай келган: **آلين ارسلان تُر.** **كُوجُون كُسْكَكْ تَتْمَاس** Алин арслан тутар, кўчун кўснүк тутмас — ҳийла ва тадбир билан арслон тутиш мумкин бўлса, зўрлик билан қўғирчоқни ҳам тутиб бўлмайди.

كُرْكَاكْ күргәк — кемачаларнинг эшкаклари ва ҳар бир нарсага қўлланадиган белкурак.

كَفْكَاكْ кәфгәк — сўзни тутилиб сўзлайдиган — бир ҳарфни икки қайта сўзлайдиган дудуқ киши.

شاكлидаги беш ҳарфли сўзлар бўлими

سَمْرَكُوكْ сәмуркүк — булбулга ўхаш бир қуш. Баласотунлар сўзи. Парчада шундай келган:

بَجْ بَجْ أَتْرَ سَمْرَكَكْ بُغْزِيْ أَجُونْ مَنْكَلُورْ

Буч-буч отэр сәмуркүк
Боғзі учун маңланур

Ёқимли сайрого билан кипини шодлантирадиган қуш оч қолса, дон деб тузоққа илинади.

كَتْرَكَاكْ قَاغْرَنْ кінізгәк қағун — таровати — тозалиги кетиб, юнгдек, пахтадек, латтадек бўлиб қолган қовун.

كَشْرَكَاكْ أَرْ кішіргәк ёр — ўта кетган баҳил одам. Уйига меҳмон келса, уйи тор кўринадиган одам.

Бу бўлимнинг ғунналилари

جَنَّكْلِ أَرْ чәцәл ёр — ёмон одам.

جَنْكْ чундак — ёғочдан қилинган сут соғадиган идиш, ёғоч чеълак (чигилча),

تَرْنَكْ тәріцүк — сизинди сув. Арабчаси **تَرْنَقْ** таринкуқдир. К, Г га алмаштирилган. Бу сўз арабчага мос келади. Тангрига шукур. Бир ҳарфи икки қайта такрорланган исмлар бўлими битди.

БИР ҲАРФИ ИККИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН ФЕЪЛЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР

Бир ҳарфи икки қайта тақрорланған сүзлар асосий феъллардан кам топилади²¹⁸. Бундай феъллар факат охирида т ҳарфи келган феъллардагина бўлади. Бундай феълларда ўтган замон феълининг қўшимчаси д²¹⁹, феъл ўзагидаги т билан бирикиб, д хам т га айланади. Бир ҳарфнинг икки марта

²¹⁸ Музоаф таркибидаги ҳарфларнинг бирортаси икки қайта келган, так-
порланган сўзлар демакдир. Лекин юқоридаги таърифдан маълум бўлишича,
Маҳмуд Кошгарий бу терминдан иккинчи бир хил сўзларга, яъни асимиляция
натижасида бирор ҳарфи ўзгариши билан сўзларда ҳарф тақрорланиш хусусияти
билан кейинроқ юзага келган сўзларга ҳам риоя қилди. М. К. бу усул билан араб-
ёзувидаги энг қўпол чалкашлиқдан сақланишга йўл топди. Чунончи, *отти*
сўзи арабча *أَلْكَلَّا* шаклида, *كَالَّا* сўзи *كَلَّا* шаклида ёзилади. Ҳолбуки, бу
сўзларни *отти* тарзида ўқиш ҳам, *отти* тарзида ўқиш ҳам; *калла* ва *кала*
тарзида ҳам ўқиш мумкин. Лекин М. К. нинг бу сўзларни шу термин билан
маълум группага киритиб бериши, у чалкашлиқдан кутқарди. Бу усулни
М. К. узоқ изланиши билангина қўлга киритгани ҳакида шубҳа бўлиши ҳам
мумкин эмас. Дастробки грамматика тузишда унинг бу хилдаги маҳорати ҳар-
ерда кийиниб туради. Тилишучостар бу томондага ҳам алтубор беришлари зарур.

219 Маҳмуд Кошғарийининг ўтган замон феъли ҳақидаги бу кўрсатмаси тилшунослар, туркологлар диккатига сазовор алоҳида аҳамиятга эгадир.

Маътумки, жуда кўп туркологлар бу масала ҳақида текшириш олиб бор-
ганлар. Лекин ҳануз қатъий бир фикрга келмаганлар ва у масала ҳануз
аниқсиз қолмоқда. Шунинг учун XI асрда алоҳида эътибор бериб текшириган
етук тилшунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг матълумоти масалага катта аниқлик
киритувчи аҳамиятга эгадир. Маҳмуд Кошғарий бу масалага алоҳида эътибор
бериб текшириди. Бу ҳақда қатъий бир фикрга келди, унинг бу ҳақдаги кенг
изоҳи II том, 28-бетда берилган. Унинг қарашида ўтган замонни англатувчи
аффикс „д“ эди. „д“ дан сўнгги „и“ ҳарфи шахсни кўрсатувчи аффикс
эди. XI асрда жуда кўпчилик қабилалар тилида ўтган замон феъл ясовчи
аффикс ана шу эди. Лекин ўғузлар, баъзи қипчоқлар тилида „ди“ ўрнида
„дук“, „дук“ шакллари қўлланар эди. Маҳмуд Кошғарий бунинг қоидага-
хилоф, адаштирувчи камчиликларини кўрсатган. Шунинг учун улар ҳам бирин-
чи вариантни қўллай бошлаганларини ўқтирган.

„Күтадгу билик“да ва ундан сұнғы асарларда бирор ерда бу шаклнинг учрамаслиги қадимги даврларда ёк бунинг сафдан чиққанидан далолат беради.

такрорланиши юзага келади. Биз шуларни мұзаоф деймиз. Келаси замон феъли ва масдарларда бир ҳарфи икки қайта такрорланғанлар йүқлигидан ҳам буни билиш мүмкін. Аслида бир ҳарфи икки қайта такрорланған сўзлар жуда камдир. Шунинг учун айириб кўрсатдик.

Асли **تىندى** тїзтїдир. Сүнг бу ҳарфлар бир-бирига сингиғандыр **تىندى تىندى** تىدار (تىندى تىدار, тїзар, тїзмақ).

تىٰ تىٰ تىٰ тїттї: **اَتْ تىٰ** ол ёт тїттї — у пишган гүштни титди. Кийимни йиртиб титса ҳам шундай дейилади. **قُلْ بَكْ كَا تىٰ** қул бЭккä тїттї — қул bekka қарши турди. Бошқаси ҳам шундай.

تُرُو بَقْدِي тїтрү бақдї — кўз олайтирди, ёмон қаради. **أَلْ انْكَار تُرُو بَقْدِي** ол ацар тїтрү бақдї — у унга тик қаради. Гўзал ҳақида шундай дейилган: **انْكَار تُرُو بَقْسَا بِلْمَاس** ацар тїтрү бақса болмас — унга тик қарап, қараб туриш мумкин эмас. Баъзан бу сўз қиё боқиш, ёмон қарап маъносида ҳам келади. **تَمَّاک** (тїтэр, тїтмак). Гўшт ва кийимни йиртиш маъносида бу сўзининг масдар формаси **قَبِيلَة** билан келади. **تَمَّاق** (тїтар, тїтмақ).

سُسْدِي сўсді — сузди. **أُود سُسْدِي** уд сўсді — сигир, ҳўкиз сузди. Бошқаси ҳам шундай. **سُسْمَاك** (сўсар, сўсмак).

شَشْدِي шашді — ечди. **أَرْ تُكُونْ شَشْدِي** әр тўғун шашді — одам тугун ечди. От ва бошқаларни боғловидан ёчишга ҳам бу сўз қўлланади. **شَشْمَاك** (шашар, шашмак).

قَقْتِي қақтї — секин урди. **أَنِي بَشْرًا قَقْتِي** анї башра қақтї — у унинг бошига секин урди. **قَفَار**. **قَمَاق** (қақар, қақмақ).

قَقْتِي қуқтї — тутади. **يَاغُ اوتَا قَقْتِي** jaғ отта қуқтї — ёғ тутуни ўтда кўтарилиди. Бу ўчирилган чироқнинг тутуни кўтарилишига ўхшайди. Гўшт куйиб, ҳиди чиқса ҳам **أَتْ قُدْيَى** ёт қоқдї дейилади. **قَفَار**. **قَمَاق** (қоқар, қоқмақ).

كُكْدِي кікді — қайради. **بِجاَك كُكْدِي** пічæk кікді әр одам пичоқ қайради, ёки бирини бирига суртди. **كَكَار**. **كُكْمَاك** (кікäр, кікмäк). Ўзакларнинг ўзидан бир ҳарфи иккى қайта такрорланганлар мана шудир. Бошқалари ясалмайди. Улар қуидагилар: **بَاتْتِي** — ботди. **كُونْ بَتْتِي** кўн баттї²¹⁹ — кун ботди. **قَرْغَرِين سُقْقا بَتْتِي** қарғарїн²²⁰ сувқа баттї — қўрғошин сувга ботди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар бир нарса қўздан ғойиб бўлса ҳам шу сўз қўлланади. **بَتَار**. **بَتَمَاق** (батар, батмақ).

بَتْتِي бўттї — **أَرْ أُونِي بَتْتِي** әр ўнї бўттї — одамнинг кўксидаги бир касаллик ёки бошқа бир иллат сабабли ва ёки калтак зарби сабабли товуши сўнди. **أَنْكَ الْمِي بَتْتِي** анїц алїмї бўттї — унинг бирордан оладиган қарзи, пули исботланди ва аниқланди.

بَتْتِي: **بَاش بَتْتِي** баш бўттї — яра тузалди. **قُل** қул тёңрігä бўттї — қул (банд) худо

²¹⁹ Маҳмуд Кошфарийнинг бу холосаловчи изоҳи **بَوتْمَوْك** сўзининг XI асрда қўздан ғойиб бўлмоқ маъносидагина қўлланганини исботлайди. Бизда ҳозирги тилда бу сўз, асосан, шу маънода қўлланади. **Сувга بَوتْبَيْ كَمَدِي**, **كُونْ بَوتْبَيْ** ва бошқалар. Шу билан бирга бу сўз яна бир қанча маънолар билан бойиган: Қадалмоқ — **قُونْتَاكَدَغِي** нарсалар баданига ботибди.

Таъсир қилмоқ — **Шارифнинг** сўзи қаттиқ ботибди ва бошқалар

²²⁰ Қарғарїн сўзининг тўғриси **قَرْغَرِين** қурғујиң бўлиши ҳақида. Басим Аталай тўғри изоҳ берган (II том, 293-бет). Чунки бу бошқа ерларда ҳам шундай.

Бирлигига иқрор бўлди. ات بىي от бўтті—ўт унди.
 Мева ўсса ҳам шу сўз қўлланади.

بُتّى бўтті — туғилди. اغْلَانْ بَتِي оғлан бўтті²²¹ — ўғил туғилди. Ўсган ҳар бир нарсага ёки яратилган ва туғилганга بُتّى بўтті, дейиш қипчоқларга мансубдир.

(بُتار. بُتماک) بُتәр, бўтмäк).

Үрэуланіб јұксәк тағіғ оғлақ чатар
Ұйғур танын жуфға аліб јумғін сатар.
Тоғ тепасига жойлашган одам ҳақида айтади:
тоғ тепасига жойлашиб, ҳар вақт әчки боласини
құзига бирлаштиради. Яъни у чүпон бўлгани ҳол-

²²¹ *Бола түгилмоқ* маъносида, юкорида кўрганимиздек, ўгуз қабиласида бутмоқ сўзи қўлланса ҳам, кўпчилик қабилалар тилида у даврда бу маънода яниди сўзи қўлланган. Маҳмуд Кошфарий бу сўзниң қоидага мувофиқлигини кенг изоҳлаб берган. М. Кошфарийнинг фикрича, бу сўзниң ясалишини икки хил изоҳлаш мумкин: 1-енгил сўзидан ясалган бўлиши мумкин — яниди — енгил бўлдири; 2- бадан маъносидаги йин сўзидан ясалган бўлиши мумкин. Яниди — гавда (янги бир жонли гавда) пайдо бўлди. Маҳмуд Кошфарий ҳар икки изоҳга кўра ҳам бу маънода сўнгги сўзни асосли сўз деб уқтирган.

да, уйғуларга босқинчilik қиласы. Улардан бир нарсалар олиб сотады.

ستى سَتَّى саттї—сотди. **الْتَّقَارُ سَتَّى** ол tawar саттї—у товар сотди. Бошқаси ҳам шундай. **سَتَّارُ سَتَّمَاقُ**)

سُتى سатар, сатмақ). ол кіші
сүтті — тупурди. **الْ كِيشِي يُوزِينَكَا سُتى** жүзіңә сүтті — у одам юзига тупурди. Асли **سُودْقى** сүйтідір: д товуши т га сингиб икки т пайдо бўлган.
(**سُدْهار**. **سُدْماق** сузар, сузмақ).

Сітті: **әр سَتى** эр сітті – одам сииди. Баш-
қаси ҳам шундай. Асли **سیدتى** سیدتى سیздіdir
сіздар (سَدَار).
Сізмак **سِزْمَاكْ** сізләр, сізмәк).

قَتْيٰ қатті — аралаштириди. **الْ سُرْكَانِي يُغْرِّفَا قَتْيٰ** ол сіркәнің жүргүтқа қатті — у сиркани сузмага аралаштириди. Бирор нарсаны иккінчисінде аралаштириш-га ҳам бу сөз құлланади. **يُشَاقْ نَانْكْ قَتْيٰ** жумшақ пәндердің қатті — юмшоқ нарса қотди, демакдир. **قَتْمَاقْ قَتْمَاقْ** (қатар, қатмақ).

قۇتى қоттї — ташлади, қўйди. **ال نانك قۇتى** ол нўн
қоттї — у нарсани ташлади, қўйди. Асли **فۇذتى**
қозтїдир. **قۇدور**. **قۇدماق** (қозур, қозмақ).

كىتى — кетди. يېرندىن كىتى —
одам жойидан кетди. كىنماك (كىنماك) كەزэр, кәзмәк).

Қоида: бу бобнинг буйруғи икки ҳарфлидир. Шунинг учун биз бу бобни икки ҳарфли деб атадик. Чунончи, آت تەت ат тут — отни ушла.

تەفار سەت tawar sat — мол сот гапларидаги تەت —
тут ва سەت — сат буйруқлари каби. Бу бобнинг ўтган замон шаклида бир ҳарф икки қайта такрорлангани учун, ҳарфи такрорланган боб деб атала-
ди. Бу ҳол арабчага ўхшамайди. Арабчада ўтган замон феълида ҳарф такрорланса, бу тилда келаси замон феъли ва масдарларда ҳам такрорланади.
Лекин арабчага ўхшашлик фақат ўтган замон феъл шакlidadir. Шунинг учун шундай аталди. Бу феълларда ишнинг бажарувчисини билдирувчи шакл турк қабилаларида تەغۇجى تەغۇجى — оловчи,
ушловчи، سەتەغۇجى سەتەغۇجى — сотувчидир. Турк-
манлар ва уларнинг қўшиларида бу маънени англатувчи шакл تەجى تەجى — туттачى، سەتەجى سەتەجى — соттачىdir.

Ишнинг кўп марталаб ишланганини билдирув-
чи шакл تۇغان تۇغان — жуда кўп олган, سەتەغان
сатەغان — жуда кўп сотувчи демакдир.

У ишни ишлаш мақсадида эканини билдирувчи шакл تەغۇساق تەغۇساق — сатىғсақ — бўлиб
олиш мақсадида, сотиш мақсадида демакдир.

Ишни қилиш унинг вазифаси эканини билди-
рувчи феъл формаси бу бобда *тутғулукдир*.
أُل تەغۇلۇق أَردى ol тутғулук өрді — унинг вазифаси
ولىش эди. أُل سەتەغۇلۇق تۈر ol сатғулук туур — унинг
вазифаси сотувчилик эди. Ўғузлар бу маънени
англатиш учун бу шакллардаги ل-л ҳарфини سـ-سـ
га алмаштирадилар. أُل آنى تەغۇسق أَردى ol анї
тутуғсақ өрді — унинг вазифаси уни олиш эди.
أُل آنى سەتەغۇسق أُل ol анї сатىғсақ ol — унинг вازифаси уни сотишидир каби.

Ҳаракатни бажариш шарафига эгалик мазмунини
билдирувчи шакл تۇغلى تۇغلى шакlidir. أُل
olanى تутۇغلى ol — у уни тутишга интил-
ган. أُل تەفارن سەتەغۇلى أُل ol таварىن сатىғلى ol —
у молини сотишига интилгандир. Бошқа хил феъл-
ларни тузиш қоидаси юқоридаги бобларникига
тамоман мосдир. Қоидалар бу бобда бир хилдир.
Хеч қачон ўзгармайди.

Икки ҳарфлилар тугади.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ШАКЛИДАГИ ҲАР БИР ҲАРФИ

ЧҮЗГИЛИ СҮЗЛАР БЎЛИМИ

ات كىشى كا جېتىي чапиттى — човит қилди. йт кىشى-
гә чапиттى — ит кишига тиши билан човит — ҳамла
қилди. Шунингдек، بىن جېتىي بىن بىن جېتىي بىن
бек آنك بىن جېتىي بىن جېتىي بىن جېتىي بىن جېتىي

бојнін чапітті — бек унинг бўйини чопишга буюрди (уйғурча). **جَيْتُورْ. جَيْتِمَاقْ** (чапітур, чапітмақ).

سَبِّيٰ сабітті — қимирлатди. **آتْ قُذْرُقْ سَبِّيٰ** ат қузыруқ²²² сабітті — от думини қимирлатди, ҳаракатлантири.

سَبِّيٰ сабітті — ликиллатди. **آتْ قُذْرُقْ سَبِّيٰ** ат қузыруқ сабітті — ит думини ликиллатди. **سَبِّيٰرْ. سَبِّيٰمَاقْ** (сабітур, сабітмақ).

سَبِّيٰ субітті: **آل نانكىنى سَبِّيٰ** ол нәдні субітті. У нарсанни ўткирлатди. Бу бир нарсаннинг учини, масалан, михнинг учини чўзиш орқали юзага келади **سَبِّيٰرْ. سَبِّيٰمَاقْ** (субітур, субітмақ).

كَبِيٰ кёбітті — қуритди. **يَلْ تُونْغْ كَبِيٰ** ял тонуғ кёбітті — шамол тўнни бир оз қуритди. **كَبِيٰمَاكْ** (кёбітур, кёбітмäk).

²²² Бизда ҳозир қуидар тарзида қўлланадиган бу сўз „Девону луготит турк“да ҳар ерда қузыруқ шаклида берилган бўлса ҳам, „Қутадғу билик“да қуидар тарзида учрайди.

Балиқ қуидар қўзи бурнига.

Бу хил мисоллар кўп. Бу хил фактлар, яъни „д“, „з“ ҳарф алмасиниши тил тарихи устида ишловчиларга сўз этимологиясини аниқлашда катта ёрдам беради.

كَبِيٰ кёпітті: **آل تُونْ كَبِيٰ** ол тонн кёпітті — у гуппи тўн тикишга буюрди. **كَبِيٰمَاكْ** (кёпітур, кёпітмäk).

بَيْتِيٰ бітітті — биттири. **آل بَيْتِكْ بَيْتِيٰ** ол бітік бітітті — у китобни ёздирди. **بَيْتِيٰمَاكْ** (бітітур, бітітмäk).

تَتِيٰ татітті — тотли қилди, таъм киргизди. **تَتِيٰ** туз ашїф татітті — туз ошга маза киргизди. Бир нарсаннинг мазасига таъсир этган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. **تَتِيٰرْ. تَتِيٰمَاقْ** (татітур, татітмақ).

تَتِيٰ тұтатті — тутатди. **أُوتْ تُتُونْ تَتِيٰ** от тұтұн тұтатті — ўт тутун тутатди, олов тутади. **تَتِيٰرْ. تَتِيٰمَاكْ** (тұтаттур, тұтатмäk)²²³.

قَتِيٰ қутатті — қутли бўлди. **أَرْ قَتِيٰ** ёр қутатті — киши баҳтли, давлатли, баланд мартабали бўлди. Улуғланган, мартаба топган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади. **قَتِيٰرْ. قَتِيٰمَاقْ** (қутатур, қутатмақ).

²²³ Босма нусхада бу сўз икки хил шаклда берилган. *Tұтатмäk, тұтатмäp* тарзидадир. Бу — янгиш. Аслида бир хил бўлиши керак эди. Биз тўғрилаб ёздик.

سَجْتِي сачітті — сачратди. **أَلْ آنَكْ سُفْ سَجْتِي** ол аңар суw сачітті — у унга сув сачратди. Бошқаси ҳам шундай. **سَجْتُورْ سَجْتِمَاكْ** (сачітур, сачітмақ).

سَجْتِي **أَلْ آنَكْ مِنْكِيسْنِ سَجْتِي** ол анің мідісін сачітті — у уни уриб димоғини ёрди. Тарқатишига, сочишга буюрилган ҳар нарсага ҳам шу сүз құлланади.

سَجْتِي **أَلْ آجْ نَانْكَنِي** сүчітті — чүчитди. Чучук қилди. **سَجْتِي** ол ачіғ нәнні сүчітті — у аччиқ ва нордон нарсаны чучутди.

سَجْتِي **أَلْ يَرْكْ سَجْتِي** сүчітті: ол јәріг сүчітті. У әкин битмас (шұрхок), ерни ишга солди. **سَجْتُورْ سَجْتِمَاكْ** (сүчітур, сүчітмақ).

سَجْتِي **أَلْ آنِي سَجْتِي** січітті — тұсди, бўшалтириди. **أَلْ آنِي سَجْتِي** ол ані січітті — у уни тұсди. **سَجْتُورْ سَجْتِمَاكْ** (січітур, січітмақ).

سَجْتِي **أَلْ اتْغِ سَجْتِي** сочітті — чүчитди. **أَلْ اتْغِ سَجْتِي** ол атіғ сочітті — у отни чүчитди, ҳуркитди, құзғатиб юборди. Бошқаси ҳам шундай. **سَجْتُورْ سَجْتِمَاكْ** (сочітур, сочітмақ).

قَجْتِي **أَلْ آنِي قَجْتِي** қачітті — қочтириди. **أَلْ آنِي قَجْتِي** ол ані қачітті — у уни қочтириди. **قَجْتُورْ قَجْتِمَاكْ** (қачітур, қачітмақ).

كَجْتِي **أَلْ آنَكْ سُوفْ كَجْتِي** ол аңар кәчітті — кечтириди. **كَجْتُورْ كَجْتِمَاكْ** (кәчітур, кәчітмақ).

كَجْتِي **أَلْ آنَكْ تَقَارِنْ كَجْتِي** ол анің тawарін күчітті — у унинг молини құлидан тортиб олишга ундағи. **كَجْتُورْ كَجْتِمَاكْ** (күчітүр, күчітмак).

كَجْتِي **أَلْ آنِكْ أُدُوزِي كَجْتِي** анің үзүзі кәжітур. **كَجْتِمَاكْ** (кічітті — унинг құтирини қичитди) кічітті — кічітүр, кічітмак).

كَجْتِي **أَلْ ايشْ كَجْتِي** ол ішіф кәчітті — кечиктириди. **كَجْتُورْ كَجْتِمَاكْ** (кәчітүр, кәчітмак).

بَدْتِي **أَلْ أُوْغْلَانْ بَدْتِي** бәдүтті — катта қилди, ўстириди. **أَلْ أُوْغْلَانْ بَدْتِي** ол оғланіf бәдүтті²²⁴ — у болани тарбия қилди ва улғайтириди. **بَدْتُورْ بَدْتِمَاكْ** (бәдүтүр, бәдүтмак).

²²⁴ Бадук сөзи „Девон“да күп ерда учрайди. Ҳар ерда шу шаклда, лекин *катта, гавдали маъносидагина құлланган*. Бу ердаги изоҳда *маънавий тарбия* маъноси ҳам бор. Ҳозирги ўзбек тилида буюк шаклида, *катта, улуғ маънола-*рида құлланади.

Навоийда бийик шаклида, *мартабаси баланд, устунлик, ғолиблик, юқорилик, күтарилганлик* маъноларида құлланган:

Айлади олингда **бийикларни** паст...

Анга **бийиклик** санга афгандали...

Йўқ ажабким паст ўлур соя, қуёш бўлгач **бийик**.

قَدْتَى қадітті — қайтди. **أَرْبِيرْ أَرْكَانْ قَدْتَى** әр барір әр-кән қадітті — одам йұлда бора туриб қайтди, тұхтади. **قَدْتَارْ قَدْتَمَاقْ** қадітар, қадітмақ). Одам

совуқ қотиб ўлса **أَرْ تُمْلِغَا قَدْتِي** әр түмлүға қадітті дейилади — одам совуқ қотиб ўлди, демакдир.

қадітті — қайтарди. ۱۰۰ تۇنۇق قىدى ۱۰۰ ол тонуғ
қадітті — у түнни қайириб тикишга буюрди.
(қадітур, қадітмақ).

²²⁵ „Девон“да у давр ёзувида құлланадиган ҳарфлар күрсатилған ерда „д“ ҳарфи күрсатылмаган эди. Шунинг учун бу ҳақда ўша ерда ўз мұлоқазамизни ҳам ёзіб үтган әдик (қ. I т., 47—48-бетлар).

Бу ердаги Маҳмуд Кошғарий изоҳи ўша шубҳамизга аниқлик киритади. Маҳмуд Кошғарийнинг бу ердаги кўрсатмаси „д“ ҳарфининг қадимги эканини, уни айрим диалект вакилларигина „э“ га алмаштирганликларини аниқлаб беради.

„Д“ ҳарфи қадимги даврлардаәк шарқий ва ғарбий группа диалектларини айиришда тутган алоҳида мавқеи билан тил тарихидаги аҳамияти улугдир. Бу ҳарфнинг у даврдаги мавқенини белгилаш, сўнгги давр туркологларининг таснифларига ҳам катта аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир.

لарда ҳам бор. Чунончи، ماذقت عدوفاً ولاعذفًا дейилгандаги каби айрим сүзлар ҳам д билан, ҳам ذ билан тенг қўлланади.

سندتى سىزىتى — сийдирди, түсди. اُراغۇت اُغلىن سىزتىسى سىزتۇر (سندتۇر) — хотин ўғлини түсди. От эгаси отинни сийдиришига ҳам бу сўз қўлланади. سىزتىپ, سىزتىماكتى.

تَرْقِيٌّ тарутті — торайтирди, тор қилиб қўйди. **أَنْكُرْ** **تَرْقِيٌّ** ол аңар əwîn тарутті — у унга уйни тор қилди. Ҳар нарса торайтирилса ҳам шу сўз қўлланади. **تَرْقَمَقْ** (ترقمه) тарутур, тарутмақ).

تۇرى تۇرۇتتى — яратди, пайдо қилди. **تىنگىرى يىنكۇق** тېڭىرى یىنكۇق
تۇرى تېپىрі јалпىق тۇرۇттى — худо одамни яратди.
Бошқа махлуқлар ҳақида ҳам бу сүз қўлланади.
Тۇرۇتۇر, тۇрۇтмák).

Шеърда шундай келган:

تىنگىرى آزىن تۇرى جىغىرى اذ (?) تىنگىرۇ
يىلدۇزلىرى جەركىش تۇن كىن اۇزا يىرسىنگۈر

Тېңرى ажун тۇرۇттى
Чىغپى ئى (?) тېزгىنۇر
Жулдузлارپ յۇركاшиб
Тۇن кۇن үзä بۇركانۇر

Худо оламни яратди, фалак доим айланиб туради. Юлдузлар саф тортиб тизилгандир, кеча кун устига қопланади.

تۇرى تېرىttى — терлади. **أر تۇرى** ۋىر تېرىttى — одам терлади. Бошқаси ҳам шундай. Бу сүз жилд — тери маъносидаги **تۇرى** تېرىдан олингандир. **تۇرى** تېرى — тер теридан ўтди демакдир; у ҳарфи туширилгач, ёлғиз феълга айланди. Ёки бу сүз **تۇرى** تېرى — тэр аттى — бадан тер чиқарди иборасидан олинган, а ҳарфи туширилиб, бир феъл ҳолига келган. **تەرتار**. تەرتار.

سۇرتى سارуттى — қоплади, ўради. **ال انگىر سەلق سەرتى** ال انگىر سەلق سەرتى ол ацар сушлуқ саруттى — у унга салла ўратди.

Хар нарсани ўрашни, буюришга ҳам бу сүз қўлланади. **سەرتور**. سەرتماق (саритур, саритмақ).

سۇرتى سۇرۇتتى: **أراغۇت گەنجىكا سۇت سۇرتى** سۇرۇتتى: ىراғут гәнчга²²⁶ сүт сурۇттى — хотин боласига сут эмизди. **سۇرتى** سۇرۇتتى — артди, қурилди, суртди. ۋىر جۇزىن سۇرتى سۇرتور ۋىر جۇزىن سۇرتور سۇرۇتتى — одам юзини суртди. سۇرۇت سۇرۇت سۇرتماق.

سۇرتى سېرىttى — қайиртириди, буклатди. **أں قىزقا كىنزى سۇرتى** سېرىttى — ол қىزقا кىزىز سېرىttى — у қизга наматни пишишиб буклатди. Бу кийимни қайтариб тикиш кабидир. سەرتور سەرتماق (سېرىтур, سېرىتماك).

²²⁶ Бу гапларда иккита жүналиш келишиги қўлланган: бири ганчга, иккинчиси қىزقا (к: 351-бет) сўзларидир. Биринчи мисолнинг аффикси „га“, иккинчи мисолнинг аффикси „қа“ дир. Бу икки аффикс XI аср тилида энг кўп қўлланувчи аффикслардир. Буларнинг „ка“, „га“ вариантлари кам учрайди. Шу билан бирга бу гапларда аффиксларнинг бири ажратилиб, бири ўзакка қўшилиб ёзилган. Бизнинг кузатишларимизга кўра, у даврда булар баъзи сўзларда қўшилиб, баъзи сўзларда ажратилиб ёзилар эди. Бу аффиксларнинг ўзакка қўшилиб ёки айрилиб ёзилишида маълум қонуният бор эди. Чунончи, *тамқа*, *тоғқа*, *қуғушқа*, *ашқа*, *йўлқа* каби қатор сўзларда „қа“ варианти ҳар ерда ўзакка қўшилиб ёзилган. Аммо *яғақ қа*, *йиғаҷ қа*, қаз қа каби сўзларда „қа“ варианти ажратиб ёзилган.

„га“ аффикси *манга*, *терига*, *авга* каби қатор сўзларда ўзакка қўшилиб, *бир ға* битик *ға*, *киши ға*, каби сўзларда ажратилиб ёзилган.

Бу гапдаги келишиклар баъзан (манга) *ман* учун маъносида сабаб, баъзан ҳаракат йўналган томон маъносида келган.

XI аср тилида жүналиш келишиги ёлғиз шу маънолардагина эмас, яна кўп маъноларда қўлланган.

Шу билан бирга, XI аср тилида жүналиш келишигининг аффикси ёлғиз шуларгина эмас, улар кўпдир.

قرتى

қарітті — қаритди, қаритиб қўйди. **اَذْلُكْ اَنِي قَرَتِى** озлак ані қарітті — замон (вақт) уни қаритди. Мажолда шундай келган: **اَذْلُكْ قَرِتْمَشْقَا بُدْغَ تَلْقَمَاسْ** өзлак қарітмішқа бодуғ талқымас — замона қаритганга бўёқ бўяш айб қилинмайди.

قرتى

курітті — қуритди. **كُونْ تُونْغ قَرَتِى** күн тонуғ қурітті — қуёш тўнни қуритди. Бошқаси ҳам шундай. **قُرْتُورْ قُرْتُورْ قُرْتُورْ** қурітур, қурітмақ).

کرتى

кўратті — қочиртириди. **اَلْ آنِكْ قَلْن كَرْتِى** ол анід қулін кўратті — у унинг қулини қочиртириди. **كُرَتُورْ كُرَتُورْ كُرَتُورْ** кўратур, кўратмак).

کرتى

кўратті — куратди. **اَلْ آنَكْ قَار كَرْتِى** ол ацар қар кўратті — у унга қор куратди. Бошқаси ҳам шундай. **كُرَتُورْ كُرَتُورْ كُرَتُورْ** кўратур, кўратмак).

کرتى

кўрітті — вовуллатди. **اَلْ آتِن كَرْتِى** ол ўтн кўрітті — у итини вовуллатди*. **كُرَتُورْ كُرَتُورْ كُرَتُورْ** кўрітур, кўрітмак) (қарлуқча).

بزتى

бэзатті: **اَلْ اَفِن بَزَتِى** ол әввиҳ бэзатті — у уйини безатишга, бўяб гул солишга буюрди. **بَزَاتُورْ بَزَاتُورْ بَزَاتُورْ** бэзатур, бэзатмак).

* Ўринсиз гаплар гапириб керилаётган кишига қарши жонли тилда қўлланиладиган *кўп кариллама* ибораси ана шу ўзакдандир.

تَرْتِى

тәзітті — тарқатиб юборди. **اَتْ كَيْكِنِي** ёт кіжікні тәзітті — ит кийикни тўзитди, қочириб юборди, тарқатиб юборди. **تَرْتِماَكْ** тәзітур, тәзітмак).

بَزَتِى

бэзітті — титратди. **تَمْلُغ اَنِي بَزَتِى** тумлуғ ані бэзітті — совуқ уни қалтиратди, титратди. Титратувчи иситма касалини безгак дейилиши шундандир. **بَزَتُورْ بَزَتُورْ بَزَتُورْ** бэзітур, бэзітмак).

تَرْتِى

тозутті — тўзитди,²²⁷ чангитди. **اَلْ تُبَرَاق تَرْتِى** ол тупрақ тозутті — у тупроқни тўзитди, чангини чиқарди. **تَرْتِماَكْ** тозітур, тозітмак).

سِزِتِى

сізітті — суритди. **اَلْ آنَكْ ياغ سِزِتِى** ол ацар яғ сізітті — у унга қуруқ ёғ суртишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. **سِزَتُورْ سِزَتُورْ سِزَتُورْ** сізітур, сізітмақ).

قُرْتِى

қозутті — қўзитди, қўзғатди, иштаҳасини очди. **اَلْ آنِك بُغْن قُرْتِى** ол анін боғзин қозутті — у унинг иштаҳасини қўзғатди. Бу феълдаги з нинг асли

²²⁷ Хозирги ўзбек тилида ҳам бу сўз айнан қўлланади. Лекин бу сўзнинг ўзаги XI асрда тўз шаклида қўлланган бўлса, бизда ҳозир тўзон тарзида қўлланади. Шу билан бирга тўзимоқ сўзи XI асрда фақат тупроқка нисбатан қўлланган, бизда ҳозир шу билан бирга одам ва қушларни тарқатиб юбормоқ маъносида ҳам қўлланади.

р дир. Гүёки унинг таомга бўлган иштаҳасини бирор бўғиб қўйган, деган маънодадир. **قَرْتَمَاق** (қозутур, қозутмақ). Бу ҳол, яъни ўтимли феълнинг з билан қўлланиши кам учровчи ҳолатдир. Чунки ўтимсиз феълларнинг ўтимлига айланиши, албатта, р билан бўлади.

كَزْتَقِيٰ кўзитті — кездирди, айлантириб чиқди. **أَلْ مَنِي بَيْر** ол мәні јэр кўзитті — у менга ерларни кездирди. **كَزْتَمَاكُ** (кўзитур, кўзитмак).

كَزْتَقِيٰ кўзатті: **أَلْ مَنِي كَزْتَقِيٰ** ол мәні кўзатті²²⁸ — у мени кутди, менга кўз тикди. Бунинг асли **كُوزْ أَتِي** кўз ёттідир. У менга кўз отиб — тикиб мунтазир бўлди, демакдир. **كَزْتَمَاكُ** (кўзатур, кўзатмак).

بُشْتَى бошатті — бўшатди. **أَلْ تَغَارْ بُشْتَى** ол тагар бошатті — у тоғора идишни унда бўлган нарсадан бўшатди. Ҳар бир идишни ичиди бор нарсалардан бўшатишга ҳам бу сўз қўлланади. **أَلْ تُكُون بُشْتَى** ол тўгўн бошатті — у тугунни бўшатди. Бошқаси ҳам шундай. **بُشْتَى** бошатті — талоқ қилди, қўйди. **أَلْ اِرَاغَتْ بُشْتَى** ол урагут бошатті — у хотинни қўйди (арғучадир). **بُشْتَى** бошатті — бўшатди, озод қилди. **أَلْ بَلْغَ بُشْتَى**

²²⁸ Кузатмоқ сўзи ҳозирги ўзбек тилида кузатмоқ — олиб бормоқ, зеҳн солмоқ ва текшириб турмоқ маъноларида қўлланади. Демак, бу сўз маъноси бизга бир оз янгиш ўзлашган. Тўғри маъноси „Девон“дагичадир.

ол булунуғ бошатті — у асирни бўшатди. Банддан, бошқадан бирор нарсанинг қутқазилишига ҳам бу сўз қўлланади. **بَشْتُور. بَشْتَمَاق** (баштур, башатмақ).

تَشْتَىٰ ташитті — ташитди. **تَرِغْ تَشْتَىٰ** таріғ ташитті — у донни бир жойдан иккинчи жойга ташитди. Бошқаси ҳам шундай. **تَشْتُور. تَشْتَمَاق** (баштур, ташитмак).

تَشْتَىٰ тёшатті — тўшатди, ўрин солдири. **أَلْ تُشَاكُ** ол тёшак тёшатті — у ўрин солдири. **تَشْتَىٰ** тёшатті — тўшатур, тёшатмак).

تَشْتَىٰ тішатті — тишлиатди. **أَلْ اِرْغَاقْ تَشْتَىٰ** ол орғақ²²⁹ тішатті — у ўроқни тишлиатди, тишини чиқариб ўткир қилдирди, қайратди. Тегирмон тишини ўткирлатишга ҳам бу сўз қўлланади. **تَشْتُور. تَشْتَمَاكُ** (баштур, ташитмак).

جِشْتَىٰ чішатті — тўсди. **أَرْأَغْتَ كَنْجِنْ جِشْتَىٰ** урагут гәнжин чішатті — хотин боласини тўсди. **جِشْتُور. جِشْتَمَاكُ** (баштмақ) чішаттур, чішатмак).

قَشْتَىٰ қашитті — қашитди. **أَرْ تَنِينْ قَشْتَىٰ** одам танини қашитди. **قَشْتُور. قَشْتَمَاق** (баштмақ) қашитур, қашитмақ).

²²⁹ Бизда ҳозир ўроқ тарзида қўлланувчи сўз XI аср тилида ўргоқ тарзида қўлланар эди. Демак, бизга „ғ“ ҳарфи тушиб етиб келган. Маҳмуд Кошгарий бу ҳарф тушиб ҳодисасини ўша даврдаёқ диалектал ҳолат сифатида юзага қелганини, бу хусусият ўғуз ва қипчоқ тилининг хусусияти эканини кенг ва тўла изоҳлаб берган (қ. „Девон“, 1-т., 25-бет).

كُشتى күшітті — қоплади. **بُلْ كُوكْ كُشتى** буліт көкүг күшітті — булат осмонни қоплади. Бирор нарсаны қоплаган ҳар нарсага ҳам бу сүз құлланади. **كُشتور.** **كُشتماک** (күшітур, күшітмәк).

بَقْنِي бақітті — қаратди. **أَلْ أَنِي آفَدْ بَقْتِي** ол ані әвдін бақітті — у уни үйдан қаратди, қарашга буюрди. Ҳар кимни бир ердан туриб бошқасига қаратишга ҳам бу сүз құлланади. **بَقْتُور.** **بَقْتَمَاق** (бақітур, бақітмақ).

بَقْتِي буқатті — буқа бўлди. **بُزْ أَغْوْ بَقْتِي** бузагу буқатті²³⁰ бузоқ буқа бўлди. Буқалар қаторига ўтди, буқалардан саналди. Асли **بَقْذَاتِي** буқаэттідир. **(بَقْاتُور)**. (буқатур, буқатмак).

قَقْتِي тоқутті — урдирди. **أَلْ أَنْكِ بَيْنْ قَقْتِي*** ол анің бојнін тоқутті — у унинг бўйнига урдирди. **قَقْتُور.** **قَقْتَمَاق** (тоқітур, тоқітмақ).

قَقْتِي тоқітті — тўқитди. **أَلْ بُوزْ قَقْتِي** ол боз тоқітті — у бўз тўқитди.

²³⁰ *Буқатти* — буқа бўлди, буқалик даражасига етди, демакдир. Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, бу феъл буқа (исм)га атти қўшилиб ясалган феъллар дандир. У давр тилида сифатга ҳам атти қўшимчаси қўшилиб, феъл ясалар эди. Қалнатти—қалин бўлди; кўрк атти каби.

Бу хил феъл ясаш жуда илгарилар истеъмолдан чиқиб қолган. Шунинг учун бу хил усул билан ясалган феълларнинг жуда оз қисми, яъни феъллардан ясалган қисмигина бизга етиб келган: *тўқитти, бекитти* ва бошқалар.

* Бу сўзлар босма нусхада шундай берилган.

تَقْتِي тоқітті — занг бостириди. **أَلْ قَلْجَ قَتْقَتِي** ол қіліч тоқітті — у қиличини занг бостириди. Пибоқни занг бостиришга ҳам бу сўз қўлланади. **تَقْتُور.** **تَقْتَمَاق** (тоқітур, тоқітмақ).

تَقْتِي тоқітті — тақиллатди. **أَلْ قَبْغَ قَتْقَتِي** ол қапуғ тоқітті — у эшикни тақиллатди. **تَقْتِي** тїқітті — зўрлаб ошатди. **أَلْ آنْكَرْ آشْ تَقْتِي** ол азар аш тїқітті — у унга зўрлаб ош ошатди. Аслида бир нарсаны идишга қаттиқ тепиб тиқишидир. **تَقْتُور.** **تَقْتَمَاق** (тоқітур, тїқітмақ).

قَقْتِي қақітті — унга ғазаб қилди. **أَلْ آزِي قَقْتِي** ол анің қақітті — у уни хафа қилди, азоблади, ҳатто ундан юз ўғирди. **قَقْتُور.** **قَقْتَمَاق** (қақітур, қақітмақ).

قَقْتِي қоқітті — ҳидини чиқартириди. **أَلْ آنْكَرْ سَكَلْجُونْ قَقْتِي** ол азар сўклиёнчү қоқітті — у унга кабоб, кабоб ҳидини чиқартириди. Пилик, чироқ ўчириб, ёқимсиз ҳид чиқишига ҳам бу сўз қўлланади. **قَقْتُور.** **قَقْتَمَاق** (тоқітур, қоқітмақ).

بَكْتِي бækүтті — мустаҳкамлади, маҳкамлатди. **أَلْ اِيشْ بَكْتِي** ол ўшір бækүтті — у ишни мустаҳкамлатди. Аслида, тугунни маҳкам боғланганда қўлланади. **بَكْتُور.** **بَكْتَمَاق** (бækітур, бækітмак).

بُكْتى бökütti — бökтириди, айнитди (күнгилни). **ياغلۇغ**

jaflif аш мэні **آش مَنِي بُكْتى** өш қорним түймасдан күнглимини тутди. Шунингдек, бирор башка бирорга нарса бериб, күзини түйдирис маъносида ҳам бу сўз қўлланади.

بُكْتى бökütti — түйдирди. **اُل مَنِي تَشارَنْ بُكْتى** ол мэні tawarîn бökütti — у мени мол билан тўлдирди. бökütür, бökütmäk).

تُكتى tûgattti — тугатди. **اُل ايشنْ تُكتى** ол ёши тўгатти — у ишини тугатди. Ишини битириб қутулди. **تُكتاور**. тўgätür, тўgätmäk).

سَكتى sikkittti — жимо қилдиртириди. **أُراغُتْ نِي سَكتى** урағутнї сікітти — хотинни жимо қилдиртириди.

سَكتى sëkkittti: **اُل آنى سَكتى** ол анї сёкітти — у уни шошириди. **سَكتور**. سَكتماڭ (sékıtür, sékitmäk).

بُلَاتى bulattti: **اُل قُوزى بُلَاتى** ол қози²³¹ bulattti — у кўзини қозон буғида пиширишга буюрди. Қозон буғида пиширилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Асли **بُولاذى** bulaztidi. Енгиллатиш мақсадида, ташланди. Сўнг ҳарфлар бир-бирига сингдирилди. **بُلتور**. بُلتماق (bulatur, bulatmak).

²³¹ Кўзи сўзи „Девон“да ҳар ерда қўзичоқ маъносида қўлланган. „Қутадғу билик“да бу сўз йил номи сифатида ҳамалга тенг қўйиб кўрсатилган.

بِلَاتى bilätti: **اُل بِجاڭ بِلَاتى** ол пічәқ bilätti — у пичоқ қайратди. Пічоқни қайроққа суртишга буюрди. **بِلَتُور**. بِلَتُمَاڭ (bilätür, bilätmäk).

تِلَاتى tilattti — сўратди. **اُل آنى تِلَاتى** ол анї tilätti — уни тилатди, сўратди. **تِلَتُور**. تِلَتُمَاڭ (tilätür, tilätmäk).

تِلَاتى tulättti — туғдирди. **اُل قُويْ تِلَاتى** ол қој tulättti — у қўй туллатди, туғдирди (ўғузча). Бу сўзинг асл маъноси эски юнгини туширтиришdir. **تِلَتُور**. تِلَتُمَاڭ (tülätür, tülätmäk).

جِيلَاتى chïllattti — ислатди. Асли **جِيلَاتى** чïllattidi. **ال كِباڭ جِيلَاتى** ol këpäk chïllattti — у кепакни ҳўллади. Башқаси ҳам шундай. **جِيلَتُور**. جِيلَتُمَاڭ (jilätür, jilätmäk).

جِيلَتى chïlliittti — терлатди. **اُل اتَغْ جِيلَتى** ол atïf chïlliittti — у отни чоптириди, ҳатто терлатди.

قَالَاتى qalattti — қоплатди. **اُل تُونُغْ قَالَاتى** ол tonuf қalattti — у тўнни қоплатди. Шунингдек ҳар нарсани бўғча, сандиқда тахлаб қўйишишга ҳам бу сўз қўлланади. Асли **قالَاتى** қalattidi. **قَالَتُور**. قَالَتُمَاڭ (qälätür, qälätmäk).

كُلَاتى kölittti — кўмдирди. **اُل الْكُنِيْ كُلَاتى** ол ölüknî kö-

Нитті—у ўликни күмдирди²³². Бошқаси ҳам шундай.
тамітір. көлітүр, көлітмәк).

тамітті— томизди. ال سُوفْنِي تَمِتٰ^۱ ол суыні
тамітті — у сувни томизди. Бошқаси ҳам шундай.
тамітур, тамітмақ).

قَمَتٰ^۲ қаматті— қамаштири. كُونْ كُوزْكَ قَمَتٰ^۳ күн кө-
зүг қаматті — кун күзни тиғлари билан қамаштири.
أَجْعَنْ أَفْيَا تِيشْغُ قَمَتٰ^۴ қаматур, қаматмақ). قَمَتَمَاق)

اَتَاسِيْ أَجْعَنْ الْمِلَادِ يِسَا أَغْلِي نِنْكَ تِيشِيْ قَمَار^۵
Atasі ачір алміла жаңа оғлінің тіші қамар — отаси
аччик олма еса, үғлининг тиши қамашар. Бу ма-
қол отаси қилган жиноят, отаси ўлгач, боласига
ҳам иснод тегизади деган маънода құлланади.
قَمَتٰ^۶ қумітті— ҳаяжонга солди. اَذْكَ مَنِيْ قَمَتٰ^۷ озі
мәні қумітті — севиклига ёки ватанга бўлган муҳаб-
батим мени ҳаяжонга солди. قَمَتَمَاق)

²³² Бу сўз II том 23-бет ва II том 155-бетларда ҳозирги тилимиздаги вари-
антдагидек күммак тарзида учрайди. Демак, у даврда бу сўз иккى хил вариантли
бўлган.

²³³ Проф. А. П. Якубинский ўзининг „История древне-русского языка“
номли асарида ўтук, кирпич, айва, товар, карандаш каби қатор сўзлар жуда
иulgariларда ёки рус тилига туркий тиллардан кирган сўзлар деб кўрсатган (к.
юқоридаги асар, 346-бет). „Девон“дан маълум бўлишича, айва сўзининг асли
авя экани маълум бўлади. Демак, бу сўз рус тилига метатеза хусусиятига мос
ўзгариб ўзлашган экан.

Шеърда шундай келган:

بِرْ جَا كَلْبٌ يُمْتَى	بِسْمِلُ سُوْسِنْ قُمِتٰ
أَرْسَلَنْ تَبَا آِمَتٰ	أَرْسَلَنْ تَبَا آِمَتٰ
Басміл сүсін қумітті	
Барча кәліб јумітті	
Арслан таба Әмітті	
Қорқуб баші тәэзгінүр.	

Рози Арслон Тегин билан жанг қилган Басміл
аскарлари ҳақида ёзади: Басміллар аскарларини
бизга қарши курашга ҳаяжонлантириди. Ҳаммалари
түпланишдилар. Арслон томонга юришдилар. Биз-
ни күргач, күзлари қоронғуланиб, бошлари ай-
ланди.

تَنْتَى^۸ تانутті: ال منَكَا سُوْزْ تَنْتَى^۹ ол мәнә сөзтанутті—
у сўзни мендан бошқага етказишга буюрди.
تَنْتَى^{۱۰} تанутур, танутмақ).

تَنْتَى^{۱۱} тұннатті—тунатди. ال فُنْقُ آفْدَا تَنْتَى^{۱۲} ол қону-
қуғ әвдә тұннатті — у меҳмонни бир кеча уйда
тунатди. تَنْتَى^{۱۳} تұннатур, тұннатмақ).

تَنْتَى^{۱۴} тонатті—тұн кийгизди. ال منِيْ تَنْتَى^{۱۵} ол мәні
тонатті — у менга ҳадя йўсинида тұн кийгизди.
Асли تُونْ اذْتَى^{۱۶} тон ізті — тұн юборди демакдир.
تَنْتَى^{۱۷} تонатур, тонатмақ).

سَتَّى сїнаттї—синатди. **الْ مَنِي بُو اِيشْتا سَتَّى** ол мәні бу ўшта сїнаттї—у бу ишда мени синалган одамга топшириб, синашга буюрди, синатди. (Сїнатур, сїнатмақ).

قَتَّى қанаттї—қонатди. **الْ آئِينِكْ بُونِ قَتَّى** ол аңїц бурнїн қанаттї—у унинг бурнини қонатди. (Қантур, қанатмақ).

قَتَّى қонаттї—қўндирди. **الْ اوْزِنْكَا قُنْمَ قَتَّى** ол өзи- ёа қонум қонаттї—ўз уйи атрофига ўз уруғларини ва улар билан бирга турувчиларни, ўзига ёрдам берадиганларни тўплади. (Қантур, қонатур, қонатмақ).

قَتَّى қїнаттї—қийнатди. **بَكْ آَنِي قَتَّى** бёг анї қї- наттї—бек уни қийнашга, азоб беришга буюрди. (Қантур, қїнатмақ).

كُتَّى кўніттї—тўғрилатди. **أَرْ يَعْجَجْ كُتَّى** Ӧр јіғач кўніттї—одам ёғоч тўғрилатди. Бошқаси ҳам шундай. (Контур, кўнітўр, кўнітмак).

Бу бўлимнинг мисол тури²³⁴

يَتَّى жаттї—ётди. **أَرْ يَتَّى** Ӧр жаттї—одам ухлаш учун ётди. Бошқаси ҳам шундай. (Итмак). (Итурдум) жатур, жатмақ).

²³⁴ Мисол деб бу ерда Маҳмуд Кошғарий бу бўлимнинг бош ҳарфи й бўлган сўзларни кўзда тутган.

يَتَّى юттї—ютди. **الْ يَمْرَقَانِي يَتَّى** ол јумуртқанї юттї—у тухумни ютди. Бошқаси ҳам шундай. (Үгуз ва қипчоқлар сўзи. Йотмак). **يَتَّى** жаттї—ёйди. **الْ تُونْغْ كُونْكَا يَتَّى** ол тонуғ кўнгра жаттї—у тўнини кунга ёйди. Бошқаси ҳам шундай. Асли²³⁵ язти²³⁶ язтїдир. ڏ-э билан т-т синг-ишигандир. Сингиш натижасида **يَتَّى** жаттї бўлган. (Язар, язмақ).

يَتَّى نانگ²³⁷ життї нән²³⁸—нарса йитди, йўқ бўлди. **يَتَّى** جَهْتَى—етишиди. **الْ مَنِي يَتَّى** ол мәні јэттї²³⁹—у менга этишиди. Бошқага этишишга ҳам бу сўз қўлланади. (Яттар, ятмак).

²³⁵ Маҳмуд Кошғарийнинг сўзларнинг асли ҳақидаги бу хил изоҳлари тез учрайди. Бу изоҳлар унинг лугатда тутган принципини аниқлаб берувчи алоҳида аҳамиятга эгадир. Чунончи, дастлабки қараашда китобхон бу сўзни ётмоқ сўзининг омоними деб тушуниши мумкин. Ҳолбуки, бу сўзининг ўзаги тамом бошқа бўлгани ҳолда ассимиляция қоидасига мувофиқ сўнг талаффузда ўхашлик пайдо бўлган эди. Бу сўз ҳақидаги бу изоҳ ўқувидаги ана шу шубҳани кўгариш учун берилган. Маҳмуд Кошғарийнинг ҳар бир изоҳи ана шундай муҳим бир илмий асосни кўрсатиш жиҳатидан тилшунослар дикқатига сазовордир.

²³⁶ Йўқ ўлмоқ маъносидаги иттмоқ сўзи „Девон“да иттмоқ ва итмоқ шаклларида учрайди. Навоий асарларида, кўпинча, итмак шакли, баъзан, иттмоқ шакли учрайди:

Итурдум оҳ ила ағёрни ул юз ҳавосидин
Анингдек ким киши сувдин кетаргай ҳаснидам бирла
(„Бадойиъ“ дан).

Чун ҳуш ила ақлини йитургай,
Бошига ҳаким ҳам кетургай.

²³⁷ Бу сўзининг ёзилишида биз асосланган нусхада шундай аниқсизлик бор, яъни **يَتَّى** шаклида берилган, биз ҳам ўзича қолдирдик.

يَتِى јётті — етаклади. **اَلْ اَتْ يَتِى** ол ат јётті — у отни етаклади. Күр ва бошқаларни етаклашга ҳам шу сўз қўлланади. **يَتَمَّاک** (јётэр, јётмәк). Ўғуз ва қипчоқлар сўз бошидаги **جـ-يـ** 238ни **جـ** га алмаштирадилар. Чунончи, улар **اَلْ مَنِي جـتـى** — ол мәні јётті — ул менга етишди маъносидаги **يَتِى** јёттіни **جـنـى** јётті дейдилар. Турклар **سُوْقـدـا يـنـدـم** сувда юндум десалар, улар **جـنـدـم** юндум дейдилар. Турклар билан ўғузлар орасидаги бу хусусият ўзгармовчи, доимийдир.

Бу бўлимнинг мисоли*

يَتِى јупатті — ишга ғоғиллик қилди, бошқага юклади. **اَلْ اِشـعـ يـتـى** ол ёшір јупатті — у ишни бил масликка солди, бошқа бирорга тўнкади, **بـيـتـورـ** **يـنـاتـورـ**, **يـنـاتـماـقـ**). Асли алдаш маъносига

²³⁸ Маҳмуд Кошғарийнинг „й“ ҳарфи ҳақидаги бу изоҳи туркология тарихига катта аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир. Маълумки, қўпинча туркологлар туркий тилларда „й“ ҳарфининг мавқеи ҳақида фикр юритганлар. Лекин ҳануз бу ҳақда аниқ фикрға келинмаган. Ҳаттоқи, айрим олимлар бирмунча хом фикрлар ҳам юритганлар. Чунончи, Г. И. Рамстедт ўзининг Олтой тилларида „й“ нинг тақдиди номли ишида „й“ товуши „д“, „ч“ товушларидан келиб чиқсан деган фикри илгари сурган. Ҳолбуки, етук олим М. Кошғарийнинг бу масаладаги фикри бунинг зиддир. Бизнингча, „й“ товуши туркий тилларда асосий товушдир. Чунки бу товуш урхун ва уйгур алифбеларida аниқ кўрсатилган. У урхун ва уйгур текистларida тез учрайди. Ҳаттоқи, урхун алифбесида бу товуш учун уч хил белги (0, а з) билан берилган. Бу ҳол ана шу товушнинг энг қадимги тилдаёқ жуда актив қўлланганидан, сўз бошида, сўз ўртасида, сўз охира, юмшоқ сўзларда, қаттиқ сўзларда ҳам қўлланилганлигидан дарак берувчи асосидир. „Девон“ да бу ҳарф қўлланган сўзлар энг катта қисмни ташкил этиши ҳам шуни тасдиқлайди. Туркологларнинг фикрини бу масалага тортиш учун шу билан чекланамиз.

* Мисол бўлими тақрорланган. Бирор аниқсизлик бор.

дадир²³⁹. Ўғузлар **اَلْ آنـي بـيـلـادـى** ол анї јупілади дейдилар — у уни алдади демакдир.

يـرـتـى **تـكـرـى يـلـكـقـ يـرـتـى** яратті — яратди, ҳал қилди. Тәңдри ѡалайшук яратті — худо одам ва бошқа маҳлуқларни яратди. Ўғузлар **اَلْ تـونـغ يـرـتـى** ол тохуғ яратті дейдилар — у тўнни мўлжаллади демакдир. Яна **بـوـأـنـكـ نـيـمـكـاـيـرـتـ** бу ётўкні мёңга ярат дейдилар — бу этикни менга мўлжалла демакдир.

يـرـتـى **اَلْ اوـزـنـدـن سـوـز يـرـتـى** ол ёзин-дін сўз яратті — ўзидан ёлғон сўз тўқиди. **يـرـتـورـ** **يـرـتـورـ**, **يـرـتـماـقـ**)

يـرـتـى **اَلْ مـنـي تـلـمـ يـرـتـى** ол мәні тәлім юртті — у мени талай юритди, юрғизди. **يـرـتـى** **اَتـ آـنـكـ قـرـنـ** от аниқ қарнін юрутті — ўт (дори) унинг ичини юритди, бўшатди, сурди. **يـرـتـورـ** **يـرـتـماـقـ**) **يـرـتـورـ**, **يـرـتـماـقـ**)

²³⁹ Бу ерда ластлаб Маҳмуд Кошғарийнинг сўз маъноси ҳақидаги қараши муҳимдир. Унинг бу сўз маъноси ҳақидаги изоҳи, Маҳмуд Кошғарийнинг сўз маъноси алоҳида шароит талаби билан бирор функциядаги муносабатга мувоғиқ ўзгарувчи ҳодисадир деган қарашига ишорат бор. Маҳмуд Кошғарийнинг сўз маъносининг ҳар хил хусусиятларига доир ишоратлари ҳам „Девон“да тез учрайди. Бу феъл маъноси бизга овунтироқ маъносига ўзгариб етиб келиши ҳам семантик қонуниятга мосдир. Бу масала тиљшунослар диққатига сазоворлир.

йиртти jírat tı — йироқ қилди, узоқлатди. **آل آنی يیرتى** ol anı jírat tı — у уни йироқлатди, узоқлатди.
ол анің жіратті — одам ишга эринчоқлик, ялқовлик қилди. **йирттор. ييرتماك**.

йиртти jírat tı — ялқовлик қилди. **آر ايشكا ييرتى** әр iшгә жәрәтті — одам ишга эринчоқлик, ялқовлик қилди. **йиртүр. ييرتماک**.

йигитти ja fyt tı — яқинлаштириди. **آل آنغ منكا ييغىتى** ол атіғ мәңәја жафутті — у менга отни яқинлаштириди. Башқаси ҳам шундай. **يغتور. يغتماك** (ja fytur, ja futmak). Шеърда шундай келган:

كَلْسَا أَمَا تُشْرِكُلْ
تَنْسِنْ آنْكْ آرْفَقْ
أَرْبَا سَمْنِ يَعْتَغِلْ
بَلْسِنْ آتِي يِرْفَقْ

Kölcä ума түшүргіл
Тїнсїн анїң аруқлуқ²⁴⁰
Арпа саман жағуттіл
Булсїн атї жаруқлуқ.

²⁴⁰ Ҳозирда *чарчаганлик* маъносида қўлланадиган **арфак** аруқлуқ сўзи дастлабки қарашда ҳозирда бизда йўқ сўз каби туюлади. Дарҳақиқат биз ҳозир бу сўзни айнан қўлламаймиз. Бу маънода ҳозир *чарчамоқ*, *ҳоримоқ* сўзларини қўллаймиз. Бу ердаги *аримоқ* — *ҳоримоқ*нинг диалектал фарқли вариантидир. Маҳмуд Кошгарий унлилар олдига бир „х“ ортириб қўллаш у давр тилида борлигини, бу хусусият диалектал ҳодиса эканини кенг изоҳлаб берган. Шу ҳам жаҳрактерлидирки, „Девон“да ўл, ович, ўкуз тарзида берилган сўзлар бизга *ҳўл*, *ҳович*, *ҳўкуз* шаклида етиб келган. Демак, у даврда бу ҳодиса тилда тор эди, у аста-секин кенгайгандир. Лекин Навоий асарлари устидаги кузатишларимиз Навоийда бу сўзлар икки вариантда қўлланганини ўл — *ҳўл*, *ович* —

Сеникига меҳмон келса, уни қўндири, у ҳордиқ чиқариб, дам олсин, отига арпа, сомон сол, оти ёруғлиқ роҳатидан баҳра олсин.

ယىغىتى ja fittı — ёғдирди. **تَنْكُرِي يَغْمَر ييغىتى** тәңкәрі ja fumur ja fittı — худо ёмғир ёғдирди. **يَغْتُور. يغتماك** ja fittı tur, ja fittımaq).

يىلتى jyluttı — юлдирди. **آر سَجْن ييلتى** әр сачин jylüt tı — одам сочини олдирди. **يُلْتُور. يلتماک** (jylütür, jylütmak).

بكت بوينى يىلتى jylittı — талатди. Талон-торож қилди. **بَكْتُ بُويْنِي ييلتى** бўғ бојнї jylittı — бек қабилани талон-торож қилдирди. **يُلْتُور. يلتماک** (jylitür, jylitmak).

يىلتى jilittı — иситмалади. **آر ييلتى** әр jilittı — одам иситмалади, иситмадан танаси қизиди. Бу феъл ўтимсиздир. **أَر سُوْفَخ ييلتى** әр suwif jilittı — одам сувни иситди, дейдилар. Бу ўтимлидир. **يُلْتُور. يلتماک** (jiltür, jiltimaq).

ҳовиҷ, ўкуз — ҳўкуз шаклларида учрашини кўрсатади. Демак, бу шева хусусиятининг ўзбек тилида ўзига хос тарихий мавқеи бордир.

Шу ҳам муҳимки, бу хусусият ҳозир ҳам ўз таъсирини йўқотмаган. Ҳаттоқи, ҳозир янги кирган сўзларда ҳам кўринади: *автомобил* — *ҳаптамабил*, *автобус* — *ҳаптобус* каби. Айрим шеваларда жуда кўп сўзлар шундай қўлланади: *узр* әмас, *хузр*, *абжузов* — *ҳапжузов*, *аста-секин* — *ҳаста-секин* каби. Демак, XI аср тилида бор бу шева хусусияти ўзбек тилида алоҳида ўринга эгадир.

كشى يُمتى ^ك кіші јумітті —
одам түпленди. Бошқаси ҳам шундай.
јумітур, јумітмақ).

Қоида: аслида бир ҳарфи икки қайта такрорланган сүз туркий тилларда сира йўқдир. У фақат охирги ҳарфи **т** т бўлган феъллардагина пайдо бўлади. Исмларда эса бу ҳолат жуда оздир. Бу хил феъл турида ўтган замон феъл формасида бир ҳарф икки қайта такрорлангани учун, биз буларни музоаф деб атадик. Бу ерда такрорланган ҳарфларнинг бири **т-т** ҳарфидир. У ўзакдаги **т-т** дир. Иккинчи ҳарф ўтган замон феъли охи-

* Босма нусхада шундай.

ридаги, ўттан замон феълининг белгиси **з-д** дир. Бу **з-д** қаттиқ ҳарф ёнида келганлиги сабабли унга сингиб, бу ҳам **с-т** га айланган. Натижада бир ҳарф икки қайта такрорланиши юзага келган. Аслида асосий музоаф (бир ҳарфи икки қайта такрорланган сүз), юқорида ёзганимиздек, жуда оздир.

Бу феълларнинг буйруги уч ҳарфлидир. Чунончи, **أَفْ بَزْتُ** aw бўзат — уйга гул солдир. Яна **بَتْكَ بَتْ** bítik bítít — хат ёзdir гапларидағи бўзат, бítít буйруқлари каби.

Бу бобда таркибида ҳарфи иллат бўлмаган феълларнинг ишловчи формаси **بىتگ بىتىكچى** бітік бітітгүчі – хат битувчи, яна **ات كىز تىكچى** ат кўзатгүчі – от кузатувчи, отбоқар гапларидағи бітітгүчі, кўзатгүчі шаклларида бўлади.

Ўғуз ва қипчоқларда бу шакл **بَسْلَجِي** бітіт-
дәчі, **كُرْتَجِي** күзәттәңі шаклида құлланади. Бу-
нинг асли **كُرْتَنَجِي** күзәтдәчі эди. Сүнг **ت**-т билан
—д сингишгандыр.

Ишнинг давомийлигини билдирувчи ишловчи
феъл ўзагининг охирига **غ**-f, **ى** (алиф), **ن**-n ёки
غ-f ўрнида **ك**-g алмаштириб, яъни гап қўшиб
ясалади. Бу ҳақда юқорида тўлиқ маълумот бе-
рилган. Чунончи, **أْلَ أَتَغْ كُزْ تَكَانْ أْلَ** ол атif кў-
затгён ол — у доим отини сақлайдигандир. Яна

„**أَلْ آفَنْ بَزَنْكَانْ أَلْ**“ ол ۹wıh бўзатгән ол — у доим уйини безатадигандир. Қаттиқ сўзларда **أَلْ تَرْغِيْغْ** ол тарїф тарїтған ол — у доим дон экадигандир. Яна **أَلْ بَعْدِيْ أَرْتَغَانْ أَلْ** ол буғдај арїтған ол — у доим буғдой тозалайдигандир. Бошқаси ҳам шундай. Бу сўзни ясашда сўз ўзагининг қаттиқлик, юмшоқлиги сўз таркибида **كـ-كـ, گـ, ېـ** **قـ-غـ, قـ-غـ**, **سـ** ҳарфларининг бор-йўқлигига асосланилади.

Ишни бажариш ишловчининг мақсади, орзузи эканини билдирувчи шакл **تَرْغَسَاقْ** тарїтїсақ шаклидир. Чунончи, **أَلْ تَرْغِيْغْ تَرْغَسَاقْ أَلْ** ол тарїф тарїтїсақ ол — у экин экишини орзу қилади, унинг мақсади деҳқончиликдир. Яна **أَلْ آفَنْ بَزَنْكَاسَكْ أَلْ** ол ۹wıh бўзатігъæk ол — у уйини безатишни истайди, уйини безатишга берилган. Бу хил сўзлар ясалишида асосий қўшимча **سـ-قاқـ** қўшимчаси олдига қаттиқ сўзларда, ҳамда таркибида **قـ-قاـ** ва **غـ-قاـ** ҳарфлари бор сўзларда **غـ-قاـ** ортирилади. Юмшоқ сўзларда ва таркибида **كـ-كـ, گـ** ҳарфлари бор сўзларда **ساـقـ-قاـ** қўшимчаси олдига **كـ-گـ** ҳарфи ортирилади. Бу қонда сахиҳ феъллар ҳақида юқорида айтилганчадир.

Ишни бажариш унинг вазифаси — мақсади эканини билдирувчи шакл **تَرْغِيْقـ** тарїтїлїқ шак-

лидир. Чунончи **أَلْ تَرْغِيْقـ أَلْ** ол тарїf тарїтїлїқ ол — деҳқончилик унинг интилишидандир. Яна **أَلْ آتـ كـرـتـكـلـكـ أَلـ** ол ат кўзатігъlik ол — от кузатиш, от сақлаш унинг вазифаси ва мақсади.

Бу формада **كـ-كـ** ёки **قـ-قـ** ни ўз ўрнида қўллаш масаласига эътибор бериш зарур.

Баъзи ўғузлар бу феълдаги **لـ-لـ** ўрнида **سـ-سـ** қўллайдилар. Мен буни юқорида баён қилганим каби.

Кўнглидаги ишни қилишга муваффақ бўлганликни билдирувчи шакл **تَرْغِيْقـ** тарїtїlї шаклидир²⁴¹. Чунончи, **أَلْ تَرْغِيْغـ تَرْغِيْقـ أَرْدـيـ** ол тарїf тарїtїlї ՚ерді — у тариқ тортиш мақсадида эди, шу мақсадига киришди. Яна: **أَلْ آتـ كـرـتـكـلـكـ أَرْدـيـ** ол атіf кўзатіgъlї ՚ерді — у отни кузатиш мақсадида эди, унга эришди. Бу хусусият билан у солим феъл формасига яқиндир.

²⁴¹ XI аср тилида ишни ишловчининг вазифаси, мақсади эканини англатувчи сифатдош M. Кошғарий изоҳига кўра, у даврда ўзак охирига қаттиқ сўзларда **غـلـكـ** гїлїқ, юмшоқ сўзларда **كـلـكـ** гїлїк қўшилиб ясалар экан. Навоийда ўзакка галї, галї, қалї аффикслари қўшилиб ишнинг сабаби, ишловчининг мақсади маъносини англатувчи шакл ана шу шаклининг бир оз ўзгарган варианти бўлса керак. Чунончи, Навоийда:

Навоий кўнгли қонин **تُوكـكـالـى** асраб сен, эй қотил...

Бу нав ики сипохи хунрез,
Қон **تُوكـكـالـى** барча даҳшат ангез.

Ишланганликни билдирувчи мафъул шакли **كُزْتَمَش** кўзатмішдир. Чунончи, **كُزْتَمَش** ат кўзатміш ат — кузатилган от гапидаги **كُزْتَمَش** кўзатміш шакли каби. Яна: **بِتَمَشْ بِتَكْ** бітітміш бітік — ёздирилган китоб. Ш ҳарфининг қўшилиш қоидаси юқоридаги бобларда кўрсатилди²⁴².

Пайт исми, ўрин исми, қурол исмларининг ясалishi тартиби ҳаммаси бир хилдир, Чунончи, вақт оти: **بِتَكْ بِتَكْوُ أَغْرِ** бітік бітітгү оғур — хат ёза-

²⁴² Маҳмуд Кошғарийнинг „миш“ ҳақидаги бу изоҳи „миш“ аффикси у давр тилида икки функцияни бажаргани: 1-тусмол феъли аффикси, (қ. II т. 49—50 бетлар); 2-утган замон сифатдоши ясовчи аффикс функциясида қўлланганидан далолат беради. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида бу ҳақда батафсил изоҳлаб берган.

„Қутадгу билик“да бу шаклдаги сўз ҳар икки функцияда қўлланишига мисол кўп:

Нагу яхши **أَيْمِش** киши удруми
(кишиларнинг ақллиси қандай яхши айтиби).

Ўгуш нанг кўруб тўдмиш эрса кўзи (кўп нарсалар кўриб кўзи тўйган бўлса).

Навоий асарларида ҳам бу феъл формаси кўп учрайди:

Ваҳки мажнун менинг оллимда хирадманд **عُلْمِش**..
Ким кезиб оламни маҳвашлардин **تَانْلَامِش**.

Шуни айтиш керакки, Маҳмуд Кошғарий бирор ерда ҳам буни бирор диалектга нисбат бермаган. Демак, бу форма у давр диалектларида фарқсиз умумий бир форма эди.

Негадир айрим туркологлар буни ўгуз диалекти хусусияти сифатида қайд қиласдилар.

Бу шакл ҳозирги ўзбек тилида гумон феъли функциясида актив қўлланса ҳам, сифатдош функциясида адабий тилдагина онда-сонда учрайди. Ҳозирги ўзбек тилида бу хил сифатдош ўрнида, асосан, „ған“, „ган“ аффикси билан ясалган сифатдош қўлланади.

диган вақт, **أَتْ كُرْتَكُو أَغْرِ** ат кузатту оғур — от кузатадиган вақт. Бошқаси ҳам шундай.

Жой оти, чунончи, **تَرْغِ تِرْتَغُو يَسِرْ** таріғ таріт-ғу јэр — тариқ тортадиган жой. **تَرْغِ أَرْتَغُو يَسِرْ** таріғ арітітғу јэр — әкин әклиладиган жой.

Қурол оти, чунончи, **تَرْغِ أَرْتَغُو نَانْكُ** таріғ арітғу нәц — тариқ аритадиган нарса (асбоб). Яна **بِتَكْ بِتَكْوُ نَانْكُ** бітік бітітгү нәц — ёзув ёзадиган нарса каби.

Пайт исми, жой исми, қурол исмларининг фарқи шуки, пайт исми ясаш исталганда у сўздан сўнг **أُوزْ** өз ёки **أَغْرِ** оғур сўзлари келтирилади.

Чунончи, **تَرْغِ تِرْتَغُو أَغْرِ** таріғ тарітғу оғур²⁴³ — дон тозалайдиган вақт. Ўрин исми ясаш учун у сўздан сўнг **يَسِرْ** — јэр сўзи келтирилади. Чунончи, **أَرْتَغُو يَسِرْ** арітғу јэр — артиладиган жой.

Қурол исми ясаш учун у сўздан сўнг **نَنْكُ** **تَرْغِ أَرْتَغُو نَانْكُ** сўзи ортирилади. Чунончи,

²⁴³ Бу гапнинг арабчаси босма нусхада **وَقْتٌ تَقْيِيهِ الْبَرِّ** яъни тариқ тозалайдиган вақт, деб берилган. Бу изоҳга кўра, ўзбекчаси **تَرْغِ أَرْتَغُو أَغْرِ** бўлиши керак эди. Лекин нусхада **تَرْغِ تِرْتَغُو أَغْرِ** деб берилган.

таріғ арітғу нәң — тариқ аритадиган (тозалайдиган) нарса каби.

Үғузлар бу хил исмларнинг ҳаммасида **ك، غ**, **كـ، فـ** ҳарфларини а га алмаштирадилар. **وـ، وـ** ҳарфини **سـ، سـ** га айлантирадилар. Улар айтадилар: **تـرـغـ آـرـتـاسـيـ اـغـ** таріғ арітасі оғур — тариқ аритадиган вақт. Яна: **تـرـغـ آـرـتـاسـيـ يـيرـ** таріғ арітасі йер — дон аритадиган ер. **تـرـغـ آـرـتـاسـيـ نـانـكـ** таріғ арітасі нәң — дон аритадиган нарса. Бу қоида ҳамма феъл боблари учун умумийдир.

Ишнинг икки ёки ортиқ киши орасида бўлганини, ёрдам ёки баҳсласиши асосида воқе бўлганини исталса, бу хил маъно англатувчи феъл ўзагига **شـ** ҳарфи орттириб ясалади. Чунончи, **أـلـ مـنـكـ تـرـغـ آـرـشـدـيـ** менга тариқ тозалашда ёрдам берди. **أـلـ مـنـكـ آـتـ** **كـهـتـشـيـ** ол мәңдә ат кўзатишді — у менга от кузатишга ёрдам берди, ёки мен билан от боқишада баҳслашди. Бошқаси ҳам шундай.

Билгилки, бу боб икки хилдир: 1) манқус бобидан уч ҳарфли ёки 2) тўрт ҳарфли ўтимсиз феъл бўлиб, ўтимли феъл ясовчи **تـ**-т қўшилиб ўтимли бўлган. Бу хил феълдан ҳарфи иллат тушиб, унинг ўрнини т эгаллади. Феъл яна аввалгисича уч ҳарфлик феъл ўрнини олади.

Масалан, манқуслар мисоли: **آـرـ بـرـنـيـ قـانـدـىـ** өр бурні қанаді — одамнинг бурни қонади. Бу гапдаги қонади феъли ўтимсизdir. Бунинг ўтимлиси: **آـرـ بـرـنـيـ قـفـتـيـ** өр бурнін қанатті — одам бурнини қонатди, демакдир. Бу феълнинг буйруқ формаси **آنـكـ بـرـنـيـ قـفـتـ** қанатдир. **آنـكـ بـرـنـيـ قـفـتـ** қанат — унинг бурнини қонат. Бунда қонадінат — унинг бурнини қонат. **الـ فـ** а туширилган. Яна **أـلـ بـلـكـنـيـ قـوـقـتـيـ** ол пиликни қоқітті — у пиликни ўчириб саситди. Асли **قوـقـدـيـ** қоқді, буйруғи **قـفـتـ** қоқіт бўлиб, **وـ** туширилди.

Тўрт ҳарфликлар мисоли: **آـرـ قـمـنـدـىـ** өр қомёнді — одам ҳаяжонланди. Бу ўтимсиз феълдир. **آنـيـ قـمـتـ** анї қомёт — уни ҳаяжонлантир. Бу ерда и туширилиб, ўрнига **تـ** орттирилиб, ўтимли қилинган. Яна: **أـلـ يـلـدـىـ نـانـكـ** өліді нәң — нарса ҳўлланди. Бу ўтимсизdir. **أـلـ لـتـيـ** өлітті дейилса ўтимли бўлади, яъни бошқа бирорни ҳўллади демакдир. Буйруғи **أـلـ لـتـ** өліт — уни ҳўлла демакдир.

Бу хилдаги шаклнинг ўтимли ясалиши ўтимсиз манқус шаклида рўй беради. Тўрт ҳарфликлар **تـ**-т билан ўтимли қилинади. Буларда саҳиҳ феълини ўтимликка айлантирувчи **رـ**, **فـ**, **غـ**, **حـ** қўшимчаларига ўрин йўқдир. Чунончи, **قـشـ أـجـدـىـ**

қуш учді — қуш учди ўтимсиздир. **أَجْرَدْي** учурді — биروف уни учирди ўтимлидир. Бунда ўтимсиз феъл **ر — ير** билан ясалган. Яна: **الْكَ تَرْلَدِي** öлүк тірілді — ўлик тирилди, ўтимсиздир. **تَنَكْرِيْ تَرْكَرْدِيْ** тәңәрі тіргүрді — худо тирилтириди. Бунда ўтимли феъл **غُر** құшымчаси билан ўтимли бўлган. Яна: **أَرْ تَذْنَى** ёр тоzті — одам тўйди, бу ўтимсиздир. **أَلْ تَذْغَرْدِيْ** ол тоzғурді — у уни тўйдирди. Бунда ўтимлидир. Бир ҳарфи қайта такрорланган ҳамма феъл бобларига оид қоидалар шудир. Нэзлик феълнинг манқус ва тўрт ҳарфлиларига келганды, буларга т қўшилиб, икки фоилдан мағъулга ўтувчи ўтимли феъл ясалади. Уларнинг бири **أَرْ** буюрувчи, иккинчиси бажарувчидир. Чунончи, **أَرْ بَتْكَ بَتِيْدِي** ёр бітік бітіді — одам хат ёзди. Бу феъл иш биргина ишловчи томонидан ишланганинг англаади. Аммо **أَلْ آنَكْرَ انْكَ بَتِيْ** ол азар бітік бітітті — у унга хат ёздирди гапида **بَتِيْ** бітітті феъли мағъулга икки ишловчи фоилдан ўтгандир. Бири хат ёзишга буюрган, иккинчиси ёзган: Яна: **أَرْ بِجَاكْ بَلَادِي** ёр пічәк биләді — одам пичоқ қайради. **بَلَاتِيْ** bilättі — қайратди ҳам юқоридаги каби икки ишловчи томонидан бажарилган.

Бу феълларда яна бошқа хосият шуки, бу феъл бу маъниларда қўлланмай, ўз мазмунидаги қўлланади. Чунончи, **قَامْ امْتَيْ** там амитті — девор эгилди, қийшайди. Бошқаси ҳам шундай. Яна: **أَرْ سُوزْ أَنْتِي** ёр сўз унитті — одам сўзини унудди каби, бу хил феълларда ўтимлилик йўқдир.

Бу бўлимнинг манқус тури

بَيْتِيْ бајутті — бой қилди. **تَنَكْرِيْ مَنِيْ بَيْتِيْ** тәңәрі мәні байтти. бајутті — тангри мени бойитди. * **بَيْتَمَاقْ** (بَيْتَمَاقْ) бајутур, бајутмақ).

تَيْتِيْ **أَلْ آنِيْ سُقْقا تَيْتِيْ** ол анї сувқа тајітті — у уни сувга тойдирди. Ҳар нарсанни тойдиришга ҳам бу сўз қўлланади. **قَيْتُورْ** тајітур, тајітмақ).

قُيْتِيْ қујутті — қочирди. **أَلْ آنَغْ قُيْتِيْ** ол атїғ қујутті — у отини қочирди. ** **قَيْتَمَاقْ** (قَيْتَمَاقْ) қујутур, қујутмақ).

ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

تَنْكِتِيْ тўцітті — мункутди. **أَرْ بَشْ تَنْكِتِيْ** ёр башин тўцітті — одам бошини мункутди, энгаштириди. **تَنْكِتُورْ تَنْكِتَمَاكْ** тўцітур, тўцітмак).

* , ** Бу сўзлар босма нусхада ҳам шундай аниқсиз берилган.

تىنكتى төнитті — баландлатиб отди. ار اقىن تىنكتى ۋىر
окىن тۆپىتтى — одам үكىни осмон томонга баланд-
латди. تىنكتور. تىنكتماك (تىنكتور، تۆنیتۇر، تۆپىتماک).

كىنكتى* كەنگىتى — кенгайтирди. ار اقىن كىنكتى ۋىر ۋىھىن
كەنگىتى — одам үйини кенгайтирди. بوشقاىى ҳام
шундай. كىنكتور. كىنكتماك (كەنگىتۇر، كەنگىتماک).

Бу бўлимнинг мисол тури

يىنكىتى يېنىكتى — бурун тозалади, қоқди. ار يىنكىتى ۋىر يېنىكتى-
تى — одам бурун тозалади. Асли يىڭ آنى يىنكىتى ۋىر يېنىكتى-
تى — يېنىكتور. يىنكىتماك (يېنىكتور، يېنىكتىم).

يىنكىتى يۇناتтى — чақди. ال آنى بىڭا يىنكىتى ۋىر يۇناتتى
кă — يۇناتتى — у уни бекка чақди. بوشقاىى ҳам
шундай. يىنكاتور. يىنكاتماك (يىنكاتور، يۇناتتار، يۇناتماک).
Уч ҳарфилар тугади.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بىرىتى بىر batti: ال آنىك ايشن بىرىتى ۋىر بىرىتى
бурбаттى — у унинг ишини чатоқ қилди галга соғди.
بىرىتى بىر battur, بىرىتىمак (بىرىتور، بىرىتىماك).

* Бу сўз босма нусхада шундай.

تىربىتى تۇرباtttى — йўндириди. ال منكز تىربىتى ۋىر تىربىتى
тۇرباtttى — у шох йўндириди. Бошقاىى ҳам шундай.
تىربىتور. تىربىتماك (تىربىتۇر، تۇرباtttىماك).

بەغدىتى باffatttى — боffлатди. ال آنىك آذاق بەغدىتى ۋىر باffatttى
ازақىن باffatttى — у курашда унинг оёгини ча-
лишириди. بەغدىتۇر. بەغدىتىم (باffاتур، باffатмаک).

سەختىتى سەختىتى — سەختىتى ۋىر سەختىتى
سەختىتى — ол آنى سەختىتى ۋىر سەختىتى
تىختاتتى — у уни йىfлатди. Бу سۇзىнинг سەختىتى
دادтى талаффузى ҳам бор. سەختىتماك (سەختىتۇر. سەختىتماك) سەختىتى
تىختاتтур، سەختاتмаک.

كۈكلىتى كۆكلىتى — тۇكىتди, тۇكىتтириди. ال آذار بىلغىن كۈكلىتى ۋىر كۆكلىتى
ول ۋىزىر يالىfىن كۆكلىتتى — у эгар ёnlarinning
كايىшини тۇكىتди. Бу سۇزىنинг كۆكىدۇتى كۆكىدۇتى
تى شакли ҳам бор. كۆكلىتۇر. كۆكلىتىم (كۆكلىتۇر، كۆكلىتىم).

سۇرچىتى سۇرچىتتى — سۇرچاتди. ال آتن سۇرچىتى ۋىر سۇرچىتى
سۇرچىتتى — у отини тойдирди, қоқилтириди. Отдан
бошқага ҳам бу сўз қўлланади. سۇرچىتماك (سۇرچىتۇر، سۇرچىتماك)
سۇرچىтур، سۇرچىتمаک).

قىرجىتى қىرچаттى — ёrdi. ال آنىك قاشن قىرجىتى ۋىر қىرچاتتى
قاشىن қىrچاتتى — у унинг қошини ёrdi. У унга
тош отди, тош унинг қошининг бир тараfiga-
tegiб ёrdi. Бошقاىى ҳам шундай. Шеърда шун-
дай келган:

الْكَمْ أَرْغُ قِرْجَتْرُ اُقْ بَشَّفِي

أَنْمَشْ أُغْ تَرْنَكَ اُزَا كَبْ قَشَّقِي

Әлігім аріп қірчатур оқ башақі
Онміш улуғ тәріәк үзә көп қашақі

Үқнинг темири құлымни ёрди, қонга булади. Мен
булоқлар сувидан ўсган ўтлар орасидан ўтар әдім.
қірчатур, қірчатмақ).

قرْجَنْيٰ اُقْ اماجِغْ قِرْجَتْيٰ
کِيرْچاتْتِي — тегди, тегиб ўтиб кетди.
أَنْمَشْ أُغْ تَرْنَكَ اُزَا كَبْ قَشَّقِي
оқ амачіғ қірчатті — ўқ омочга тегиб ўтиб кетди.
تُورْجَتْتِي — күрсатди, бошлатди, ишга солди.
أَلْ آنَكْرُ ايشْ تُورْجَتْيٰ
төрчітті — күрсатди, бошлатди, ишга солди.
آرْ تَرْجَتْرُ اُزَا كَبْ قَشَّقِي
иш бошлатди. تُورْجَتْرُ اُزَا كَبْ قَشَّقِي (ترِجَتماک).

قَفْجَتْيٰ
قاфчітті — хафа қилди, أَلْ آنَى قَفْجَتْيٰ
ол ані қафчітті — у уни хафа қилди. ҳатто қилаёттан ишини
ташлади. Яна: أَغْلَانْ آرَينِي قَفْجَتْيٰ
оғлан аріні қафчітті — бола арининг жаҳлини чиқазди. Мақол-
да шундай келган. آرَى قَفْجَتسَا اسْرُورْ
арі қафчітса усірур — киши арини ғазаблантирса, уни ча-
қади. Бу мақол ташвишли бир ишни бошлаб, ўзи
хам ундан қийналишига ишорат қилиб айтилади.
آرَى قَفْجَتْرُ اُزَا كَبْ قَشَّقِي
қафчітур, қафчітмақ).

أَلْ تُونِنْ قَفْجَتْيٰ
тафчітті — тепчитди, тикирди.

ول تُونِنْ تَفْجَتْتِي²⁴⁴ — у түнини тепчитди. У түни-
ни чоклаб әмас, күклаб тикирди. تَفْجَتْتِي. تَفْجَتْتِي (قَفْجَتْرُ اُزَا كَبْ قَشَّقِي).

تَفْجَتْتِي تَفْجَتْتِي
тәфчітті — тепчитди.

أَلْ تَبَرْتَسِي نَانْكَنْيٰ
ол тәбрәтті — ҳаракатта солди.

تَبَرْتَسِي تَبَرْتَسِي
тәбрәтті нәңні — у нарсаны ҳаракатлантириди.

تَبَرْتَسِي تَبَرْتَسِي
тәбрәтті — тәбрәтті, тәбрәтмәк).

أَرْ يَغِيقَا تَبَرْتَسِي
تَبَرْتَسِي تَبَرْتَسِي
тәбрәтті — одам душманга ҳужум қилди.

أَرْ تَقَى سِنْ تَبَرْتَسِي
تَبَرْتَسِي تَبَرْتَسِي
тәбрәтті — тебратди, құзғотди.

آرْ تَقَى سِنْ تَبَرْتَسِي
تَبَرْتَسِي تَبَرْتَسِي
тәбрәтті — одам туясини үрнидан турғи-

зив чоптириди. Одамдан бошқага²⁴⁵ хам бу сүз құлла-

нади. تَبَرْتَسِي تَبَرْتَسِي تَبَرْتَسِي (تَبَرْتَسِي تَبَرْتَسِي تَبَرْتَسِي).

Тәбрәтті — тәбрәтті, тәбрәтмәк). Бу сүз

туядан бошқага құлланмайды.*

²⁴⁴ Бу сүз бошқа ерларда тәвчимак тарзда берилған. Құләзмада ҳам шун-
дай, түгриси ҳам шудир. Бу сүз бізга бир озғина шактый ўзгариш билан *тепчи-*
моқ тарзда етиб келған. „Девон“да ف үндоши билан берилған сұздардаги ف ҳар-
фи қозирғи тилда, баъзан, و билан, баъзан، پ билан алмашганини, баъзин
сүзларда эса ҳар иккі вариантда тенг құлланғанини күрамиз.

Бу сүз у даврда *түнни зичлаб* әмас, *орасини очиб-очиб тикмоқ* маъно-
сида құлланған бўлса, ҳозир бу сүз, асосан, дўпнига нисбатан құлланади.
Шу билан бирга фақат сийраклаб тикишгагина хос бўлмай, зичлаб тикишга
ҳам құлланади. Лекин *майдада тепчук, сийрак* (йирик) *тепчук* деб ғарфланади.

Шу билан бирга бир нарсаны омонатгина тикиш маъносида ҳам бу сүз
құлланади.

²⁴⁵ Бу ерда *туядан бошқага* дейилмоқчи бўлса керак.

* Бу ерда бир оз зиддият бор. Дастрлаб деб берилған,
яъни бу сүз одамдан бошқага ҳам құлланади демакдир. Ҳолбуки, туядан бош-
қага дейиши қерак эди. Шунингдек, бу ҳакда қуйироқда яна бир қарама-қарши
жумла бор. هزاره تَافَى غَرَابَلْ (ک. II т. 265-бет).

отуғ түбрәтті — қүй үтни еб тугатди, тамом қилди.

“**تۇردى**” төгрөтті – түрдөтди. **اڭر آت تۇردى** ол аңар-
эт төгрөтті – у унга гүшт түрдөтди. Ейилмайди-
ган нар ага бу сүз қўлланмайди. **تۇرماق** (تۇرور).
төгрөттур, түрдөтмац).

تىقىرىٰ та w рattі — шошилди. **اَر تىقىرىٰ** өр тawраттї — одам шошилди. **تىقىرىٰ تۇر.** **تىقىرىٰ تماق.** тawратур, тawратмақ).

تَّفْرِتَى تَوْرَاتْتِى — йигирди. **أَرَاغْتْ يَبْ تَفْرِتَى** урафут јіп тавратті — хотин ип йигирди.

تىغرتى تىفратتى — иш ўргатди, ишга уста қилди.
أغلن ايشقا تغرتى оғлн ўшқа түфраттى — одам ўғли-
 ни пишилди, ўғлига иш ўргатиб, турмушнинг ҳар
 хил ишларига уста қилди. **تغرتور. تغرتماق** (تىغراتور، تىغراتماق).

Тігрәтті — пишқыртириди, кишинаттириди, пишқыр-
риб, кишинаб юрадиган қилди. **Ал آن تکرتى** ол
аттін тігрәтті — у отини пишқыртири, кишинатиб юра-
диган қил и. **أَلْ أَغْلَنِي تَكْرَتِي** **أَلْ** оғілні тігрәтті* дейилади.

Бү сўзнинг ё -ғ ли варианти хам бор.

(تگر تماک) تگر تور. تگر تماک (tigrätür, tigrätmäk).

“**المنكا سوق سجرتى**” ол мәңдә сачраттى — сачратди.

сүв сачратті — у мәнга (бекінде, атайлаб әмас) сүв

сачратди. Чунончи, бир идишдан бир идишга сув ва бошқа суюқликлар қуяётганды сочилиб чиқиб сачра-

ши, ёки ўтин ёраётганды, синиғи келиб тегишига ҳам бу сүз қўлланади. Бир турли тузоққа سَجْرَةٌ تُغْوِيٌ سачи-

ратғу дейиши ҳам шундандир. У түзөк шундай: бир-бирига ёпишган иккита айри шох олинали. Улар-

нинг ораларига тузоқли ип боғланади. Сўнг уни тупроққа кўмилади ва устига доң сочилади. Дон

Сұнгундаң қараша-шының көзіндең күндердегі шұлабадардан да жағынан айналған. Олардың оның үшін көзіндең күндердегі шұлабадардан да жағынан айналған. Олардың оның үшін көзіндең күндердегі шұлабадардан да жағынан айналған. Олардың оның үшін көзіндең күндердегі шұлабадардан да жағынан айналған.

Сачіртгудін қорқміш

қүш қірк жіл азрі жіғач үзә қонмас — туз қдан бир

марта құркқан қүш қирқ йилгача айрилик ғоғоча
қүнмайды. Бу пайғамбар алайҳиссаломнинг **لا يُلْسِنُ**

سجر تماق (سجر تماق) **الْمَوْمِنُ مِنْ جَهْرِ مَرْتَينِ** деган сўзи кабидир.

سچىر تور. сачратмақ, сачратур).

نۇغ سۆدراپتى — ي تۇنинى سىйراك қىلدىردى. **اال**
كۈشۈلە ئەملىكىنىڭ ол кىشىن سۆدراپتى — ي одамلار

мәхнатини енгиллатди. Ҳар нарсаң камайтиришга,

* Бү кейинги жумлагалар М. Кошгарлий изох бермаган. Шунинг учун биз ҳам ўзимизча таржима бермадик.

енгиллатишга ҳам бу сўз қўлланади. **سَدْرَتُور**
الْ أَقْنَى سَدْرَتَمَاكُ.

سَغْرِيٰ سұғратті — суриштириди. **الْ أَنْكَى أَفْنِ سَغْرِيٰ** ол анїң әwіn суғратті — у унинг уйини суриштириди. Уйда бўлган нарсаларнинг ҳаммасини кўрди. Суғрутур, сугрутмақ). **سَغْرَتُور**. **سَغْرَتَمَاكُ**

سَفْرِيٰ сўwріttі — ўткир қиди, тезлади, қирралик қилди. Қайраб ўткир қилишга ҳам бу сўз қўлланади. Қайраб ўткир қилишга ҳам бу сўз қўлланади. **سَفْرَتُور**. **سَفْرَتَمَاكُ**)

سَفْرِيٰ сёwріttі — молу матоҳлардан бўшатди. **الْ أَفْنِ سَفْرِيٰ** ол әwіn сёwріttі — у унинг уйини молу матоҳлардан бўшатди. **الْ أَيْشِنْ سَفْرِيٰ** ол ўшін сёwріttі дейдилар — у ишини тамомлади, демакдир²⁴⁶. Суфтур, сёwріtmäk).

سَكْرِتُور сёkrіttі — сакратди. **الْ أَتَنْ أَرْقَنْ سَكْرِتُور** ол атін аріктін сёkrіttі — у отини ариқдан, бошқа нарсадан хатлатди. Яна: **الْ بَتَكْ أَقْرَأْ كَانْ سَكْرِتُور** ол бітік оқір әркән сёkrіttі — у хатни, китоб ёки қуръонни ўқишида сакратиб кетди. Орада баъзи жойларни қолдириб ўқиди. **سَكْرَتُور**. **سَكْرَتَمَاكُ**) сёkrítür, сёkrítmäk).

²⁴⁶ Биз асосланган босма нусхада бу сўз шундай ноаниқ шаклда берилган.

جَلْرَتُور **جَلْرَتَمَاكُ** **جَلْرَتِيٰ** **جَلْرَتِيٰ** җілратті — жилдиратди, шилдиратди. **الْ أَقْنَى** ол оқін кіштә җілратті — у ўқини ўқидонда шилдиратди. Ҳар нарсани шилдиратишга ҳам бу сўз қўлланади. **جَلْرَتُور**. **جَلْرَتَمَاكُ**) җілратур, җілратмақ).

سَمْرِتُور **سَمْرِتَمَاكُ** **سَمْرِتِيٰ** **سَمْرِتِيٰ** сёmrіttі — семиртириди. **الْ أَتَنْ سَمْرِتُور** ол атін сёmrіtті — у отини семиртириди. Бошқаси ҳам шундай. **سَمْرَتُور**. **سَمْرَتَمَاكُ**)

جَغْرِتُور **جَغْرَتَمَاكُ** **جَغْرِتِيٰ** **جَغْرِتِيٰ** чіffріttі — тепди, урди. **الْ أَيْرَكْ جَغْرِتُور** ол јеріг чіffrіttі — у ерни оёғи билан тепиб, қаттиқ қилди. Ҳар нарсани қаттиқ босиб, тепиб пишишига ҳам бу сўз қўлланади. Чунонча, унни идишга босиб қўйиш каби. Яна **آرْ أَغْلَنْ إِيشْتَا جَغْرِتُور** ёр оғлін ўшта чіffrіttі — одам ўғлани ишга ўргатиб пишилди. **جَغْرَتُور**. **جَغْرَتَمَاكُ**)

جَقْرَتُور **جَقْرَتَمَاكُ** **جَقْرِتِيٰ** **جَقْرِتِيٰ** чоқратті — қайнатди. **الْ أَشْجَجْ جَقْرَتُور** ол ашҷҷ чоқратті — у қозонни ва бошқани қайнатди. Бу қозоннинг кам сув, кўп дон билан буғланиб қайнатишидир. **جَقْرَتُور**. **جَقْرَتَمَاكُ**) чоқратур, чоқратмақ).

جَقْرَتِيٰ **جَقْرَتِيٰ** чақратті — чақчайтириди, олайтириди. **آرْ كُوزْنِ** **جَقْرَتُور** ёр көзін чақратті — одам кўзини чагир кўз, филайга ўхшатиб чақчайтириди. **جَقْرَتَمَاكُ**) чақратур, чақратмақ).

جَقْرَتِي чіқратті — қисирлатди. **أَلْ تِيشْن جَقْرَتِي** ол тішін чіқратті — у тишини ғижирлатди. Яна: **بُغْرَا تِيشْن جَقْرَتِي** бугра тішін чіқратті — нор түя тишини ғижирлатди. Қалам ва эшикнинг ғижирлаган овозига ҳам бу сўз қўлланади. **جَقْرَتُور. جَقْرَتَمَاقْ** чіқратур, чіқратмақ).

فَقْرَتِي қақратті — тартарак чалди. **أَلْ فَقْرَتُور فَقْرَتِي** ол қақратғу қақратті — у чумчук ва бошқа қушларни экиндан қочириш учун тартарак чалди. **فَقْرَتُور. فَقْرَتَمَاقْ** қақратур, қақратмақ).

فَقْرَتِي қуқратті — қақратди, камайтирди. **أَلْ سُوقْغَ** **فَقْرَتِي** ол суwyғ қуқратті²⁴⁷ — у сувни қақратди, камайтирди. Ҳар бир суюқ нарсани камайтишга ҳам бу сўз қўлланади. **فَقْرَتُور. فَقْرَتَمَاقْ** қуқратур, қуқратмақ).

كَهْرَنِي кәврәтті — пасайтирди, заифлатди. **أَلْ آنْكَ** **كَهْرَنِي** ол аніқ кўчін кәврәтті — у унинг ку-

²⁴⁷ Бу сўз бу ерда **فَقْرَتِي** қуқратті тарзида берилган. Ҳолбуки, бу сўз II ва III томларда ҳар ерда **قاқ** тарзида учрайди. Тўғриси шудир. Шу ҳам борки, бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам икки хил талаффуз қилинади. *Қоқ гўшт, олма қоқи, қовун қоқи* ибораларида „о“ билан, *қақрамоқ* сўзида „а“ билан талаффуз қилинади. Бу сўз XI асрда *қуруқлик* ва секин *урмоқ* маъносида қўлланган. Ҳозирги тилда бу сўзининг ўша қадимги маъноси асосида истеъмол доираси анча кенгайган *мих қоқиши* (*урмоқ*), *қозиқ қоқмоқ*, *олма қоқмоқ* ва бошқалар

чини заифлатди. **كَهْرَنِي تَمَاقْ** (кәврәтүр, кәврәтмак).

Шеърда шундай келган:

أَذْلَكْ كُنِي تَفَرْتُور يَلِنْكَوْ كِجْن كَهْرَنِي
أَرْدَنْ أَزْن سَفَرْتُور قَجْسَا تَقَقِي أَرْتَلُور

Özläk кўні тәврәтүр,
Јалїцуқ кўчін кәврәтүр,
Эрдін ажун²⁴⁸ сәврітүр
Қачса тақи артілур.

Замон одам кучини заифлатти, у дунёни одамдан (Афрасиёбдан) бўшатишга шошилиб ҳаракат қилаётир. Қочганини ҳам у излаб топади.

تَبَزْتِي тәбзатті — **أَلْ مَنِي بُو اِيشْقا تَبَزْتِي** ол мәні бу ўшқа тәбзатті — у мени бу ишда ҳасад қилдирди. **تَبَزْتُور. تَبَزْتَمَاقْ** тәбзатур, тәбзатмак).

قَبْزَتِي қобзатті — қўбиз чалишга йўйди, кўндириди. **أَلْ آنِي قَبْزَتِي** ол ані қобзатті — у уни қўбиз чалдирди. **قَبْزُتُور. قَبْزَتَمَاقْ** қобзатур, қобзатмақ).

بَخْسَتِي бухсатті — бўйсунмайдиган қилди. **أَلْ أَغْلَنِي اِيشْقا بَخْسَتِي** ол оғілні ўшқа бухсатті — у ўғлинни ишга

²⁴⁸ Бу сўз Лутфийдан тортиб Навоий асарларида очун тарзида учрайди:
Сендеқ очунда бир кўзи айни бало қани,
Мендек анинг жафоси била мубтало қани.

бўйсунмайдиган қилди. Бошқаси ҳам шунлай.
(^{о о о}^{о о о} بُخستور، بُخستماق).

تبستى تېپسätti — ҳасад қилдириدى. **الْمَنِيْ تَبَسْتِي** ол
мәні тېпсätti — у мени ҳасад қилдириدى. Бу сүз-
нинг 3 лик варианти ҳам бор. (**تَبَسْتُورْ تَبَسْتَمَاكْ**)
тېپсätýр, тېпсätmäk).

كَجْسُتِي кәч сатті — кечиришни истади. **أَلْ مَنِي سُقْدَنْ** ол منى سقدن ол منى سقدن
كَجْسُتِي ол мәні сұждін кәчсәтті — у мени сувдан ке-
 чиришни истади. Бошқаси ҳам шундай. **كَجْسُتُورْ.** كجستور.
كَحْسَمَاكْ кәчсәтүр, кәчсәтмәк).

„**سَرْسَتِي**“ сарсїттї — қўполлик кўрсатди. „**أَلْ آنِي سَرْسَتِي**“ ол
анї сарсїттї — у унга дағаллик, қўполлик қилди.
„**سَرْسَتُورْ**“ сарсїтур, сарсїтмақ).

سُقْسَتِي سувсатті — сувсатди. **أَلْ آنَبْ سُقْسَتِي** ол аңб сув-
сатті — у уни сувсатди. **سُقْسَتِمَاقْ** (سُقْسَتِورْ). سувсатмақ (сувсаттур, сувсатмақ).

الْ آنِي سَمْسَتِي — самсітті — изо берди, хафа қилди **الْ آنِي سَمْسَتِي** — ол ані самсітті — у уни сўз билан ё қўл билан хафа қилди **سَمْسَتُور** (самсітур, самсітмақ).

تەقشىتى تۇڭىزىلىقىنىڭ ئەل بىغ تەقشىتى — чигалтириدى، қаттиқ чувалтириدى.
تەقشىتى ئەل بىغ تەقشىتى — ол јىپىپ тەۋشättى — у ипнинг учини
топиб бۇلماس даражада қаттиқ чувалтириدى.
(تەقشىتىر، تەقشىماك، تەقشىتۈر، تەقشىتماک).

تَقْشِيٰ т̄ш̄ш̄т̄т̄и — чарчатди. **أُلْ أَنْكُ تَرِنْ تَقْشِيٰ** ол
анїң т̄ш̄рін т̄ш̄ш̄т̄т̄и — у уни чарчатди, ҳатто до-
на-дона тер чиқартирди.

جىشتى Ўышаттى — ачитди, ачитиб тайёллади.
جىشتى ۋەر چاگىر յۇشاتتى — одам ичكىلىكни ачитиб
тайёллади. Бошقاسى ҳام шундай.

جَهْشِيٰ јїwшаттї — ачитди. **سِرْكَأْ قَرْنْ جَهْشِيٰ** сиркä қа-
рїн јїwшаттї — сирка қоринни ачитди. Сирканинг
ерга тўкилиб қайнатишига ҳам шу сўз қўлланади.
جَهْشُورْ جَهْشِتَمَاقْ јїwшатур, јїwшатмақ).

شَقْشَتِي شуwшаттї — шипшилди. **أَلْ مَنْكُ قُلْفَا سُوزْ** ол мәнің қулаққа сөз шуwшаттї — у менинг қулоғимга сүз шипшилди. **شَقْشَمَاق** (شَقْشَمَاق) шуwшаттур, шуwшатмак).

قرشتى қаршаттى — қаричлатди, ўлчатди. **آل بوزكُت** ол бözüг²¹⁹ қаршаттى — у бўзни қаричлат-

²⁴⁹ *Бўзўг* сўзининг охиридаги „ўг“ тушум келишигининг аффиксидир. Бу аффикснинг уғ варианти ҳам бор, тўн-+ уғ кўл-уч, қор-іғ, киш-іғ каби. Биргина функция бажарувчи аффикснинг бу вариантлари у давр тилидаги қатъий қоида ҳолига кирган. Қалинлик, юмшоқлик хусусият талабига мувофиқ юзага келган ҳар бир сўзининг ўзак хусусиятига кўра фарқлаб қўлланиши керак бўлган қонуний ҳодиса эди. *Кўзуг*, *қулуғ* каби. Шу билан бирга бу аффиксларнинг у давр тилидаги унлилардаги лаб оҳангига мувофиқ „иг“, „иғ“ вариантлари ҳам бор эди. *Ишиғ*, *кориғ* каби. Бу ҳолат ҳам у давр тили учун характерли хусусият эди. Шуни ҳам айтиш керакки, у давр тилида тушум келишигининг аффикси ёлғиз шулар эмас, бу функцияни бажарувчи аффикслар кўп эди. У даврда бу функцияда энг кўп қўлланувчи аффикс ҳозирги ўзбек тилидаги „ни“ аффикси эди. Шеърларда бунинг „н-ин“ вариантлари ҳам учрар эди.

قَرْشَتُورَه قَرْشَتَمَاق — ді, ўлчатди. Бошқаси ҳам шундай. қаршатур, қаршатмақ).

قَرْشِتَم қуршаттім: من آنَّكَ قُور قَرْشَتَم мән анар қур қуршаттім — мен унга белбог бөғлашға буюрдим, у боғлади. **قَرْشَتُورْمَن قَرْشَتَمَاق** қуршатурман, қуршатмақ).

قَغْشَتَى қуғшатті — бүшаштириди, футур етказди **قِيَاش** қујаш аңи **قَغْشَتَى** қуёш ҳарорати уни бүшаштириди. Ҳар бир қаттиқ нарсаны ҳам бүшаштиришга бу сүз құлланади. Бу сүздеги ғүрнига **خ қُلْلُوْلُوْچِيلَار** ҳам бор. **قَغْشَتَمَاق** қуғшатур, қуғшатмақ).

قَغْشَتَى қувшатті — филофлатди. **أَلْ أَقْ قَغْشَتَى** ол оқ қувшатті — у ўқни филофлатди, ўққа ёғоч филоф қилдирди. **قَغْشَتَمَاق** қувшатур, қувшатмақ).

كَفْشَتَى кәвшатті — юмшатди. **أَلْ قِنْغَ نانْكَنِي كَفْشَتَى** ол қатір нәңді кәвшатті — у қаттиқ нарсаны юмшатди, заифлатди. **كَفْشَتُور كَفْشَتَماَك** (кәвшетор, кәвшетмақ). **أَلْ تَقْسِين كَفْشَتَى** ол тәwәсін кәвшатті — у туясини кавшатди. Масдар формаси юкоридагича.

تَسْغَتَى тасфатті — **أَلْ قَلْنَ تَسْغَتَى** ол қуллін тасфатті — у қулини ва бошқаны урдирди. **تَسْغَتَمَاق** (тасгатор, тасфатмақ).

قَرْغَنْدَى қарғатді — қарғатди. **أَلْ يَاكَنِي قَرْغَنْدَى** ол жеке қарғатді — у шайтонни қарғатди. Бошқаси ҳам шундай. **قَرْغَتَور قَرْغَتَمَاق** (қарғаттур, қарғатмақ).

قَرْغَتَى қурғатті — қурғади. **بَير قَرْغَتَى** жер намсизликдан қақраб қурғади. Асли **قَرْغَاذَتَى** қурғастідір. **قَرْغَتَور قَرْغَتَمَاق** (қурғаттур, қурғатмақ).

قَرْغَتَى қірғатті — ёмонлатди. **أَلْ آنِي بَكْكَا قَرْغَتَى** ол аңи бәккә қірғатті — у уни бекка ёмонлади. Бек ундан юз ўгириб, ҳайдади. **قَرْغَتَور قَرْغَتَمَاق** (қірғаттур, қірғатмақ).

قَرْفَتَى қарватті: **أَلْ آنَكْ قُويْنَدَا نانْكَ قَرْفَتَى** ол аңид қојунда нәңді қарватті — у унинг қўйнидан бир нарса қидиртириди. Ҳар нарсаны кўз билан кўрмай қўл билан тимискилашга ҳам бу сүз құлланади. **قَرْفَتَور قَرْفَتَمَاق** (қарваттур, қарватмақ).

بُرْقَتَى бурқітті: **أَلْ يُوزْ بُرْقَتَى** ол жүзин бурқітті — у юзини буриштириди. **بُرْقَتَور بُرْقَمَاق** (бурқиттур, бурқітмақ).

تَلْقَتَى тілқатті — кечиктириди. **أَلْ آنَكْ ايشْ تَلْقَتَى** ол аңид ішін тілқатті — у унинг ишини кечиктириди.

تَلْقَتَى тілқатті — бөгични мустаҳкамлаш учун орага бирор нарса қўйиб сиқтириди. **أَلْ يُكَنِي تَلْقَتَى** ол жўкни тілқатті — у юкни мустаҳкамлади. Юкни ту-

затиш, яхши ўрнатиш учун юқ билан арқон орасига бирор нарса қўйиб, пишиқлашга ҳам бу сўз кўлланади. (Талқитур, талқитмақ).

Сарқитті — силқитди. الْ تُونَدْ سُوفْ سَرْقَتَدِي²⁵⁰ ол тондін сув сарқитті — у түннинг сувини силқитди. Бошқаси ҳам шундай. (Сарқитур, Сарқитмақ)

Қорқитті — қўрқитди. الْ آنِي قُرْقَتِي²⁵¹ ол ант қорқутті — у уни қўрқитди. (Қорқитур, Қорқитмақ)

Беркитті — бекитди. الْ بَرْكَتِي نانَكْ نِي²⁵² ол бёркитті нәнди — у нарсани, ишни бекитди, пишиқ қилди, мустаҳкамлади. (Беркитур, Беркитмақ)

Коркитті — кўрсатди, кўргазди. الْ مَنَكَا نانَكْ²⁵³ ол мёнд нәц кўркүтті — у менга нарса кўрсатди. (Коркитур, Коркитмақ)

Коркитті — чиройли бўлди. قَيْزْ كُرْكَتِي²⁵⁴ қиз коркитті — қизнинг юзи, ранги чиройли бўлди. Бу сўзнинг асли қадати кўргаётгидир. Сўнг ҳарфи т т га сингишган. (Коркитур, Коркитмақ)

Билкитті білгәтті — ақлли бўлди. اُغْلَانْ بِلْكِتَتِي²⁵⁵ оғлан билкитур. (Билгаттур, Билгатмак) білгаттур, билгатмак). Асли بِلْكَادَتِي²⁵⁶ билгәттідир. Сўнг ҳарфи т га сингиган. Билгинки, ҳаётті қўшимчаси билан табиятга дахлдор, сўзлардан феъл ясалади. Чунончи, қорк — чиройли демакдир. Чиройли бўлди демоқчи бўлинса, бунинг охирига ҳаётті қўшилади. Чунончи, қоркадати кўркадати кўркәётгі — чиройли бўлди каби. Яна: بلک²⁵⁷ білк — ақл демакдир. Бунинг охирига ҳаётті қўшиб بلکадати білкадати феъли ясалади. Масалан, اُغْلَانْ بِلْكِادَتِي²⁵⁸ оғлан білкадати — бола ақлли бўлди, демакдир. Сўнг бу сўздан а туширилиб ҳарфи т га сингдирилса, бир ҳарф, яъни т қайта такрорланган шакл ҳосил бўлади.

Бозлатті — бўкиртириди. الْ بَطْوَنِي بَزْلَتِي²⁵⁹ ол ботуни²⁵⁰ бозлатті — у тия боласини онасидан айрди. Бош-

²⁵⁰ Бўту сўзи бизга бўталоқ тарзида етиб келиши сўзларда мавжуд тўлиқ ва қисқа вариантилик хусусиятига мувофиқ қонуний ҳолатдир. Бизнинг текширишларимиз бу хусусияти илгариги даврлардан бошлаб тилда алоҳида бир қонуният даражасига етган маҳсус бир ҳолат деб қараш кераклигини исботлайди. Ҳозирги тилимизда ҳам бунга мисоллар кўп. Ўзбекча-русча луғатда чанг — чанг, яланг — яланғоч каби қатор сўзларнинг бир хил изоҳланиши ҳам шуни тасдиқлайди (қ. 514, 517-бетлар). Демак, бу хусусиятни шу хил термин билан умумлаштириш ҳам мумкин.

қаси ҳам шундай. **بَزْلَتُورْ. بَزْلَتَمَاقْ** (бозлатур, бозлатмақ).

بَشْلَتْمَ башлаттім — бошлатдим. **مَنْ آنَكْرَ اِيْشَ بَشْلَتْمَ** мән аңар іш башлаттім — мен унға иш бошлашга буюрдим. **بَشْلَتُورْ. بَشْلَتَمَاقْ** (башлатур, бошлатмақ).

بَغْلَتْمَ бағлаттім — боғлатдим. **آنَكْرَ اِنْكُ بَغْلَتْمَ** аңар отуд бағлаттім — унға ўтин боғлатдим. Бошқаси ҳам шундай. **آنَكْرَ بُوْغَ بَغْلَتْمَ** аңар буғ бағлаттім — унға бүрғча ёки тугунни боғлатдим. **بَغْلَتُورْمَنْ.** (бағлатурман, бағлатмақ).

بَكْلَتْمَ бәкіләтті — қаматтириди. **بَكْ أَغْرِينِي بَكْلَتْمَ** бәк оғріні бәкләтті — амир ўғрини боғлаш, қамашга буюрди. **مَنْ آتَ بَكْلَتْمَ** мән ат бәкләттім — мен отни сақлашга буюрдим (үғузча). **بَكْلَتَمَاقْ** (бекләтмақт). бәкләтүрмән, бәкләтмәк).

تَبْلِتْمَ таплаттім — рози қилдим. **مَنْ آنِي بُوْ اِيشَقَا تَبْلِتْمَ** мән ані бу ішқа таплаттім — мен уни бу ишга рози қилдим. **تَبْلَتُورْمَنْ. تَبْلَتَمَاقْ** (таплатурман, таплатмақ).

تَبْلَتْمَ түпләтті — тублатди, тагли текшириди. **اَلْ بُوْ اِيشَقْ تَبْلَتْمَ** ол бу ішір тәлім түпләтті — у бу ишни талай (жуда) синчикалаб текшириди. **تَبْلَتُورْ. تَبْلَتَمَاقْ** (түпләтүр, түпләтмәк).

تَرْلَتْمَ тәрләтті — терлатди. **اَلْ آتَنْ تَرْلَتْمَ** ол атін тәрләтті — у отини терлатди. Яна **اَلْ اَتَغْ تَرْلَتْمَ** ол атіғ тәрләтті — у отини қашлоғич билан қашлатди (терләтүр, тәрләтмәк).

تَزْلَتْمَ тузлатті — тузлатди. **اَلْ اَتْ تَزْلَتْمَ** ол әт тузлатті — у гүшт тузлатди. Бошқаси ҳам шундай. **تَزْلَتُورْ. تَزْلَتَمَاقْ** (тузлатур, тузлатмақ).

تَزْلَتْمَ тізләтті: **اَلْ تَزْلَتْمَ نَانْكَنِي** ол тізләтті нәңні — у нарсани тизза билан тепди, босди. **تَزْلَتُورْ. تَزْلَتَمَاقْ** (тезләтүр, тезләтмәк).

تَشْلَتْمَ төшләтті: **اَلْ آنِي تَشْلَتْمَ** ол ані төшләтті — у унинг түшига урдирди. **تَشْلَتُورْ. تَشْلَتَمَاقْ** (төшләтүр, төшләтмәк).

تَشْلَتْمَ тушлатті: **اَلْ يِيرَكْ آنَكْ تَشْلَتْمَ** ол јәріг аңар тушлатті — у уни узоқдан бир ерга рүпара қилиб қүйди. Узоқдан рүпарама-рүпара турган ҳар нарсага ҳам бу сұз құлланади. **تَشْلَتُورْ. تَشْلَتَمَاقْ** (тешләтүр, тешләтмақ).

تَشْلَتْمَ ташлатті: **اَلْ اَغْلَنِي تَشْلَتْمَ** ол оғулні ташлатті — у ўғлини ташқарилатди, ташқарига чиқарди, сафар қаттықлигини күрсін деб сафарга юборди.

تَشْلَتْمَ ташлатті: **اَلْ آنِي تَشْلَتْمَ** ол ані ташлатті — у уни тош билан урдирди. **تَشْلَتُورْ. تَشْلَتَمَاقْ** (ташләтүр, ташләтмақ).

تىشلەتى тېشлەттى — тишилатди. **آل آنى تىشلەتى** ол анى тېشлەттى — у уни тишилатди. Шеърда шундай келган:

جَغْرِي بِرْبُ قَشْلَتُو	تَيْغَنْ اَدْبُ تَشْلَتُو
تِلْكَى تُنْكَزْ تَشْلَتُو	اَرْدَمْ بِلا اُكْلِلْمُ

Jafrï bärbi qışlatu
Tağfan iżib tېşlatu
Tilkî toçuz taşlatu
Erdaṁ bilä òglälîm.

Ов ва шодликни мақтаб ёзади: ов қушларини болаларга бериб ов қылдирамиз. Оху, түнғиз, тулкilarни овлаш учун итни қўйиб юборамиз. Уларга ёрдам учун уларни тош билан урамиз. Фазилат билан фахрланамиз. **تىشلەتماق**. **تىشلەتۈر**. **تىشلەتماق** тېşlatatur, тېşlatmaq).

تەغلەتى тағлаттى — доғлатди. **آل آتن تەغلەتى** ол атىн тағлаттى — у отини тамфа уриб доғлатди. **تەغلەتماق**. **تەغلەتۈر**. **تەغلەتماق** (taflatatur, taflatmaq). Форслар бу сўзни турклардан олиб, **داғ**²⁵¹ даг²⁵¹ дейдилар. Шунингдек, улар

²⁵¹ Дағ сўзи XI асрда фақат молларга уриладиган белги вазифасида қўлланган. Навоийда бу сўз бир неча маънода келган: 1—одам баданидаги доғга нисбатан ҳам қўлланган;

Жисм узра бордур янги бутган кўкумтил доғдек.

2-азоб, алам маъносидা:

Воизо, дўзах ўти доғин ўкарсен англадим,

Ким санга йўқтур ҳамоно доғи хижрондин хабар.

Хозирги жонли ўзбек тилида: бирор нарсанинг юқи ёки хафалик маъносидан ишлатилади.

қалъа исмини ҳам турклардан олиб дэз дэйдилар. Туркча **تىز يېر** тиз јэр — баланд жой демактир.

تىملەتى ту м л и т т i — яхлатди, совутди. **آل سۇف تىملەتى** ол суw тумлїttى — у сувни яхлатди. Сут ва бошқаларни яхлатишга ҳам бу сўз қўлланади. **تىملەتۈر**. **تىملەتماق** тумлїтур, тумлїтмақ).

تىملەتى ту м л у т t i — совутди, совуқ кўрсатди. **آل آنک كىنكلان تىملەتى** ол анىң көдли тумлуттى — у унга ғазаб қилди, унинг кўнглини совутди, ҳатто у уни хафа қилиб қўйди. **تىملەتۈر**. **تىملەتماق** (tumlütür, tumlütmaq).

سېلىتى ساپلattt i — соплатди, соп қилдириди. **آل قىچ سېلىتى** ол қўліч саплаттى — у қилични соплатди. Пичоқ, ханжар ва бошқа шунинг кабиларга соп қилишга ҳам бу сўз қўлланади. **سېلىتۈر**. **سېلىتماق** (səplatür, səplatmaq).

جَرَلَتى јарлаттى — йиғлатди. **آل اَغْلَانْ جَرَلَتى** ол оғлан — јарлаттى — у болани йиғлатди. Филни бақиртиришга ҳам бу сўз қўлланади. **جَرَلەتۈر**. **جَرَلەتماق** (jarlatür, jarlatmaq).

جَرَلَتى јэрләтт i — бузди, ишдан чиқарди. **آت انک كۈزۈن جَرَلَتى** от анىң көзин јэрләтт i — ўсимлик (даво) унинг ишлатилади.

кўзини ишдан чиқарди. Фализ овқат ва шунга ўхшаш ёқимсиз нарсалар ейишдан кишида пайдо бўлган оғирлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (جرلتур .)

جرلتاماқ *jöplätüp, jöplätmək*.

جرلتى *Jöplätti* — олдириди. **آل آندن نانك جرلتى** ол андін нәд ѡрләтти — у унинг молидан бир нарса олдириди. (جرلتور . جرلتاماқ) **جغلتى** *جغلتى* — ўлчатди, ўлчатишга буюрди. **آل تونن جغلتى** ол тониң јуғлатти²⁵² — у тўнини бўғчалатди. (جغلتور . جغلتاماқ)

جغلتى *جغلتى* — ол боз чїғлатти — у туркча ўлчов гази билан бўз ўлчатди. Туркча ўлчов гази бошқа бир газ ўлчовининг учдан икки ҳиссасига тенгdir. (جغلتور . جغلتاماқ) **چىفلاتى** *çiflattı* — чїғлатур, чїғлатмак).

جنلتى *жнлтти* — чин қилдирди, унинг айтганини, фикрини тасдиқлашга буюрди. **آل آنك ايشن جنلتى** ол анїц ўшён чїнлатти — у унинг ишини тасдиқлашга буюрди. (جنلتور . جنلتاماқ)

²⁵² Бу сўзнинг арабча иборасида бир аниқсизлик борлигига ишорат қилинган. Басим Аталай изоҳига кўра, бу аниқсизлик қўлёзмада ҳам бор (II том, 345). Басим Аталай, III том, 92-бетдаги тўғри таржимага асосланиб, тузатиб тўғри қўлган. Биз ҳам шундай тузатдик.

سرلتى *Serlettı* — сарлатті — ўрашга буюрди. **آل سُلْق سرلتى** ол сувлуқ сарлатті — у салла ўратди, Ҳар бир нарсани ўрашга ҳам бу сўз қўлланади. (سرلتور . سرلتاماқ)

سرلتى *Serlettı* — сирлатди. **آل آياق سرلتى** ол ајақ сирлатті — у туркларнинг идишлари (пиёла, коса)ни нақшлашга буюрди. (سرلتور . سرلتاماқ) **سوزلتى** *suzlettı* — сирлатур, сирлатмақ).

سوزلتى *suzlettı* — сўзлатди, сўзлашга буюрди. **آل منى سوزلتى** ол мәні сўзлатти — у мени сўзлашга буюрди. (سوزلتور . سوزلتاماқ)

سوزلتى *suzlettı* — зириқтириди. **بوز تىشىن سوزلتى** буз тишір сўзлатти — муз тишини зириқтириди. Бу музнинг тишини қоплаши ёки оғриқни ва ёки чумоли ўрмалашини сезиш каби. Совуқ сувга қўл тиқилганда, совуқ таъсири қоплашига, пайдо бўлишига ҳам бу сўз қўлланади. (سوزلتور . سوزلتاماқ) **سوزلتى** *suzlettı* — сўзлатур, сўзлатмақ).

سۇغلىتى *suglittı* — суқтириди, тиқтириди. **آل آنك قوينكا سۇغلىتى** ол анїц қојіча әлік сүглітті — у бир нарсани қидириш учун, унинг қўйнига қўл тиқтириди. (سۇغلىتور . سۇغلىتماك)

سُقْلَتْيٰ سүшләтті — сув септирди, сув сепишга буюрди.
الْجَبْنِي سُقْلَتْيٰ ол чупнің сүшләтті — у бир нарсаннинг устига, пўстига, турпига сув септирди. Башқаси ҳам шундай. (سُقْلَتْمَاك) سُقْلَتْور. سُقْلَتْمَاك) сүшлатур, сүшлатмақ).

سُنْلَتْيٰ сәнлатті — сенлатди, сенсиратди. الْأَنِي سُنْلَتْيٰ ол аниң сәнлатті — пастга уриб, таҳқир қилиб, санлаб сўзлатди, сансиратди.

Юқорида айтганимизча, турклар катталарга сиз, ёшларга сен дер эдилар. Катталарни сен дейиш таҳқир ҳисобланар эди. الْأَنِي سُنْلَتْيٰ ол аниң сәнлатті²⁵³, яъни сансираб таҳқир қилди, демакдир. (سُنْلَتْمَاك) سُنْلَتْور. سُنْلَتْمَاك) сәнлатур, сәнлатмақ).

سِزْلَتْمِ сизләттім — сизлашга буюрдим. منْ أَنِي سِزْلَتْمِ мән аниң сизләттім — мен унга уни улуглаб, сизлашга буюрдим. سِزْلَتْمَان. سِزْلَتْمَاك) سِزْلَتْلُرْمَان. سِزْلَتْمَاك)

²⁵³ Санлаттинг яна ҳам тўғри таржимаси ҳозирги ўзбек тилидаги каби *сан - санлади*, санлаб *таҳқир қилиб пастга урди*, демакдир. Маҳмуд Кошварий „Девон“да бу сўзининг ана шундай қўшимча маъносини диалектал хусусият сифатида юзага келганини кенг изоҳлаб берган. Бу сўзининг ана шу қўшимча маъносининг ҳам бизга етиб келиши муҳимдир. Шу билан бирга М. Кошварийнинг изоҳига кўра, *сан* сўзининг яна бошқа бир хусусиятинг ҳам бизга тўла етиб келиши диққатга сазовордир.

Маҳмуд Кошварийнинг изоҳига кўра *сан*, мен каби қатор сўзлар у давр тилида икки хил: бир хил диалектларда *сан*, бир диалектда *сан* шаклида қўлланган. Демак, ҳозирги тилимизда диалектал хусусиятни қўрсатувчи фарқ вазифасидаги бу хусусият ўша даврдан бизга етиб келган. Лекин бу диалектал хусусият сўнгги даврлардаги бу диалектлар вакилларининг алоқаси кучайиши натижасида фақат айрим сўзларда сақланиб қолган бўлса ҳам, кўп сўзларда тенг қўлланувчи бир ҳолга келган: *кема* — *кама*, *чечак* — *чачак*, *чекка* — *чакка*, *сенчти* — *санчти*, *секратмак* — *сакратмоқ* каби.

سُمْلَتْتِي сумлїтті — гапини туркий өдамлар тушунмайдиганга йўйди. الْأَنِي سُمْلَتْتِي ол аниң сумлїтті — унинг гапини турклар тушунмайдиган гапга йўйди. Бу шундайки, турклар ҳамма туркча билмайдиганларни سُمْلِم сумлім дейдилар. Чунончи, араблар арабча билмаганларни ажам деганлари каби. Бу асосдир. Агар арабчани сўнг билса ҳам, араблар ҳар вақт уни ажам дея берадилар. Лекин туркларда ундей эмас. Туркчани билганларидан кейинги ҳолда сумлім демайдилар. У sumaлимlikdan қутулади. (سُمْلَتْمَاك) سُمْلَتْور. سُمْلَتْمَاك) сумлїтур, сумлїтмақ).

قَرْلَتْتِي تَنْكَرِي قارقلитти — қор ёғдирди. تَنْكَرِي قارقلитти ri қар қарлатті — худо қор ёғдирди. (قَرْلَتْمَاك) қарлатур, қарлатмақ).

قَرْلَتْتِي كَيْرَلَتْتِي — марза қилдирди. الْأَنِي قَرْلَتْتِي ол ариққа марза қилдирди, ариқчетини яхшилаб ишлатди. (قَرْلَتْمَاك) қирлаттур, қирлатмақ).

قَشْلَتْتِي қушлатті — қуш овлатди, қуш овлашга буюрди. الْأَنَّكَرْ قَشْلَتْتِي ол ацар қуш қушлатті — у унга қуш овлашга буюрди. (قَشْلَتْمَاك) қушлатур, қушлатмақ).

قَشْلَتْتِي كِشَلَتْتِي — қишилатди, қишида қолдирди, саклади. الْأَنِي اَفْنَلَا قَشْلَتْتِي от ани ғенла қишилатті —

у уни уйда қишилатди. Бошқаси ҳам шундай. **قشلتور. قشلتماқ** (қишилатур, қишилатмақ). Бирор бир нарсани улдаласа, сақласа ҳам шу сўз қўлланади.

قغلати қїғлаттї: **اُل يېيرک قغلاتى** ол јеріг қїғлаттї — у ёрини гўнг билан кучлатди. **قغلатор. قغلتمак** (қиғлатур, қиғлатмақ).

قغلاتи қїғлаттї — тезаклатди. **اُل آتن قغلاتى** ол атїн қїғлаттї — у отини тезаклатди.

ققلти қақлаттї — қоқлатди, қуриттириди. **اُل آنگر آت** ол азар ёт қақлаттї — у унга гўшт қоқлатди, қуриттириди. Коқ гўшт қилдирди. **قغلатор. قفلتماك** (қақлатур, қақлатмақ).

كىلتى котлatttї — **اُل اغلاخ كىلتى** ол оғланїн котлatttї — у боланинг кўтига урди. Бошқаси ҳам шундай. **كىلتور. كىلتماك** (котлаттур, котлатмак).

كىزلىتى кэзлatttї — тузаттириди. **اُل اق كىزلىتى** ол ек кэзлatttї — у ўқ учини тузаттириди. **كىزلىتور. كىزلىتماك** (кизлатор, кизлатмак).

كىزلىتى кизлatttї — яширишига буюрди. **اُل منكا سوز كىزلىتى** ол мәйа сўз кизлatttї — у менга сўз яширишига буюрди. Бошқаси ҳам шундай. **كىزلىتور. كىزلىتماك** (кизлатор, кизлатмак).

كەمлەتى кёмләттї — мазасини қочирди. **اُت آلغى كەملىتى** бу от атїф кёмләттї — бу ўт отнинг мазасини қочирди, тобини қочирди. Бошқаси ҳам шундай. **كەمлەتور. كەمлەتماك** (кёмләттур, кёмләтмак).

تارماتى тарматтї — тирнатди. **اُل آنگ يۇزىن ترمىتى** анїн јўзин тарматтї — у унинг юзини тирнатди. **تارماتور. ترمەتماك** (тарматур, тарматмақ).

چەرمättى чәрмättтї — тугди. **اَلب آر آتن جرمىتى** али **ز** атїн чәрмättтї²⁵⁴ — ботир одам отининг думини ипак билан ўрдирди. Отнинг думини ипак билан ўриш ботирлик аломатидандир. Фатила-фатила қилиб ўрилган, тугилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Чунончи, қамчин учини қайин билан ўриб, тўқини каби. **چەرمەتтор. جرمەتماك** (чәрмәттур, чәрмәтмак).

سەرمەتى сәрмätttї — овлатди. **اُل آنگر باقى سەرمەتى** ол азар балиқ сәрмätttї — у унга сувдан балиқ чиқартириди, овлатди.

سەرمەتى сәрмätttї — сувидан айирди, сувини айирди. **اُل تىماج سەرمەتى** ол тутмач сәрмätttї — у тутмоч сувидан айирди.

²⁵⁴ Ўзбек тилидаги чирмашмоқ, чирмаштироқ сўзи ана шу ўзакдандир. Факат бизга биринчи бўғиндаги „а“ „и“га алмашниб етиб келган. Бу ўзгариш Навоий давридаёқ бошлиланган эди:

Гоҳ иски ришта янглиг ким тонар бир-бирга тоб,
Иккниник фаҳм ўлмағудек бир-бираға чирмашиб;
(Фаводул-кибар, 64-бет)

вини айртириди. Ҳар бир нарсанинг сувини айришга ҳам шу сўз қўлланади. **Серметмақ** (сёрмётур, сёrmётмақ).

Сермети сарматті — ўратди. **Ал یشғи ғагжقا сермети** ол јишиғні јғачқа сарматті — у ипни ёғочга ўратди. Бошқаси ҳам шундай. **Серметмак** (серметур, сарматмақ).

Кенти қаннattі — қайта-қайта қайтарди. **Ал آنк سوزن**. **Кенти** ол анің сөзін қаннattі — у унинг сўзини бир неча мартадан қайтарди.

Қисти қаснattі — титратди, зирқиратди. **Темнخ آنى قستى** тумлуғ ані қаснattі — совуқ уни титратди. Ҳатто совуқдан юқори жағ тишини қўйи жағ тишига ўриб тарақлатди. **Қистмак** (қаснатур, қаснатмақ).

Балти булнattі — асир қилишга буюрди. **Ал آنى بلتى** ол ані булнattі — у уни асир қилишга буюрди. У асир бўлди. **Блентур**. **Блентак** (блентур, блентак).

Кенти қалnattі — қалинлашди. **Йуфқа** нён қалnattі — юпқа нарса қалиндашди. Бу сўзниг асли **қалнастїдир**. Сунг товушлар идом қилиш, сингий билан ўзгарған. **Қистмак** (қисттур, қистмак) қаднатур, қаднатмақ).

АСЛИДА МУЗОАФ БЎЛГАН СЎЗЛАРДАН БАЪЗИСИ

Шувшиди ал **анк була** шувшиди. Шувшиди — шивирлаши. ол анің бирла шувшашді — у, у билан маҳфиӣ сўзлаши. **Шашшмар** (шашшур, шашашур, шувшашмақ).

Күншиди күншиди — сусайиши. Бу сўзда **күншур** күншиди — одамлар ўзларини ўраб олган иссиқдан ва бошқа шу каби ҳоллардан сусайиши, бўшаши. Бу сўзда **күншашур** күншашур, қүншашур, қүншашмақ).

Қашшиди ал **анк** қашшиди. **Анк** ол анің оқин қашшади — у унинг ўқини ёғоч билан қайтаришда ёрдам қилиши. **Қашшур** қашшашур, қашшашмақ).

Кашшиди кашшиди — кавшашди. Тэwәj **тэшни** айт кашшиди от кёвшашді — туялар бир-бирини кўриб, ўт кавуш қайтариши. **Кашшур**. **Кашшамак** (кёвшашур, кёвшашмак).

²⁵⁵ Маҳмуд Кошғарий „ғ“нинг „х“га алмасиниши ҳақида бир неча ерларда изоҳ берган. Бу ердаги изоҳ бу хусусият фақат бир тилда эканини кўрсатади. Лекин бошқа ерлардаги изоҳига кўра умумий ҳодисадир. Чунончи *ахтармоқ* (I т., 188—425-бетлар).

МУЗОАФНИНГ БОШҚА БИР ТУРИ

Толқуқланнади толқуқланнади нэн — нарса тулемга ўхшаш шишиди. **Толқуқланур.** толқуқланур, толқуқланмақ). **Түркакланнади** — түгилди тон түркакланнади — чопон бўғчага тугилди. **Түркакланмак** (түркакланнур, түркакланмак).

Бу бўлимнинг мисол тури

Йербети јёрбаттї — ер босди, оёқка турди. **Алкік йербети** іглиқ јёрбаттї — касал ер босди, оёқка босди. **Ағлан йербети** оғлан јёрбаттї — бола ер босди, оёқ қўйди. Асли **йербадти** јёр баётдир. Сўнг **жаз** ҳарфи тата сингиган. **Йербетмак** (јёрбатур, јёрбатмақ).

Йильти јалбїттї — намлатди. **Ал атқа ашбар йильти** ол атқа ашбар јалбїттї — у от емини, чунончи, хашак, кепак кабиларни ҳўллади. **Йильтур.** **Йильтмак** (жалбїтур, жалбїтмақ). Шунингдек, шивиллаб ёқкан ёмғирдан ер усти чиройли намланишига ҳам бу сўз қўлланади. Чунончи: **йигъур йильти** јағмур, јеріг јалбїттї дейилади — ёмғир ерни намлатди, демакдир.

Йильти јёлбаттї: **Ал анкәр сенкаст йильти** ол азар сінгак јёлбаттї — у унга елпигич билан паشا-чивин елпитди. **Йильтур.** **Йильтмак**.

Инжити јўнжуттї — инжитди, ранжитди, хафа қилди. **Ал айи инжити** ол анї јўнжуттї — у уни инжитди, хафа қилди, озор берди. **Инжитмак** (јўнжитур. **Инжитмак**) јитур, јўнжитмак).

Йирти **Ат қлағин йирти** ат қулақиін япраттї — от қулоғини чимирди. Бу бир нарсадаи ҳуркканда, бир нарса истаган вақтда бўлади. **Йиртмак** (јиртур. **Йиртмак**).

Яғрїтти **Ал менк атнг یғрети** ол мәніц атїғ яғрїттї — у отимнинг орқасини яғир қилди. Бошқаси ҳам шундай. **Яғрїтур.** **Яғрїтмак** (јагрїтур, яғрїтмақ).

Йиғретти **Ал ани یғрети** ол ани юарїттї — заифлатди. **Рїтти** — у уни заифлатди, сустлатди. **Яварїтур, яварїтмақ**).

Йулрїтти **Ал авт یлрти** ол от юлрїттї — у ўтни алангалатди.

Йулрїтти **Ал тужх یлрти** ол тучуғ юлрїттї — у жезни ялтиратди, кун тушса - тушмаса, ялтираб турувчи қалқон ва жом каби жилоланадиган бўлди. **Йулрїтур.** **Йулрїтмак** (јулрїтур, юлрїтмақ).

Йулратти **Коршан анк یузн یлрти** ол киршан анїц јўзин юлраттї — упа ва бошқа нарса-

лар хотин юзини оқартирди. Бир нарсани оқартирган, ялтиратган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. **йулраттї** — жилолатди. **الْ قَمَاعَنْعُ يَلْرَتِي** ол қумғонї²⁵⁶ ўлраттї — у қумғонни жилолатди. Ялтираган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. **يُلْرَقُور.** **يُلْرَتَمَاق** ўлратур, ўлратмақ). Бу икки феълнинг бош ҳарфини **تا** билан талаффуз қилиш, **و**-у билан талаффуз қилишдан кўра тўғрироқдир.

يَرِسْتِي **يَارِسْتِي** — йирганирди **الْ آنَى يَرِسْتِي** ол анї јарсїттї — у йирганирди. Ҳатто у овқат емайдиган бўлиб қолди. **يَرِسْتُور.** **يَارِسْتُور.** **يَارِسْتِمَاق**).

Асли **يَارِسُوتِي** **يَارِسُوتِي** сузтї — йирганидан тупук тупурди. Сўнг ҳарфи **ت** та сингиган.

يَكْسِتِي **جُوكَسَتِتِي** — юксатди, юқори кўтартирди. **الْ قَامُ** ол там **يَكْسِتِتِي** — у деворни юқори кўтарди ва мустаҳкамлади. Ҳар нарсани мустаҳкамлашга ҳам бу сўз қўлланади. **يُكْسُتُور.** **يُكْسِتَمَاق**) **جُوكَسَتُور.** **يُكْسِتَمَاق**).

يَمْشِتِي **جُومَشَاتِتِي** — ошлаб юмшатди. **الْ تَرِي يَمْشِتِي** ол тәрї **يَمْشِتِتِي** — у терини ошлаб юмшатди. **الْ قَتْغَ نَانَكَنِي**

²⁵⁶ XI асрда қумғон сўзининг бир неча синонимлари бор эди: *Ивриқ* — сув идиши, *кўзаж* — сопол идиш, буни аргулар *кўзаж* тарзида қўллар эдилар, *сусиқ* — челак, буни М. Кошгари фақат бир тилдагина деб изоҳлаган. *Тутак* — ювинадиган идиш, чилопчин. *Кунак* — сув идиши, буни „Кутадғу билик“ автори ой номларидан *далв* ўрнида қўллади.

يَمْشِتِي ол қатїф нәнди юмшаттї — у қаттиқ на рсанї юмшатди. **الْ أَرْ سُوزِكَتْ يَمْشِتِي** ол ёр созиг юмшаттї — у одам сўзни тез ўқиш ва ёдлашга ҳам бу сўз қўлланади. **يَمْشِتُور.** **يَمْشِتَمَاق**) **يَفْغَتِي** **أَغْلَانْ يَفْغَتِي** оғлан ўфраттї — бола ўжарланди. Ҳатто бутунлай хулқи бузилди. Асли **يَفْغَذَتِي** **يَعْفَرَتِي** (јуфраттї) **يَفْغَتِي** ўфратур, ўфратмақ).

يَلْغَتِي **جَالْفَاتِتِي** — ялатди. **الْ آنَكَرْ بَالْ يَلْغَتِي** ол ацар бал ўлфаттї — у унга бол ялатди. **يَلْغَتُور.** **يَلْغِتَمَاق**) **يَلْغَتِي** **يَلْغَتِي** — ялатди. **الْ آنَكَرْ يَاغْ يَلْغَتِي** ол ацар **يَافِي** **جَافِي** ўлфаттї — ялатди. Бу сўздаги **ف** ҳарфини **غ** га алмаштириладиган варианти ҳам бор. **يَلْغَتُور.** **يَلْغِتَمَاق**) **يَلْغَتِي** **يَلْغَتِي** — ялатди. **الْ آنَكَرْ يَبْ يَرْكَتِي** ол јеп ўргаттї — у ип йўргатди. Оёқка пайтава ва бошқани урашга ҳам бу сўз қўлланади. **يَرْكَتُور.** **يَرْكَتَمَاق**) **يَلْغَتِي** **يَلْغَتِي** — ялатди. Мўйларини ип билан тердирди. **أَرَاغُتْ يَوْزِنْ يَلْغَتِي** урагут јўзин јеплаттї — хотин юз тукларини ип билан тердирди. **يَلْغَتُور.** **يَلْغِتَمَاق**) **يَلْغَتِي** **يَلْغَتِي** — яплатур, јеплатмақ).

بَكْ يَتَّلِي — ятлаттї — фол очтириди. **بَكْ يَتَّلِي** бўг ёатлат-

тї — бек яда тошини ўқитди. Бек ядачига дуо ўқитди. Шунинг учун шамол эсди. Ёмғир ёғди. **يَتَّلِي** ёатлатур, ёатлатмақ). Бу ҳодиса турк-лар мамлакатида машҳурдир. Тош орқали шамол, ёмғир, совуқ қўзғотилади.

أَلْ قُوْين يَلَاغْدَا يَزَلْتَى — ол қозалаттї — ёзлатди. **أَلْ قُوْين يَلَاغْدَا يَزَلْتَى** јиң яјлағда јазлаттї — у қўйини яйловда ёзлатди. **يَزَلْتَى** ёзлатур, ёзлатмақ).

يَغْلَتَى — јиғлаттї — йиғлатди. **أَلْ آنَى يَغْلَتَى** ол ани јиғлаттї — у уни йиғлатди. **يَغْلَتَى** ёзлатур, ёзлатмақ).

يَغْلَتَى — јағлаттї — ёғлатди. **أَلْ قُعْشَنْيَ يَغْلَتَى** ол қоғишнї јағлаттї — у чармни ёғлатди. Бошқаси ҳам шундай. **يَغْلَتَى** ёзлатур, ёзлатмақ).

يَقْلَتَى — јуқлаттї — юқорилатди. **أَلْ آنَى تَسَاغْفَا يَقْلَتَى** ол ани тағқа јуқлаттї²⁵⁷ — у уни тоққа юқорилатди.

²⁵⁷ Бизда ҳозир *юқори* тарзида қўлланувчи сўз „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда ҳам бу сўз *юқ* тарзида қўлланган. „Қутадгу билик“да ҳам бу сўз *юқ* шаклида қўлланган:

Қути кунда артти уру **юқлади...**
Таги бир иничка соги **юқ** тилар.

Демак, ҳозирги *юқори* сўзи XI асрда *юқ* шаклида эди. *Юқори* сўзи эса у даврда *юқ* сўзига жўналиш келишиги қўшимчасида қўшилиб, жўналиш келишиги функциясида қўлланар эди. Қандайдир шароит натижасида бу сўз бизга жўналиш келишиги функциясида эмас, бош келишик функциясида етиб келган. Лекин бу сўздан бир „қ“ тушган. Қарши шевасида бу сўз ҳозир ҳам икки „қ“ билан *юққари* шаклида талаффуз қилинади. Навоийда ҳам бу сўз баъзан иккиси „қ“ билан қўлланган:

Уч қуий, уч **юққори** қилди шитоб.
Юққоридин инди икки бургут.

Бошқаси ҳам шундай. **يَقْلَمَاقْ** јуқлатур, јуқлатмақ).

يَكْلَتَى — јүкләттї — юклагди. **أَلْ يُكْ يَكْلَتَى** ол јўк јўкләттї — у юк юклатди. **يَكْلَتَى** јўклетур. **يَكْلَمَاكْ** јўкләтмак).

يَكْلَتَى — јўклеттї — пат тақтириди. **أَلْ أُقْ يُكْ يَكْلَتَى** ол оқ јўклеттї — у ўққа пат тақтириди. **يَكْلَتَى** јўклетур, **يَكْلَمَاكْ**). Бу сўз аслида **يُوكْ لَتَى** јўклеттидир.

يَمَلَتَى — јамлаттї — супурди, тозалатди. **أَلْ أَقْنَ يَمَلَتَى** ол ёвн јамлаттї — у ўйини супуртириди, тозалатди. **يَمَلَتَى** јамлатур, **يَمَلَمَاكْ**).

يَشَنَتَى — јашнаттї — яшнатди, қаттиқ равшанлатди. **تَنْكَرِي يَشَنَ يَشَنَتَى** тэнкери јашн јашнаттї — худо яшин (чақмоқ) яшнатди. Шунингдек, одам қилич ва бошқани ялтиратишига ёки ҳар бир ялтироқ товланадиган нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

يَشَنْ قَلْجَ بَشَى أُزا قَقَلْ يَسَرا
يَجْلِبْ أَنْكَ بَيْنِي تَقِيْ قَلْقَنْ تَرا

Јашнаб қўліч башї ўзә қаққил ѡара
Бічліб аниқ бојнї тақї қалқан тура.

Қилични душман боши устида ялтират, у билан душман бўйни кесилсин. Қилични душман бошига ур. У билан душман қалқонлари пачоқлансан.

БУ БЎЛИМНИНГ БОШҚА БИР ТУРИ

يیلتى **جайлاتтى** — яйлатди, яиратди, турғизди. **آل آنى** **تاغدا يیلتى** ол анї тағда яйлаттى — у уни ёзда тоғда яшатди. Бошқаси ҳам шундай. **بیلتور، بیلتماق** (яйлатур, яйлатмақ).

БУ БЎЛИМНИНГ МАНҚУС ТУРИ

بیتى **боjnattى** — бўйин товлаттириди. **آل اغلنى ایشقا بیتى** ол оғлуні* ўшқа боjnattى — ўғлидан ишга бўйин товлаттириди, **بیتтор، بیтماق** (біттор, бітмақ). **سیتى** **сајпattى** — сарф қилди. **آل تھارن سیتى** ол таوا- рїн сајпattى — у молини исроф қилдирди (**سیبتور**). **سیتماқ** сајпатур, сајпатмақ).

سیرتى **саjраттى** — кўп гапиртириди. **آل آنگر سیرتى سوزك** ол ацар саjраттى созўг — у унга кўп гапиртириди. **سیرتور، سیرتماқ** (саjратур, саjратмақ).

قىتى **қajnattى** — қайнатди. **آل آشح قىتى** ол ашіч қajnattى — у қозон қайнатди. **قىتماқ** (қиттор). қajнатур, қajнатмақ).

* сўзи ғалат равишда **أغلى** шаклида берилган.

БУ БЎЛИМНИНГ ФУННАЛИЛАРИ

انکرّتى **їнраттى** — ингратди. **آل آنى انکرّتى** ол анї їнраттى — у уни ингратди. **انکرّتور، انکرّتماқ** (їнратур, їнратмақ).

منگدّتى **міңдәттى** — юмдалатди. **آل آنک سجن منگدّتى** ол анїң саҷиң міңдәттى — у унинг сочини юмдалатди. **منگدّтор، منگдّتمақ** (міңдәттур, міңдәтмак).

جنکرّتى **јіңраттى** — жинфиранатди. **آل قنکراغۇ جنکرّتى** ол қонграгу јіңраттى — у қүнғироқни жинфиранатди. **جنکرّتور، جنکرّتماқ** (јіңратур, јіңратмақ).

منکرّتى **маңраттى** — бақиртириди. **آل آنى منکرّتى** ол анї маңраттى — у уни бақиртириди. **منکرّتور، منکرّتماқ** (маңратур, маңратмақ).

منکرّتى **мұңрапттى** — маъратди. **آل اوðنى منکرّتى** ол уздї мұңрапттى — у ҳўқизни маъратди.

منکرّتى **مұңрапттى** — шақиллатиб қайнатди. **آل آشجى اوت** от ашічнї мұңрапттى — олов қозонни шақиллатиб қайнатди.

منکرّتى **мұңрапттى** — бўкиртириди. **آل آرنى اورب منکرّتى** ол ёрнї уруб мұңрапттى — у одамни ҳўқиздай бўкиртириб урди. **منکرّتور، منکرّتماک** (мұңраптур, мұңраптмак).

منکرّتى **мәңзәттى** — ўхшатди. **آل بېر نانگى بېر کا منکرّتى** ол бир нәцнї биргә мәңзәттى — у бир нарсани бир нар-

сага ўхшатди. **مَنْكَرَتُور. مَنْكَرَتَمَّاқْ** (мәңзәтүр, мәңзәтмәк).

تَنْكَلَتِي тацлатті — танг қолдирди. **أَلْ مَنِي تَنْكَلَتِي** ол мәні тацлатті — у мени танг қолдирди, ҳайрон қилдирди. **تَنْكَلَتَمَّاқْ** (танклетур, танлатмақ).

تَنْكَلَتِي тїцлатті — тинглатди. **أَلْ مَنِي سُوز تَنْكَلَتِي** ол мәні сөз тїцлатті — у менга сүз әшииттириди. **تَنْكَلَتُور.** **تَنْكَلَتَمَّاқْ** (танклетур, тїцлатмақ).

سَنْكَلَتِي саңлатті: **أَلْ قُشْنِي سَنْكَلَتِي** ол қушні саңлатті — у қуш патини юлдирди. Бошқаси ҳам шундай. **سَنْكَلَتُور. سَنْكَلَتَمَّاқْ** (санклетур, санлатмақ).

مَنْكَلَتِي мәңläтті — донлатди, дон едирди. **أَلْ قَازْغَ** **مَنْكَلَتِي** ол қазғ мәңläтті — у ғозни донлатди, дон едирди. Бошқаси ҳам шундай. **مَنْكَلَتُور. مَنْكَلَتَمَّاқْ** (манклетур, мәңläтмәк).

Бу бўлимнинг мисол тури

بَنْكَرَتِي яңзатті — очиб ташлатди. **أَلْ آنَكَرْ سُوزُكْ بَنْكَرَتِي** ол анар сөзүг яңзатті — у унга яшириш керак бўлган сўзни очиб ташлатди. **بَنْكَرَتُور. بَنْكَرَتَمَّاқْ** (янкештур, янкештамақ).

بَنْكَشَتِي яңшатті — кўп сўзлаб бош оғритди. **أَلْ آنَكْ بَشَنْ بَنْكَشَتِي** ол анїң башин яңшатті — у унинг

бошини оғритди (кўп сўзлаб). **بَنْكَشَتُور. بَنْكَشَتَمَّاқْ** (янкештур, янкештамақ).

بَنْكَلَتِي јуңлатті — юнгини қирқтирди, олдирди, кестирди. **أَلْ قُويْغ بَنْكَلَتِي** ол қојуғ јуңлатті²⁵⁸ — у қўйнинг юнгини кестирди. Туя учун ҳам шу сўз қўлланади. **بَنْكَلَتُور. بَنْكَلَتَمَّاқْ** (янкелетур, јунлатмақ).

Коида. Бу бобнинг буйруги тўрт ҳарфлидир. Чунончи, **تَقْرَتْ** таврат — тезлат, **تَبْرَتْ** тэбрэт — ҳаракатлантир каби. Бу бобнинг бўлишисизи **تَقْرَتَمَا** тавратма — тезлатма, шоширма. **تَبْرَتَمَا** тэбрэтма — ҳаракатлантирма каби.

Бу бобнинг буйруқ шаклида бир ҳарфнинг иккичайта такрорланганлари жуда камдир. **إِشْعَارْتَ** **إِشْعَارْتَمَا** ўшғ артат — ишни буз, **أَنِي سَغْتَ** ани сїфтат — уни йиглат каби.

²⁵⁸ Юнг сўзи бу ерда ҳайвон юнги маъносида қўлланган. Маҳмуд Кошрабий бу сўзни аргу ҳамда қарлук, яғмо қабилалари тилида *пахта* маъносидадир деб изоҳлаган.

Пахта сўзи маъносида XI асрда бир неча сўз қўлланган:

1-кўпчилик қабилалар тилида **كَبْز** *кубаз* || *куваз* || *ғуваз* билан ифодаланган;

2-Юнг — аргу, қарлук, яғмолар тилида;

3- **بَمَعْك** || **بَامَعْك** ўғузлар тилида. У давр тилида бу маънода энг кўп қўлланган сўз шу биринчи вариантдир. Чунки „Девон“да *пахта майдони, пахта уруғ чиқарди, пахта экадиган одам* каби қатор ибора ва гапларда фаякат ана шу би инчى сўз қўлланган. Чунончи, *куваз* (I т., 213, 273, 34; II т., 110-бетлар) Кувазлик (I т., 419-бет). Бизнинг фикримизча, ҳозирги тилдаги *کُسَك*, *ғўза* сўзлари ҳам ана шу *куваз* || *гуваз* сўзларининг бир оз ўзгариш билан етиб келган вариантлариdir.

Ишнинг ишловчисини англатадиган шакл бу бобда **ئىشىنەتلىقلىرىنىڭ تېرىجى** тawratfuch — тезлатувчи, **تېرىجى تېرىجى** тëbrättfuch — ҳаракатлантирувчи шаклларири. Ўғузчада бу шакл **ئىشىنەتلىقلىرىنىڭ تېرىجى** тawrattach, **تېرىجى تېرىجى** тëbrättachi шаклларири.

Ишнинг давомини кўрсатувчи шакл **ئىشىنەتلىقلىرىنىڭ تېرىجى** тawratfan — юришда шошиладиган, **تېرىجى تېرىجى** тëbrättgân — кўп ҳаракат қиладиган шаклларири.

Ишни ишлашни, исташни билдирувчи шакл **ئىشىنەتلىقلىرىنىڭ تېرىجى ساڭقاڭ آر** tawratfesäk²⁵⁹ әр — ишни тезлатдиришини истайдиган одам. **أَلْ يَعْلَمُ تِبْرِكَسَكُ أَلْ** ол јїғачиг тëbrättfesäk ол — у дарахтни ҳаракатлантиришини истайдигандир.

²⁵⁹ XI аср тилида ишловчи ишни қилиш орзусида әканини ифодаловчи сўз учун икки шакл қўлланар әди: кўпчилик ўғузлар бу функцияда асосан **ئىشىنەتلىقلىرىنىڭ تېرىجى ساڭقاڭ آر** шаклларини қўллар әдилар. Яъни улар шу маънодаги сифатдош функциясида буйруққа „ғисақ“ ёки „ғисак“ шакллари қўшиб ясалган шаклни қўллар әдилар.

Лекин шарқий қабилаларнинг кўпчилиги шу функцияда **ئىشىنەتلىقلىرىنىڭ تېرىجى** тawratfusi, **تېرىجى** табратгуси шаклидаги сўзларни қўллар әдилар.

Демак, **تېرىجى** шаклидаги сўзлар XI асрда асосан сифатдош функциясида қўлланган. Шу билан бирга бу шакл фақат баъзи қабила тилларига гина хос шакл сифатида ўрин тутган.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу шакл шахс ва замон билан тусланиб, феъл функциясида ҳам қўлланар әди. Лекин бу шакл кўмакчи феъл воситаси билан ясалар әди. Лекин бунинг истеъмоли кам әди.

Бу сўз Навоийда ҳам икки функцияда қўлланган:

Сўрмангиз ашким сувин ким муттасилму **کەلгуси**
То кўнгул ишқ ўтидин **کەلгуси** ул сув **کەلгуси**.

Таржимаси:

Ишни ишлаш унинг вазифаси әканлиги мазмунини ифодаловчи шакл **أَلْ ئىشىنەتلىقلىرىنىڭ تېرىجى** ол тawratfuluq ол — унинг вазифаси тезлаттиришdir. **أَلْ تېرىجى تېرىجى** ол тëbrättfesäk әрди — унинг вазифаси ҳаракатлантиришdir, ёки у ишни қилишга яқинлашди, қилаёзди демакdir.

Ўғузларнинг баъзиси бу сўздаги **ل-ل** ҳарфини **-س-** га айлантирадилар. Чунончи, улар бу шакл ўрнида **أَلْ ئىشىنەتلىقلىرىنىڭ تېرىجى ساڭقاڭ آر** ол тawratfesäk әрди — унинг вазифаси тезлатиш әди, шаклини қўллайдилар. **أَلْ تېرىجى تېرىجى** ол тëbrättfesäk әрди — унинг вазифаси ҳаракатга солиш әди. Бир тилда бу сўзлар охиридаги **ك-ق** ва **ق-ك** ни **ي-ى** га айлантирадилар. Чунончи, **أَلْ ئىشىنەتلىقلىرىنىڭ تېرىجى ساڭقاڭ آر** ол

Кўз ёшимни тинмай оқадими леб сўраманг, буни сўраб ўлтиришга ҳожат йўқ. Модомики, кўпглим ишқ ўтида куядиган әкни, куя берар әкан, кўз ёшим тұхтовсиз оқа беради.

Шу бир байтнинг ўзидаёт бу сўз шакли — **کەلگуси** икки функцияда сифатдош ва қатъий келажак замон феъли функцияларида қўлланган.

Бу феъл формаси Хоразм шоирларида асосан қатъий келажак замон феъли функциясида учрайди.

Қилса ироқ ичра сўзу соз,
کەلگуси ул ўт била ахли ҳижоз.

Агар ироқ куйини чалиб ашула айтса, у ўт билан бутун ҳижоз ҳалқи куйиб кетади. Бу ерда бу шакл қатъий келажак замон феълидир.

Бу байтда кўпгина сўзларда шеърдаги лутф санъати ишлатилган. Чунончи: сўз — ашула ва ўт маъносида ироқ, ҳижоз сўзлари ҳам мақом, куй номи ҳам машҳур шаҳар маъносидадир.

Шунинг учун байт таржимасини бирмунча кенг изоҳлаш керак әди. Биз ўз мақсадимиз учун шеърнинг асосий мазмунинигина бериб чекландик.

тawratifci ёрді ёки تېرىتكىسى اُردى тëbratifci әрді каби. Бу вариантнинг маъноси ҳам аввалгича. Лекин биринчи шакл бунга мувофиқдир. Баъзилар бунда ҳам асл туркларга әргашадилар, уларники- га мувофиқ қўллайдилар.

Дилидаги ишни ишлашга мұваффақ бўлганликни англатувчи шакл: **أَلْ تَقْرِئُ الْ** ол тawrat^{тіллі} ол — у ортиқ даражада шонилди ва унга эришди. **أَلْ تَبْرِئُ الْ** ол тёбрat^{тіллі} ол — у қаттиқ ҳаракатчандир ва шундай ҳаракат қилишга яқинлашди маъносидадир.

Ишланған нарса маъносини билдирадиган шакл:
 تَقْرَأْتُمْ شِعْرًا يَبْلُغُ تَقْرَأْتُمْ شِعْرًا نَانِكَ
 тауратміш жіп — йигирилган ип.
 тәбрәтміш нәц — тебратилган нарса.

Пайт исми, жой исми, қурол исмларининг қоидаси юқоридагичадир. تفرغويـبْ тawratfu jip-йигириладиган تبرـكـونـانـكْ тэбрэтгү нәц — унинг воситаси билан ҳаракат қилинувчи нарса، قبرـكـوـاغـرـ تفرغـيـيرـ тэбрэтгү оғур — ҳаракат қилинадиган вақт، تفرغـوـاغـرـ тawratfu jär — ҳаракат қилинадиган жой تفرغـوـاغـرـ тawratfu оғур — шошиладиган вақт. Бу шаклдаги исми макон (жой оти), ҳаракат отлари ўғуз

Бу бобдан иш иккى киши орасида бўлганликни билдирувчи феъл ўзак охирига ش-ш қўшиб ясалади. Чунончи، الْ يَعْجَجُ تِبْرِّشَدِي ол јіғач тёбрәтішді — у ёғоч (дараҳт) силкитишда ёрдам берди ёки баҳслашди. Яна: الْ آنَكْ بِرْ لَأْقَرْشَدِي ол анїң бিplä тавратішді — у у билан тез юришда кучини синаш учун баҳслашди.

Бу боб бир неча хилдир.

Биринчиси ўзида ل-л ҳарфи бор феъллардир. Буларнинг кўпчилиги асли икки ҳарфли исмлардир, уларга لَتى латтї қўшимчаси қўшилиб, феъл ясалгандир. Чунончи، اُل اَنْسِي اَمْلَتِي ол анї ҶМЛАТТИ — у уни даволатди демакдир. Бу сўзда اَم ҶМ — ўзакдир. Яна: بُغْدَادِي آتَغْ كَمَاتِي буғдај атїф кёмлаттї — буғдој отига зарар берди. Бу сўзда ўзак كَم — кäm касаллик маъносидадир.

Булардан бошқа ҳарфли феъллар бир-биридан фарқ қиласы. Улардан баъзиси түрт ҳарфли бўлиб, уларнинг баъзилари юқоридаги феъл бобларида айтилди. Түрт ҳарфли феъллардан юмшатиши — чўзғи ҳарфлари туширилиб, ўрнига такорланган ҳарфлар қўйилади. Чунончи، **أَنْكُلْ** ол **تَرْمَادِي** يوزن ол анїң жүзин тармади — у унинг юзини

тиrnади. Тармаді феъли тўрт ҳарфлидир. Бунинг буйруғи **ترما** тарма демакдир. Бу тўрт ҳарфлидир. Феълни икки ишловчидан ўтувчи ўтимли қилиш учун бу тўрт ҳарфли феълдан **الف** а чўзғиси туширилиб, унинг ўрнига **ت**-т ҳарфи орттириш билан тўрт ҳарфлига кўчгандир: **أْل مَنِي تَرْمِتِي**²³⁰. Буйруғи **ترمت** тармат — уни тирнатдир. Ўзинг кўрганингдек **ت**-т ҳарфи қўшилгани учун **إِلْفَ-خَارْفِي** туширилган. Яна, **أْل آنِي بَغْدَادِي**, ол анї бағдадї унинг оёғини боғлади, чалди. Буйруғи **بَغْدَا** бағда — боғла тўрт ҳарфлидир. Икки ишловчидан ўтувчи феълга айлантириш учун **الْف** тушарилиб **أْل آنْكُ أَذَاقْ بَغْدَاتِي**²⁴⁰ ол анї азақїн бағдаттї дейилади. У унинг оёғини боғлашга буюрди, демакдир. Бунинг буйруғи **بَغْدَت** бағдат²⁶⁰ — унинг оёғини боғлат демакдир. Биринчи боб шу усулда тузилади.

²³⁰ XI аср тилида исмлардан феъл ясовчи аффикслар анчагина бўлса ҳам, булардан энг кўп қўлланувчи аффикс „ла“ аффикси эди.

„Девон“да изоҳланган феъл сўзларнинг катта бир қисмини ана шу усулда ясалган феъллар ташкил қилиши шуни исботлайди.

Оз бўлса ҳам „Девон“даги мисоллар исмларга „да“ аффиксими қўшиб, феъл ясаш ҳам қоида эканидан дарак беради. Чунончи, **baғdamoқ** сўзи „Девон“да бир неча марта қўлланган, ҳар ерда шу шаклдагина берилган. Навоий асарларида сийрак бўлса ҳам „да“ аффикси билан ясалган сўзлар учрайди: Навоий ўзининг Хамса асарини ёзишга бошлаганда, ўзидан олдин Хамса ёзган устод шоирлар Низомий, Амири, Хусрав, Абдураҳмон Жомийларни эслаб шундай дейди:

Қўлдаса бу йўлда Низомий қўлум,
Йўлдаса Хисрав била Жомий йўлум.

Феълларнинг баъзиси исмлардан ясалгандир. Чунончи, **أْل بُوزُكْ قَرْشَتِي**²⁵⁰ ол бўзўг қаршаттї — у бўзни ўлчатди. Асли **قَرْشِ** қарїш — қаричдир Яна: **أْل آنِي قُرْقَتِي**²⁶⁰ ол анї қорқуттї — уни қўрқитди, демакдир. Асли **قرْقَجْ** қорқїнчдир. Яна, **أْل بِيرِكْ أَغْلَاتِي**²⁷⁰ ол јўріг аглаттї — у ерни бўшатди, ҳоли қилди. Асли **آغْلَاقْ بِيرِ** ағлақ јўр — бўш, ҳоли жой демакдир. Бу феълларнинг охирига **ت**-т орттириш натижасида **الْف-a** туширилади.

Бу бобнинг кўпчилиги икки фоилга ўтувчи феъллардир. Бири буюрувчи, иккинчиси бажарувчидир. Бу феълларнинг баъзилари тўрт ҳарфли ўтимсиз феъллар бўлади. Улар **ت**-т ҳарфи орқали ўтимли қилинади. Чунончи, **أَت سَمَرِيدِي** ат сўмрїдї — от семирди каби. **أَرْ أَتْن سَمَرِتِي**²⁸⁰ ёр атїн сўмрїттї — одам отини семиртириди. **نَانِكْ أَكْلِيدِي**²⁹⁰ нён ўқлїдї — нарса тўпланди, кўпайди. **أَرْ نَانِكْنِي أَكْلَتِي**³⁰⁰ ёр няннї ўқлїттї — одам нарсани кўпайтириди. Бу бобнинг иккинчи хили бу маъниларни англатмай, ўз ҳолица қўлланади. Чунончи, **أَرْ تَفْرَتِي**³¹⁰ ёр тәw-рәттї — одам шошилди каби. **أَغْلَانْ الْغَيْ**³²⁰ оғлан улғаттї — бола катта бўлди. Бошқаси ҳам шундай.

Тангрига шукур бўлсин, музоафлар бўлими тамом бўлди.

ИККИНЧИ ЖИЛД ТУГАДИ.

«ДЕВОН»ДА ҚАБИЛАЛАР МАСАЛАСИ

Қабила масаласи жамият тарихида жуда катта ўрин тутивчи алоҳида муҳим ҳодисадир. У жамият тузумида, ишлаб чиқаришда, халқ хўжалигининг ҳар бир соҳасида ундан аввалги даврга кўра кўзга кўринарли ўзгариш, бирмунча илгари силжиш майдонга келган алоҳида даврнинг натижаси сифатида юзага келади. Шунинг учун уни ўрганиш тарихчиларга ҳам, этнографларга ҳам, археологларга ҳам, тилшуносларга ҳам бир хилда муҳимдир. Шунинг учун ҳам олимлар бу муҳим масала устида жуда илгарилар иш бошлаганлар. Жумладан, туркололгар, шарқшунослар ҳам бу масала устида кўпгина текширишлар олиб борганлар. Бироқ узоқ ўтмишга доир бу мураккаб масаланинг кўпгина томонлари ҳануз ноаниқдир. Чунки қабила масаласидаги дастлабки текширишлар фақат хитой, араб, форс тилларидағи тарихий манбалар асосида гина олиб борилди. Кўпинча саёз, баъзан бир-бирига зид маълумотларга эга бўлган бу хил манбалар асосида текширишлар жуда серқирра бу масала устида умумий бир мулоҳазалардан нарига ўта олмади. Бу масалани аниқлашда муҳим роль ўйновчи ижтимоий муносабатларни ифодаловчи терминлар, умуман, уларнинг тиллари, касбу корлари ва бошиқа ҳаётий шароитларига доир кўп масалалар эътибордан четда қолди.

Ҳақиқатда бу масалаларда пухта илмий хulosалар чиқариш тарихий манбалар асосида фикр юргизиш усули билангина эмас, аксинча, қадимги даврларга доир текстуал материаллар устида ҳар ёқлама жиддий текширишлар олиб бориш ва ҳар бир масалада конкрет хulosалар чиқаришни талаб қилас әди. Бу муҳим масалани пухта ҳал қилмаслик натижасида сўнгги даврда ёзилган тарихий асарларда ҳам хато ва аниқсизликлар юз бермоқда. Бу хатоларни академик В. В. Виноградов, тарихчилар—қабилалар халқлар, миллатлар тарихини пухта ўрганиб чиқмасликларидан келиб чиқсан деб тўғри танқид қилди¹.

¹ Қаранг: Вопросы диалектического и исторического материализма, 1951, 35-бет.

Шуни ҳам айтиш керакки, қабила масаласида текшириш олиб борган айрим тадқиқотчилар ёзма текстлар материаллари устида текшириш олиб бордилар ва қимматли хulosалар чиқардилар. Лекин дастлабки ёдгорликлар маълум темага хос бўлиб, тор доира да чекланганлиги, бундай текстлар устида ишлаган тадқиқотчи олимларнинг дастлабки хulosаларини ҳам тор доирада чекланишга элтди, бир қанча масалалар четда қолди. М. Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асари материаллари бу муҳим масалада бениҳоят муҳимдир. «Девон»да уруғлардан тортиб, қабила масалаларигача бўлган маълумотлар жуда кенг ва ишончлидир. Унда Юқори Чиндан бошлаб, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территориияда яшаган халқлар, Хоразм, Фарғона, Қирғизистон республикаси территориияси, Тошкент ва бутун Мовароунаҳр халқларининг тили ва умумий тарихига доир маълумотлар кўп ва бениҳоят қимматлидир.

«Девон»да территорииси кичик бўлган қабилалар аҳволига доир маълумотлар билан бир қаторда, анча кенг территориияга жойлашган қабилалар ҳақида ҳам кенг маълумот берилади. «Девон»да маълум даражада тил жиҳатидан бир-бирига жуда яқин, ёки бир-биридан жуда узоқ қабилалар билан бирга, тил фарқлари жуда чекли қабилаларга ҳам дуч келинади.

«Девон»да XI асрда юзага келган ижтимоий, иқтисодий шароитлар талабига мувофиқ, баъзан бир неча қабилалар бирлашганига доир маълумотлар ҳам ниҳоят муҳимдир. «Девон»да қабилаларнинг қаердан келиб чиққани, бир қабиланинг бўлиниб кетиши натижасида янги кичик қабилача ҳолига келган қабилаларни изоҳловчи фактлар ҳам беҳад муҳимдир. Чунки уларни дикқат билан текширган Маҳмуд Кошғарийдангина ўргана оламиз. Чунончи, у даврда илгариги даврларга нисбатан кенгайган чорвачилик молларига яйловлар торлик қилиш билан биргина қабиланинг бир қисми янги яйловларга жойлашиб, у ерларда узоқ яшаш билан мустақил катта ва фарқли бир аҳволга тушган қабилалар ҳақида фақат масалани синчиклаб текширган Маҳмуд Кошғарий маълумотларигагина асосланиш мумкин. Хуллас, «Девон»да у даврда мавжуд барча қабилаларнинг ўша давр шароитига мос ҳар қандай хусусиятлари кенг ва муфассал изоҳланган. Уларнинг бир-бирларига бўлган муносабатлари аниқлаб берилган.

Буюк олим Маҳмуд Кошғарийнинг ўз кўзи билан кўриб аниқлаб берган маълумотлари XI аср қабилалар ҳаётини тўла ёритиши билан бирга, ўз навбатида ундан олдинги даврлардаги қабилавий ҳаётга доир масалаларни ҳам очиб беради. Ўрхун ёдгорликлари бу масалага доир маълумотларни тўғри тушунишга ёрдам беради. Қабила ва уруғларнинг чиқиб келишларини текшириш ишини енгиллатади. Шуни ҳам айтиш керакки, «Девон»да олдинги даврларда жуда катта ўрин тутган қарлуқларга жуда кам ўрин берилади.

лиши масаласи ҳам ҳайратланарлиди. Лекин «Девон»даги бу маълумотлар асосан XI асрда юзага келган ҳолат асосида эканини назарга олганда, бу масалаларда ҳам М. Кошғарий мушоҳадалари тўғри бўлиб чиқади. Чунки илгариги даврлардаги ҳоким қабилалар бу даврда тобе қабилага тушган бўлиши, бу даврда маъмурят бошқа қабилалар қўлига ўтган бўлиши, албатта, мумкин.

Шу билан бирга «Девон»да қабилалар масаласидаги дастлабки қарашда яхши англашилмайдиган масалаларни аниқлаш, бу масалаларни ҳар томонлама жиддий текширишга ҳам боғлиқдир. Чунончи, қарлуқлар ҳақида Маҳмуд Кошғарийнинг айрим ўринларда туркман қарлуқлари каби қайдлари, унинг қарлуқлар ҳақидаги фикрлари кенгроқ эканидан ҳам дарак беради. Шунинг учун бизнинг бу масалаларга доир дастлабки изоҳларимиз анча қисқа бўлишига қарамай, мутахассис ўртоқлар диққатини тортиш умидида, шошилироқ бўлса ҳам, бу мулоҳазаларимизни айтишга журъат этдик.

ЖИКИЛ ҚАБИЛАСИ

«Девон»нинг I томида¹ жикил қабиласига доир маълумотлар тўғрисида изоҳ берган эдик. II томда жикиллар ҳақидаги маълумотлар у фикрларни қувватлайди ва у даврларда жикилларининг тутган мавқесини, шу билан бирга улар тилларининг эътиборини яна ҳам ортиради.

II томдаги маълумотларга кўра, жикил сўзи у даврда бир тарафдан, чикил қабиласи маъносида юритилган бўлса, иккинчидан, бу сўз маълум бир территория, ўлка маъносида ҳам қўлланган. Бу сўз Навоий асарларида ҳам ана шу икки маънода учрайди. Навоий асарларида бу сўз бир ерда:

Жигил бирла яғмодин айлаб аюр,
Ичукким чамандин сабодир деюр²,
тарзида берилса, иккинчи ерда бу сўз қўйидагича учрайди:

Азим қипли санам сори хушидил,
Чун бу ҳолатни билди моҳ жикил³.

Бу мисолларининг бирида бу сўз маълум территория, мамлакат маъносида келган бўлса, иккинчисида машҳур бир халқ маъносидадир.

Навоий асарларида ҳам бу сўзниң икки маънода қўлланганлиги бу қабиланинг шухрати узоқ вақтларга қадар сақлангани, бу қабила Маҳмуд Кошғарий кўрсатганча, XI асрларда яна ҳам катта тутганидан дарак беради.

«Девон»нинг II томидаги маълумотлар бу қабила XI асрда илғор ва бошлиқ қабила бўлганилигини тасдиқлайди. Улар оддий халқлар орасида ^و تکندي келди деб сўзласалар, катталар қошида

^و ال تکندي — у ҳузурига эришди⁴, дер эдилар. Бу факт

¹ «Девону луготит турк» таржимаси, Тошкент, 1960, I т., 487-бет.

² Алишер Навоий, Хамса, Тошкент, 1960, 669-бет.

³ Алишер Навоий, Хамса, 350-бет (Шомурод Котиб нусхаси).

⁴ Девон, II т., 113-бет.

ТОТ

Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, у даврда тот сўзи икки ҳил маънода қўлланган: 1) ҳамма қабилаларда: тот — форслардир;

2) яғмо, тухсий қабилаларида бу сўз хусусий маънода исломни қабул қиласмаган уйғурлар маънода ҳам қўлланган.

Сўнгги давр адабиётларида бу сўз асосан форсларгагина хосланиб қолган.

XVI асрда тузилган лугатда, классик адабиётда ҳам форс маънода учрайди:

Агар тот сан, вагар румсан варап турк забони безабонийро биомуз.

Афрасиёбни Бартольд каби мўътабар олимлар афсонавий шахс,—деб кўрсатганлар. Шунинг учун бу фикр кўпчиликка сингиб келган эди. Маҳмуд Кошғарийнинг бу ҳақдаги маълумотлари таоман бу қарашга зид бўлиб чиқди. Шунинг учун биз бу ҳақда I томда «Девон»даги маълумотлар асосида изоҳ бердик (қ. «Девон» таржимаси, I том, 493-бет).

Лекин айрим ўртоқлар ҳануз Афрасиёб ҳақида шубҳаланадилар. Ҳатто айрим ўртоқлар уни маҳсус жой номи деган мулоҳазалар юритадилар. Шунинг учун биз ўз мулоҳазамизни қувватлаб, бу ҳақда яна кичик изоҳни мувофиқ топдик.

Илгари тадқиқотлар — акад. Бартольд, В. В. Григорьевлар Афрасиёбни афсонавий ном деган даъволарида улар бу сўзни туркий эмаслигига асосланганлар. Дарҳақиқат, бу сўз форсча сўз-дир. Шунинг учун буни туркий халқлар қаҳрамони деб кўрсатиш олимларнинг афсонавий ном деган қарашларини қувватлади. Аммо «Қутадғу билик» авторининг маълумотига кўра, бу қаҳрамоннинг асл номи Тунга алп эр эди. Тожиклар буни «Афрасиёб» деб атар эдилар:

Бу турк бекларининг оти белгулук,
Тунга алп эр эрди қути белгулук.
Тожиклар аюр они Афрасиёб,
Бу афрасиёб алди эллар талаб.

«Девон»да ҳам худди шу мазмун сақланган. Маҳмуд Кошғарий «Тунга алп эр ёки Алп ар тунг» деган ном зикр қилинган ерда, бу—Афрасиёб деб изоҳлайди.

Демак, мўътабар олимларимиз академик Бартольд ва Григорьевларнинг «Қутадғу билик»даги бу фактдан хабарсизликлари уларни адаштирган. Демак, Афрасиёб машҳур Баҳодир Алп ар тунгага форслар томонидан берилган номдир. У тарихий шахсдир. «Девон»да унинг ҳақидаги қасидадан бир қанча парчалар берилган.

Афрасиёбни янглиш тушуниш бир халқ тарихига доир воқеаларни иккинчи бир халққа нисбат беришга элтувчи қўйпол хатодир.

У давр беклари шу қабиладан бўлганини, бунга хос сўз шулар тилида борлигидан далолат беради. Жикилия сўзи турли қабилаларнинг кўпчилиги тилида сўзлаш маъносига қўлланар эди⁵. Шунинг ўзи ҳам жикиллар мавқенини у даврда қанчалик катталигидан далолат беради.

Ҳақиқатан, уларнинг тили кўп масалаларда яғмо, тухсий, арғу, айғир ва юқори Чингача бўлган қабилалар тили учун илғорлик ролини бажарган, умумлашишга асос бўлган эди. Чунончи, ҳаракатни бажарувчи шахс номини ясашда қаттиқ товушли сўзларда -гучи, юмшоқ товушли сўзларда -гучи қўшиб ясашиб, асосан жикил тили хусусияти эди. Сўнг бу хусусият бошқа қабилаларга ўтган эди.

Ёки — ўтган замон феълининг тусланишида ҳам жикилларнинг тил хусусияти ўзлашган эди⁶.

Жой исми, қурол исми ясашда ҳам шуларнинг тил хусусияти асос бўлган эди⁷. Кийим-кечак, шаклу қиёфа масалаларида ҳам бу қабила ўзига хос бир ҳолатда шаклланган эди⁸. У даврда бу қабиланинг тили, сўзлари мустақил бир тил ҳолатига кўтарилиган эди⁹.

Девонда жикил қабиласига хос сўзлар, уларда ҳар хил касб, савдо-сотиқ ишлари тараққий қилганидан, кўпчилик қабилалар кийим-кечак ва бошқаларда ҳам уларга эргаша бошлаганларидан дарак беради. Девонда жикил қабиласининг у даврда тутган илғор мавқенин кўрсатувчи турли хил фактлар жуда кўп. Улар маҳсус ишида тўла баён қилинади.

⁵ Шу асар, 28-бет.
⁶ Девон, II т., 41-бет.
⁷ Шу асар, 50-бет.
⁸ Шу асар, 56-бет.
⁹ Шу асар, 414-бет.

На узбекском языке

МАХМУД ҚАШГАРСКИЙ

ДИВАН ЛУГАТ-АТ-ТУРК

Перевёл и подготовил к печати

САЛИХ МУТАЛЛИБОВ

Нашриёт редактори *T. Содиков*

Рассом *B. Тий*

Техредактор *З. П. Горьковая*

Корректорлар: *X. Сабдуллаева, Р. Кўчқортоева, С. Абдукаримов*

Теришга берилди 10/XII-60 й. Босишга рухсат этилди 23/IV-61 й. Қоғоз
формати $60 \times 92\frac{1}{16} = 13,38$ қоғоз листи. Босма листи 26,75 Нашриёт листи 12,75
Тиражи 3000 Баҳоси **91** т. Муқоваси 20 т.

Узбек Фанлар академияси нашриёти босмахонаси, Тошкент,
Хоразм кўчаси, 9. Заказ № 784. Нашриёт адреси: Куйбишев кўчаси, 15.